

Kaleidoscope

ISSN: 2062-2597

2011/3

Népegészségtani Intézet orvostörténeti csoportjának induló online folyóirata a Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat első száma megjelent: <http://www.kaleidoscopehistory.hu>

Kutatásaink központja az ember: az egészség-betegség, a gyógyítás szemlélete, orvosi antropológia, betegségek, járványok, caritas, könyörületesség, egészséges életre törekvés, és mindaz, ami az orvostörténet témáinak tárgya, s azok tágabb értelmezése a tudományok és a művelődéstörténet területein, az ókortól napjainkig.

Felelős szerkesztő: dr. Forrai Judit

BAJNOK DÁNIEL: *Ólomlemezre írt korai görög védő praktikák / Early Greek Protective Magic on a Lead Lamella* [Kaleidoscope 2011/3, 2 - 5]

JÓZSA LÁSZLÓ DSC: *Árpád—házi királylány (Piroska 1084—1134) a Pantokrátor kolostor és intézményeinek létrehozója / Hungarian Royal Princess Piroska (1084—1134) the founder of Byzantine Pantokrator* [Kaleidoscope 2011/3, 6 - 16]

GURKA DEZSŐ : *Schelling életrajzának és filozófiájának browniánus relációi / Brownian Relations of Schelling's Biography and Philosophy* [Kaleidoscope 2011/3, 17 - 34]

HAVASDI JÓZSEF: *Megyei járványügyi intézményrendszerek az 1831. évi kolerajárvány idején, Baranya és Tolna példáján / County health systems in the institution of the 1831st cholera during the year, by Baranya and Tolna example* [Kaleidoscope 2011/3, 35 - 46]

HALÁSZ PÉTER: *„Jóreggel, harmatosan szedjed, ne szólj senkinek...” A gyógyító növények természetes erejét segítő hiedelmek a moldvai magyaroknál / "Pick it early in the day with the morning dew and do not tell anyone..." Beliefs that help the natural healing power of herbs of the Hungarians of Moldavia* [Kaleidoscope 2011/3, 47 - 59]

AMBRUS TÜNDE PHD: *Néhány adat a Szlovenszkoí Gyógyszerészek Egyesületének történetéhez / Some notes on the history of the Slovakian Pharmacists Association* [Kaleidoscope 2011/3, 60 - 63]

ALLIQUANDER ANNA DR. - SEMMELWEIS EGYETEM: *Az első nyár, amikor a hölgyek elkezdhettek evezni / The first summer, when the ladies could begin to row* [Kaleidoscope 2011/3, 64 - 70]

DEZSŐ DÓRA: *A női magyaros dolmány, mint üzenethordozó, női testeken / The female "Hungarian-like" dolman – as carrying messages on women's bodies* [Kaleidoscope 2011/3, 71 - 80]

GAZDA ISTVÁN CSC: *A magyar nyelvű kémiai irodalom korai korszakai / The early era of Hungarian chemical literature* [Kaleidoscope 2011/3, 81 - 109]

MAGOS GERGELY: *A gyógyszerészhallgatók társadalmi összetétele a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen (1920-1944) / The social composition of the pharmacist students on the Hungarian Royal Pázmány Péter Science University (1920-1944)* [Kaleidoscope 2011/3, 110 - 130]

CSIZMADIA ÁKOS: *A „stockholmi levél”. Adalékok Békésy György magyarországi kapcsolataihoz / The "letter of Stockholm." Additions to the Hungarian links to Georg von Békésy* [Kaleidoscope 2011/3, 131 - 141]

KOVÁCS IDA: *A koszorús költő, avagy Kazinczy Ferenc a panteon előcsarnokában / The poet laureate, or the foyer of the pantheon Francis Kazinczy* [Kaleidoscope 2011/3, 142 - 159]

: *Könyvekről / Books* [Kaleidoscope 2011/3, 160 - 167]

FELSZEGHI SÁRA PHD: *Szívtrombózis, Tihany. Szabó Lőrinc infarktusélménye / Cardiac Stroke, Tihany. Lőrinc Szabó's experience of heart attack* [Kaleidoscope 2011/3, 168 - 179]

FORRAI GYÖRGY PHD: *Őseink lehetséges defektusa: Tritanopia / Tritanopia: a possible defect of our ancestors* [Kaleidoscope 2011/3, 180 - 181]

FAZEKAS ESZTER ÁGNES: *A népi gyógyítás és a modern orvoslás viszonya a 19. századi Magyarországon / The relationship of folk and modern medicine in the 19th century Hungary* [Kaleidoscope 2011/3, 183 - 197]

Ólomlemezre írt korai görög védő praktikák

Early Greek Protective Magic on a Lead Lamella

Bajnok Dániel

daniel@bajnok.hu

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

The use of incantations (*epodai*) was a common way of averting evil and curing disease in the early Greek magico-medical practice before the Roman imperial era. These incantations were mainly preserved in lead lamellae. This study presents a 4th c. BC Greek amulet from Phalasarna (Crete), which contains elements and motifs that lived on in the ancient magical tradition for centuries

Kulcsszavak: ólomlemez, ráolvasás, *ephesia grammata*, védő varázslat, Phalasarna

Keywords: lead lamellae, incantation, *ephesia grammata*, protective magic, Phalasarna

Az ókorból ránk maradt, ólomlemezre írt varázsszövegek többsége ártó célzatú, megkötő átkokat (*katadesmoi* vagy *defixiones*) tartalmaz. A császárkor első századaiban a legtöbb bajelhárító vagy gyógyító amulett szövegét más anyagra írták: bronz- vagy rézlemezre, ritkábban ezüst vagy arany lamellára és persze más íráshordozóra is: gemmára, papiruszra, kőre stb., de ólomlemezre egyáltalán nem, mert azt az alvilággal és az ártó mágiával hozták összefüggésbe. Azonban a császárkort megelőző századokban, úgy tűnik, még semmi sem tartotta vissza az amulettek készítőit, hogy ólomra karcolják a gyógyító vagy bajelhárító ráolvasások szövegét.¹ Sőt, e korai korszak ráolvasásai jellemzően ólomlemezen maradtak fenn. Legkorábbi ólom-amulettjeink Magna Graeciából (Himera, Selinus, Lokroi Epizephyrioi) és Krétáról (Phalasarna) származnak. Ezeknek szövege, már amennyire a töredékekből kihámozható, igen nagy mértékben hasonlít egymáshoz.

A korai ólomlemezre írt amulettek közül a legnevezetesebbet a 19. század végén találták a krétai Phalasarnában, és ma az athéni Régészeti Múzeumban őrzik. A Kr. e. 4. századra keltezett ólomlemez (3,7 x 14,5 cm) görög nyelven bekarcolt szövegének értelmezése mindmáig komoly fejtörést okoz az ezzel foglalkozó kutatóknak. (Jordan 1992: 191–194.)

... parancsolom, hogy meneküljete a mi otthonunkból, ... szólítom a bajt elhárító Zeust és a városdúló Héraklést és Iatrost és Nikét és Apollónt. AIAI EGÓ D'HELKEI TE TRAGOS PYXYTYAITAGALIS Epaphos, Epaphos, Epaphos, menekülj (pheuge), menekülj nyomban, nőstényfarkas, menekülj nyomban te is, kutya, és PROKROPROSATE társ (?). 5. Fussatok el

¹ Ehhez hasonlóan a késő antik keresztény démonűző formulák is jellemzően ólomlemezre íródtak.

örjögve, ki-ki a maga otthonába. Tartsuk távol POMPA[.]ETÓI a kutyákat (?), ASKI KATASKI KATASKI AASIAN ENDASIAN a fejés idején (?), erővel hajtsátok vissza a kecskéket a mezőről. Tetrax neve, a te neved pedig Trex ... szeles szirtfok. Boldog, akinek kiöntik (?) a kocsiúton (?), IÓ. KOIPHRESI LLYTO ... Trax Tetrax Tetragos. Damnameneu, igazd le kényszerrel a hitvány makacszkodókat, és mindenkit, aki csak árt nekem, és rossz dolgokat KOLLOBADOISI ... 10. ... hogy ne tudjon elpusztítani engem sem kenettel, sem borogatással, sem varázsitallal, sem varázsigével (epagógé), mindennek elrontója.

A bizonytalan olvasatok és fordítási nehézségek dacára világosan látszik, hogy a phalasarnai ólomlemez olyan amulettként szolgálta viselőjét, amely elűzi az ártó erőket, leigáz mindenkit, aki csak ártani próbál tulajdonosának, és semlegesíti az ellene irányuló ártó praktikákat. Ahogy minden más ismert korai görög bajelhárító amulett, úgy ez a szöveg is daktilikus hexameterben íródott, és egy ráolvasást, pontosabban szólva ráéneklést tartalmaz, amelyet görögül *epaoidénak* vagy *epódénak*, latinul *incantationának* neveznek. A ráolvasásokra vonatkozó legkorábbi irodalmi adatunk az *Odyseia* XIX. énekéből származik (Kr. e. 8. sz.), amely megemlíti Odysseus vadkanvadászaton szerzett sebesülésének gyógyítását: „*És a sebét bekötözték szépen az isteni hősnek, / és meg is állították éjszínű vére folyását / ráénekléssel (epaoidé), s hazavitték házuk ölébe.*” (Od. XIX. 457–459., Devecseri Gábor fordítása.) A „ráéneklés” (*epi* + *aoidé*) tehát kiegészítette a sebkötözést, de nem helyettesítette azt. Későbbi forrásainkból is világosan kiderül, hogy a praktikus és a mágikus orvoslás együttesen alkalmazandó, s olykor a ráolvasást gyógyító erejű italokkal, kenetekkel, és mindenféle egyéb szerekkel egészítették ki, amelyeket összefoglalóan *pharmakának* neveztek. Mindez arra figyelmeztet, hogy a phalasarnai és más hasonló lemezekben olvasható ráolvasások csak egy (jóllehet igen fontos) komponensét alkották a gyógyító eljárásoknak, amelyeknek többi eleme nagyrészt ismeretlen előttünk.

Az értelmezési problémákat az okozza, hogy a hexameterek nemcsak jelentéssel bíró szavakat tartalmaznak, hanem értelmetlen szótörmelékeket is. Ez annál is meglepőbb, mivel e szavak némelyike görögül van, a mondatba mégsem illeszthető be a jelentésük, így ezeket le sem lehet fordítani. Erre példa a 3. sorban olvasható EGÓ D’HELKEI, amely görögnek látszik, de görögül a szavak nem összeegyeztethetők, hiszen az egyes szám első személyű személyes névmás (*egó*) után hasonló esetben álló igét várnánk, a *helkei* azonban a *helkó* (‘vonszol’) ige egyes szám harmadik személyben álló alakja. A szöveg más részeiből világos, hogy a szerző jól tudott görögül, és nem nyelvtani hibáról van szó, hanem éppen az „értelmetlen” szótörmelék-gyártás lehetett a cél. Hiszen ne feledjük: egy ráolvasással van dolgunk, amelyben nem csak a szöveg jelentése számít – legalább ugyanilyen fontos a szavak dallama és ritmusa.

Szerepelnek azonban e lemezen olyan „értelmetlen” szavak is, amelyek jól ismertek más szövegekből. Az „ASKI KATASKI KATASKI AASIAN ENDASIAN” ugyanis az *ephesia grammata* („ephesosi betűk”) néven ismertté vált mágikus erejű szósor elemeit tartalmazza. Hésychios, az ókor alkonyán élő görög grammatikus ezt a meghatározást írta róluk lexikonjában az ‘ephesosi betűk’ címszó alatt:

„Egykor hat volt belőlük, ám később mindenféle hamisítók továbbiakat is hozzáköltöttek. Azt tartják, hogy az eredeti szavak az alábbiak: askion, kataskion, lix, tetrax, damnameneus, aision. Az „askion” a sötétséget jelölheti, a „kataskion” a fényt, a „lix” a földet, a „tetrax” az évet, a „damnameneus” a napot, az „aision” az igazságot. E szavak tehát szentek és sérthetetlenek.”

Hésychios tehát nemcsak felsorolja az ephesosinak nevezett betűket (azaz szavakat), hanem a jelentésüket is megadja.² E magyarázatával ingoványos terepre lép, hiszen valójában lehetetlen vállalkozás megfejtetni, hogy mi is lehetett a szavak eredeti jelentése. Számunkra azonban a jelentésnél fontosabb, hogy az ókor során számos korszakban és műben felbukkan az ún. *ephesia grammata*. Legkorábbi irodalmi említései Anaxilas és Menandros komédiaszerzők (Kr. e. 4. sz.) töredékei közt, elszórt rövid utalásokban találhatók.³ A töredékekben nem említik az egyes szavakat, de a szöveggörnyezetből kiderül, hogy közismerten bajelhárító hatásának tarthatták az amulettként viselt vagy kimondott igéket. Számos további szöveghely beleillik e képbe és érdekes részletekkel gazdagítja azt. Plutarchos tudósítása szerint a *magosok* ezt ajánlották ellenszerül a démonoktól megszalltának (*Moralia* 706d). Néhány antik lexikon (Suda, Phótios és mások) tanúsága szerint a lydek királya, Kroisos is e nehezen érthető igéket hívta segítségül a máglyán (vö. Hérodotos I.87.), és feljegyeznek egy történetet is, amelyben az olympiai játékokon mindaddig nem lehetett legyőzni birkózásban az ephesosi versenyzőt, amíg észre nem vették, hogy a bokájára kötve az *ephesia grammata* van fölírva.

Azt a nyilvánvalónak tűnő kérdést, hogy miért is nevezték e szavakat „ephesosinak”, senki sem érintette az ókorban. Erre vonatkozóan csupán két bizánci forrásunk nyilatkozik, mindkettő a 12. századból. A thessalonikai Eustathios így ír az *Odysszeiához* írt kommentárjában (a lexikográfus Pausaniast idézve): „Valószínűleg ezek a betűk voltak homályosan és rejtélyes módon felírva Artemis [ephesosi kultuszszobrának] lábára, övére és koszorújára.” (Eustath. *Comm. Hom. Od.* II. p. 202.) Az Eustathiosszal nagyjából egykorú lexikon, az ún. *Etymologicum Magnum* viszont egy olyan alternatív magyarázatot is említ, amely nem Ephesos városának nevéből, hanem az *ephiēmi* ige „eloldoz” jelentéséből értelmezi az *ephesia* melléknevet: „Vagy, amint azt korábban mondták, olyan felszabadító ráolvasásokról (*ephesiōn epaoidōn*) nevezték el, amelyek nehezen érthetők voltak, ezért is nevezik felszabadítónak (*ephesia*).” (*Et. M.* 402.28.) Alberto Bernabé az *ephesia grammata* eredetét vizsgáló tanulmányában (R. Wünsch nyomán) ez utóbbi magyarázatot fogadja el és erősíti meg, így helyesebbnek látszik, ha lemondunk az „ephesosi betűk” elnevezésről, és inkább felszabadító vagy megmentő varázsigeként fordítjuk az *ephesia grammata*-t. (Bernabé 2003: 23.)⁴ Ez az elnevezés minden szempontból illik e nagy pályát befutó mágikus szósorra, amely a későbbi évszázadokban gemmán, fémlemezen és papiruszon egyaránt felbukkan, és tulajdonképpen a „nagyhatalmú varázsigé” szinonimájává válik.

A phalasarnai lemezen megszólított isteneknek az lehetett a feladatuk, hogy védelmet nyújtsanak a ráolvasás elmondója, illetve az amulett viselője számára. Köztük első helyen szólítja meg a szöveg a legfőbb istent, Zeust, aki a „bajt elhárító” (*Alexikakos*) melléknévvel illet. Zeus híres gyermeke, Héraklés itt „városdúló”-ként (*Ptoliporthos*) jelenik meg, amely e helyen pusztán a hős erejére utal és nem arra, hogy kárt okozna az amulett viselőjének.

² Hésychios magyarázata valószínűleg Alexandriai Kelemen egyházatyára (Kr. u. 2–3. sz.) megy vissza, aki a pythagoreus Androkýdészre írja le az *ephesia grammata* vélelmezett jelentését. (Alexandriai Kelemen: *Strómateis*, V.8.45.)

³ „Szép ephesosi betűkkel (*grammata*) hímzett bőrsztyűöket hordva” (Anaxilas, fr. 18.) „Föl-alá járkált, és ephesosi védővarázst (*alexipharmaka*) mondott a házasulóknak.” (Menandros, fr. 313., Phótios *Lexikonjában* az '*Alexipharmaka*' szócikk alatt.)

⁴ Az *ephesia grammata* eredeti szósorozatának kutatásában nagy segítséget jelentenek mindazok a további korai görög nyelvű ólomlemezek, amelyek a sorozat elemeit részben vagy egészben tartalmazzák. Ilyen lemezt ismerünk ma a szicíliai Himerából (Kr. e. 5. század) és Selinusból (Kr. e. 4. század, kiadatlan), valamint a dél-itáliai Lokroi Epizephyrioiból (Kr. e. 4. század).

Apjának fenti mellékneve azonban rá is vonatkozhatna, hiszen egy antik kommentáríró tanúsága szerint a nagy athéni járvány után (Kr. e. 429) szentélyt építettek a bajelhárító (*Alexikakos*) Héraklésnek az egyik attikai démosban. A *Iatros* név azt jelenti: orvos; ilyen néven önálló istenről nem tudunk – a kontextus ismeretében helyesebbnek tűnik, hogy vagy elvont gyógyító erőként, vagy a gyógyító aspektusáról is ismert, a felsorolásban is szereplő Apollón mellékneveként értelmezzük. Niké, a győzelem megtestesítője szintén jól illik a sorba. A háromszor megszólított Epaphos, Ió gyermeke, akit a mítosz szerint Zeus érintése (*epaphé*) nemzett (Apollodóros: *Mitológia* II.1.3–4.) E szövegösszefüggésben azonban talán helyesebb Epaphost egy érintés útján terjedő, fertőző betegség démonnevének tekintenünk, amelynek távoltartását szolgálja a lamella. (Kotansky 1995: 253.)

A lemez szövegének visszatérő motívuma a „menekülj-formula”. A ráolvasás felszólítja az ártó erőket jelképező lényeket (nőstényfarkas, kutya stb.), hogy fussanak el a maguk otthonába, azaz oda, ahová valók, és ne próbáljanak ártani az amulett által védett személynek. A kényszerítő formula jellegzetes eszköze a *pheuge* (fuss el!) vagy *pheugete* (fussatok el!) kezdetű felszólítás. E korai bajelhárító ige a legkorábbi ráolvasásoktól kezdve a késő antik keresztény démonűző varázslatokig népszerű eszköze marad a védő mágia gyakorlatának. (vö. Németh 2010.)

Irodalom

BERNABÉ, A.: *Las Ephesia Grammata. Génesis de una fórmula mágica*. MHNH 3 (2003): 5–28.

JORDAN, D. R.: *The Inscribed Lead Tablet from Phalasarna*. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 94 (1992): 191–194.

KOTANSKY, R.: *Greek Exorcistic Amulets = Ancient Magic and Ritual Power*, szerk. MEYER, M. – MIRECKI, P. Boston–Leiden, Brill, 243–277.

NÉMETH Gy.: „Fejfájás ellen. Gyógyító varázslatok.” *Kaleidoscope* 2010/1. (elérhető: 2011. szept. 15.) URL: <http://kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=17>

Árpád—házi királylány (Piroska 1084—1134) a Pantokrátor kolostor és intézményeinek létrehozója

Hungarian Royal Princess Piro ska (1084—1134) the founder of Byzantine Pantokrator

Józsa László DSc
jozsalg@freemail.hu

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

Piroska (called Eirene in her new country) was the daughter of Saint László, king of Hungary, and wife of Byzantine Emperor Joannes Komnenos (1118—1143). Piroska/Eirene together with master builder designed the plans of the Monastery Pantokrator in person building the beautiful churches, hospital and the home for the aged. The Pantokrator hospital did not survive but from the abundance of written sources we may form a picture of this truly unique and modern establishment. There were five specialized wards in the Pantokrator hospital what we could today call: department of trauma—surgery, department for eye diseases, gynecological ward, and two divisions for internal diseases. In each ward the patients were attended by four physicians, two (male) nurses, and the same number of servants. In the gynecological ward besides two male physicians they had female staff and a women doctor too. The Pantokrator served as medical training institute. In the hospital the day started with the examination of the patients. A case report was written about each patient. The wards were separated according to specialities, a polyclinic was developed, a library, an operating theatre, as well as all service facilities (storerooms, kitchen, laundry, workshops were created, which a modern hospital could not function).

Kulcsszavak: Pantokrátor, bizánci kórház, Piroska,

Keywords: Pantokrator, Byzantine hospital, Piroska wife of Byzantine Emperor

A legzseniálisabb és emberileg is a legkiválóbb Árpád—házi királylányról méltatlanul feledkezett meg történetírásunk. Wehli (1984) azt írta: „Magyarországon sem a kortársak, sem az utókor nem fordított különösebb figyelmet a keleti császárság trónjára került Árpád—házi hercegnőre”. Abban azonban téved, hogy ennek egyik oka az lenne, hogy „gyermekként” távozott el. Úgy tudjuk húsz év körüli ifjú hölgyként hagyta el hazáját. Igaz, életének nagyobb részét Bizáncban töltötte, hamvait is ott helyezték nyugalomra, de mégsem ez lehet az igazi ok. Szent Erzsébet gyermekkorától élt Thüringiában, ott is fejezte be tragédiába torkolló rövid életét, kultusza mégis országosan elterjedt a 13. század végére, s azóta is él (Jónás 1986, Vida 1979). A római egyház szentjeiről, Erzsébetről és Margitról könyvek sokasága látott napvilágot, az ortodox egyház szentjének, Piroskának, Szent László leányának legfeljebb pár sor jut a történeti

munkákban¹, a szentek életrajzát ismertető egyes művekből teljesen „kimaradt”². Igaza van Nagymihályi Gézának (2007) amikor így kesereg: „*A magyar történelemmel foglalkozó munkák sokaságában, szerencse, ha Árpád—házi Szent Piroska neve egyáltalán említve van. A vallásos könyvek sem járnak élen, reprezentatív, szentek életével foglalkozó lexikonok némelyike meg sem említi, még apjának, Szent Lászlónak életével kapcsolatban sem*”. (A felsorolást a 2. lábjegyzetben adom). Egyetlen, — a közelmúltban napvilágot — látott könyv, bár címében „Árpád—házi Szent Piroska” címet viseli, de sokkal bővebben tárgyalja a Pantokrátor monostor templomait, mint a királylány életútját. Pedig alkotó munkásságáról több bizánci forrás, történeti munkák, legendák számolnak be, magasztos himnuszokat írtak róla, az ortodox egyház pedig közvetlenül halála után szentjei sorába iktatta, ünnepét augusztus 13-án tartják (Graf 1939, Hadzisz 1974, Moravcsik 1923, 1984).

Kerny Terézia, az „Árpád—házi Szent Piroska” című mű előszavában megállapítja: „*A kötet szerzője először kísérli meg hogy a császárné szerepét és jelentőségét a bizánci teológia felől közelítse meg. Ilyen szempontú vizsgálatra ez idáig sem a történészek, sem a művészettörténészek nem vállalkoztak. Mindenki a saját kutatási területe felől közelít egy témához*”. Ez utóbbi mondat tartalmát (is) magaménak vallom, Árpád—házi Piroska személyét, orvostörténeti szempontból elemzem, s alkotásai közül is a Pantokrátor kórházát tartom a legfontosabbnak. Az orvostörténeti munkák nem említik a xenon nagyszerűségét, egyetlen szót sem szentelnek ismertetésére. Pedig Moravcsik Gyula csaknem kilencven éve (1923) megállapította: „*Az emberbaráti intézményeknek a berendezése (...) a fejlettség olyan magas fokát mutatja, s oly meglepően emlékeztet a modern kórházakra, hogy alig tudjuk elhinni, hogy mindez a XII. századi Bizáncból való*”.

Piroska, László és Adelhaid házasságából az 1080-as években (valószínűleg 1084—ben) született. László a trónnal együtt leányának neveltetését is utódjára bízta. Könyves Kálmán műveltségét, széles látókörét ismerve, nem lehet kétségünk afelől, hogy Piroska a kor legjobb nevelésében részesült, megtanították az írásra, olvasásra, s valamennyi olyan ismeretre, amelyek a korabeli szellemi elitet jellemezték. László halála után, 1104-ben³ kötött házasságot az akkor kb. tizenhét éves bizánci trónörökösrel, Komnénosz Jánossal. Harminc évi házassága alatt négy leányt és négy fiút hozott világra, fia a magyar történelemből is jól ismert Komnénosz Manuel, az egyik legtehetségesebb bizánci uralkodó.

¹ Alkotásai közül esetleg megemlíti a Pantokrátor monostort és kórházat, amiről vajmi kevesen tudnak.

² A Magyar Katolikus Lexikon (Szent István Társulat Kiadása (Főszerkesztő: Diós István) X. kötetében (2005) Piroska címszónál 17, félhasábos sor olvasható. Radó P. Az egyház szentjei, (Bp. 1940), valamint Tarczai Gy. Az Árpádház szentjei (Szent István Társulat Kiadása Budapest, 1994) kötetekben meg sem említik Piroskát, ez utóbbi, sem a Szt. Lászlóról szóló 33 oldalas, sem „A szentéletű Árpád-lányok” 21 oldalnyi fejezetekben. Puskely Márta: Virágos kert vala híres Pannónia című művében (Ameko Kiadó, Budapest, 1994) 13 sort írt Piroskáról, valamint közli Prodrómos Sirkölteményének részletét (Moravcsik Gy. fordításában).

³ A magyar írások 1104-re, a bizánci források 1105—1106--ra datálják házasságkötése időpontját. Valószínűleg a magyar adatok helyesek, ugyanis első (iker)gyermekait 1106-ban hozta világra.

A karcsú, arányos testű, szép arcú, nyílt tekintetű asszony sudár termeteről képet alkothatunk magunknak a Hágia Szophia székesegyház délkeleti galériáján fennmaradt ábrázolásból [1. és 2. ábra], amelyen — László Gyula (1977) megállapítása szerint, — jól látszik az Árpádokra jellegzetes arc—alkat. Kádár és mtsai (1987) ekképpen foglalják össze megállapításaikat: „Az a benyomásunk, hogy a művész a császárnő ábrázolásában — amennyire a kor stilizáló irányzata megengedte — egyéni portrét mutatott be. Méghozzá olyan hajviselettel amely a bizánci asszonyoktól teljesen idegen volt”. Magam, két alkalommal kerestem fel a székesegyházat, s a mozaik(ok) alapos megsejtelése után azt gondolom, hogy azoknak, (és az itt nem említett kutatóknak) lehet igaza, akik elfogadják, hogy a (műfaj adta) lehetőségek szerint reális a császárné portréja⁴.

A bizánci szünaxarionok két változatban őrizték meg életrajzát (Moravcsik 1984). Betegségeiről nem szólnak az írások. Nyolc szülése (köztük egy ikerszülés) szövődmény—mentesen zajlottak le. Az ötvenedik évében járó asszony vállalkozott arra, hogy elkísérje férjét egy kisázsiai hadjáratra. Bithünia tartományban 1134 nyarán, — minden valószínűség szerint bélfertőzés (valószínűleg dizentéria, vagy kolera) következtében, — elhunyt a legzseniálisabb Árpád—házi királylány (Józsa 2003, 2010). A kor szokása szerint apáca öltözetben ravatalozták fel, ekkor kapta Xené (Idegen) nevét⁵, majd rövidesen bevonult a keleti keresztény panteon szentjei közé. Hamvait hajóval szállították a fővárosba és az általa emelt Pantokrátor monostor templomában helyezték nyugalomra (Récsey 1904). Férje, Komnénosz János császár azzal adózott csodálatra méltó felesége emlékének, hogy rengeteg kincset és dús jövedelmeket biztosított a tovább épített és bővített Pantokrátor komplexumnak (Browning 1961, 1980, Byzantine Monastic. 2000, Moravcsik 1923, 1984).

Leszámítva a császárnékat megillető „kötelező” dicsőítést, valamennyi forrás egybehangzóan tanúsítja, hogy szerény, jó természetű, bájos, kedves, segítőkész asszony, mindig bőkezű, harag és indulat nélküli, ugyanazok a jó tulajdonságok, mint amit apjáról fogalmaztak meg egészen más korban és kultúrkörben. Az egyik életrajz soraiból arra következtethetünk, hogy nem visszavonultan élt az asszonyházban, hanem segítő szándékkal olykor beavatkozott a napi politikába is. A biográfia szerint a császári udvarhoz intézett ügyekben jó közvetítő volt. Különösen támogatta az özvegyeket, árvákat és a kolostorokat. Tervei, elhatározásai mellett kitartott. Ha kellett furfanggal érte el célját, pontosan tudta, hogy a hölgyek egyik legnagyobb fegyverével, a könnyhullatással sok mindent elintézhet. Erről így számolnak be a bizánci források: "Egyszer ugyanis egy alkalmas pillanatban megfogta császári férje kezét, s a Mindenható Krisztus általa emelt szép templomába belépve hirtelen a földre vetette magát és fejét a szent padlóra tapasztva könnyek között így kiáltott fel: Fogadd uram az Istentől néked berendezett templomot! Könnyörgését tovább folytatta, könnyet könnyre hullatva és kötötte magát, nem áll fel addig amíg annak teljesítését, amire áhítozik meg

⁴ Szerencsés módon az utóbbi évtizedekben több hazai és külföldi művész alkotott portrét Piroskáról, s a 21. század elején készült ózdi görög katolikus templomban szép freskóját is megfestették.

⁵ A feljegyzések eltérőek, némelyik szerint már élete utolsó évében felvette az ortodox apácák fekete ruháját (noha továbbra is férje mellett élt), mások azt állítják, hogy halálos ágyán lépett be a rendbe, s van olyan híradás amely szerint csak halála után öltöztették apácának, s kapta új nevét.

nem kapja". Amint a császár megígérte, hogy minden kívánságát teljesíti "kimondhatatlan örömmel és vidámsággal megtelve kelt fel" (Moravcsik Gy. fordítása 1984, a kiemelés tőlem). Az elbeszélést elemezve kiderül, hogy Piroska/Eiréné gondosan megtervezte a jelenet hibátlan koreográfiáját. Kivárta az "alkalmas pillanatot", nyilván azt, amikor a császár különösen jó hangulatban találta, majd a földre vetette magát, először a csodás templomról szólott, s csak azt követően hozakodott elő nem csekély óhajával. Szavainak sűrű könnyhullatás adott nyomatékot, de amint férje mindent megígért, "kimondhatatlan örömmel és vidámsággal kelt fel" a templom kövezetéről.

Mielőtt bárki elítélné a császárnét a női praktikáért, tudni kell, hogy nem magának, hanem a középkor legcsodálatosabb egészségügyi és szociális intézményének létrehozásához akart pénzt szerezni. A tervezett és megvalósult Pantokrátor monostor és intézményei sokkal több, mint egy kolostor—kórház—aggok háza komplexum (amint azt gyakran igen leegyszerűsítve olvashatjuk). Piroska olyan intézmény—rendszer alkotott, amely nemcsak építészeti volt egyedülálló, hanem szemléletében és szervezettségében messze megelőzve korát, a huszadik századi európai kórházat és gondozói rendszert teremtette meg a 12. században Konstantinápolyban (Józsa 1993A, 1993B, Miller 1985, Schreiber 1942). Elgondolkodtató, hogy a negyvenedik évén túl járó, sokgyermekes anyának honnan eredt az alap gondolata, hogyan tudta pontosan és előrelátóan megtervezni az intézményt. A történetíró szerint „Létrehozta az alapoktól kezdve a mindenható Krisztus a mi Istenünk és Megváltónk nevével megtisztelt császári monostort, megépítve az ebben látható gyönyörű templomokat, kórházakat, aggok házát, amelyek szépség, fekvés és egyéb felszerelés tekintetében az összes korábban létesített és újakkal szemben elviszik a pálmát. Mindezekben nagy mértékben részt vett, és ezeknek az épületeknek módszereit és méretarányait kitűnően méretezve, megfelelően és hozzáértően szabta meg". A szükséges anyagiak előteremtését követően a társával szegődött neves építésszel Nikephorossal együtt megtervezték az egész komplex intézmény épületeit, azoknak elhelyezését, az épületek közötti térségek kialakítását, a parkosítást, tavak, mesterséges folyócskák megépítését. Nem tudjuk mennyi időt vett igénybe, ez a (mai tervezőintézeteket is alaposan megterhelő) munka. Az építkezés 1130 körül kezdődött. Piroskának arra is volt gondolata, hogy elsőként a kolostor templomai és a rendházai készüljenek el, (csaknem ezer szerzetes élt a falaik között), ezzel nyújtott tisztelő gesztust a nagyhatalmú ortodox egyháznak. A következő lépcsőben, — két évvel Piroska/Eiréné halála után, 1136-ban császári férje avatta fel a kórházépületet, kápolnákat, és a gerokomeiont.

A Pantokrátor kolostor és intézményei

A monostor és egyes részlegei csak részben maradtak fent, a komplexum a főváros keleti részén, az Aranyszarv öböl szomszédságában (a mai kikötő közelében) épült. A törökök *Zeyrek Kilesi Cami*—nak nevezik azt a részt, ami a Pantokrátorból (átalakítva) megmaradt (Müller-Wiener 1977). Áll a Piroska/Eiréné építtette hármastemplom, (napjainkban restaurálják), az egymásba nyíló Pantokrátor, a Szt. Mihály templom és Méter Eleusa [3. ábra]. A Szent Mihályról elnevezett templomot temetkezési helyként jelölte meg⁶, s valóban, hamvai a császári férj oldalán abban nyugodtak

⁶ A következőkben nemcsak a Komnénosz dinasztia, hanem az őket felváltó többi uralkodó—ház tagjainak is nyughelye lett a Szent Mihály templom.

1453—ig, amikor a törökök feldúlták és kirabolták a templomot és Piroska szarkofágját (Récsey 1904).

A kórház napjainkra elpusztult, azonban a 19. század elején épülete még állt, ekkor készült az a fametszet amelynek hitelességében nincs okunk kételkedni [4. ábra]. A főépület három szintes, észak—dél irányú tájolású, hosszú, téglalap alakú, középső részén kupola helyezkedett el. Téglából és termésköből emelték, nagy ablakait színes üveg fedte, csakúgy mint a kupola egy részét. Teteje cserépborítású, ajtóit fából készülték. A padlók burkolata kőlap, a falak (többsége) vakolatlan. A rendelőkben, kórtermekben, műtőben stb. freskón vagy mozaikon ábrázolták Krisztust és egyes bibliai jeleneteket. A magasföldszintes, emeletes tágas épületben helyezkedett el a xenon (=kórház). A toldalékepületekben kapott helyet a járóbeteg rendelés, a gazdasági hivatal, konyha, raktárak, orvosi könyvtár, tanácsterem, oktató helyiség, stb. Jóllehet ma már nyomai sincsenek az egykor híres gyógyintézetnek, de írásos forrásokból következtethetünk nagyszerűségére (Browning 1980, Codellas 1942, Constantelos 1968, Józsa 1993A, Józsa 1993B, Miller 1985, Schreiber 1942). A Pantokrátor komplexum kb. 20—25 hektáron terült el az Aranyszarv öböl szomszédságában. Három temploma mellett két kolostor szolgálta részben a hitéletet, részben az ápoltak lelki gondozását. Az egyemeletes kórházi épületben öt betegellátó osztály, mai terminológiánk szerint: sebészet—baleseti sebészet, szemészet, nőgyógyászat és két belgyógyászat (amelyek közül az egyik a bélbetegeket látta el) működött. Minden betegnek külön ágya⁷, matraca, gyapjú takarója volt. Nagy gondot fordítottak a megfelelő belső hőmérsékletre, kórtermeket fafűtéses, kemence—szerű kályha melegítette. Valamennyi fekvőbeteg osztályon mosdók és fürdőhelyiség, valamint árnyékszék szolgálta az ápoltak kényelmét.

A vízvezetékekkel ellátott fürdőszobák nemcsak a rendszeres tisztálkodást, hanem a kedvelt hidroterápiát is szolgálták. Éjjel fáklya világított a folyosókon és az árnyékszékekben. Valamennyi osztályon kezelő, orvosi és ügyeleti szoba létesült. Egy terem kizárólag a vizelet „vizsgálatára” az uroszkópiára szolgált. A sebészettel összekapcsolták a műtőtraktust, amely magába foglalta az operáló szobát, kauterizálót, a műszerszobát és a személyzeti tartózkodót. Fizioterápiás egység, gyógyszerár, könyvtár és Lascaratos és mtsai (1998) szerint patológiai osztály (!) egészítette ki a fekvőbeteg részlegeket. A Pantokrátor kórházban vezették be a *kórlapírást, az éjszakai orvosi ügyeletet, a betegvizsgálat előtti kötelező kézmosást*, és számos, ma már természetesnek vett, de akkoriban „forradalmian” új intézkedést. Bár hivatalosan nem tettek különbséget az öt profilozott osztály (*ordinoi*) között, mégis elsőként mindig és mindenhol a (mai terminológiánk szerint) sebészeti—traumatológiai osztályt (10 ágy) említik, a második a szembetegek gyógyítását végezte 8 ágyon, harmadiknak a 12 ágyas nőgyógyászat számított, végül, a két „belgyógyászat” 10—10 férőhellyel működött. Privát szobák nem voltak, a betegeket közös kórteremben helyezték el. A két, nem műtétes (férfi) ordinos közül az egyik kizárólag az emésztőszervi betegeket kezelte. Az előrelátó szervezés osztályonként 1—2 pótágyat rendszeresített, amelyek csak szükség esetén kerültek elő a raktárból (Schreiber 1943). Minden beteg külön ágyon, gyapjúval töltött matracokon feküdt. A derékáljon vászonlepedő, gyapjúval töltött párna és kecskeszőr takaró volt, az ágyneműt hetente cserélték, illetve minden új beteg frisset kapott. Ágyanként 2—2

⁷ A középkori nyugat-európai ispotályokban gyakran 3-4 beteg fertőzte egymást egy közös ágynak nevezett vackon. A párizsi Hotel Dieu-ban a Nagy Francia Forradalomig ilyen állapotok voltak.

kecskeször takarót tartottak készenlétben a téli idősakra. A matracokat gyakran tisztították, évente cserélték, a régieket elégették. Az ágyhoz kötött, magatehetetlen, latrinát használni képtelen pácienseket perforált matracokkal felszerelt ágyon helyezték el. Összehasonlításként: IV Henrik francia király a 15. század legvégén (amikor már jócskán voltak szifiliszos betegek a kórházakban) elrendeli, hogy egy ágyban *legfeljebb négy beteget fektethetnek*. Évszázadokon át ilyen viszonyok uralkodtak a francia isptályokban. A Pantokrátor kórházban az ápoltak hetente kétszer, (vagy az orvosi előírásnak megfelelően többször is) fürödtek, a magatehetetleneket lemosták. A jobb módúak saját ruhájukban feküdtek, a nincstelenek kórházi öltözetet kaptak, gyógykezelésük alatt ruháikat kimosták, rendbe hozták. A betegeknek naponta két alkalommal találtak fel olíva olajjal készült főzeléket, vagy salátás tálat, két fej hagymát, összesen 850 g. kenyeret, (napjaink értékére számítva,) kb. 3000 kalória tartalommal (Miller 1985). A hús, hal és bor nem szerepelt az étlapon, de külön fizetség ellenében ezeket is felszolgálták. A Tüpiikon (alapító okirat) szerint minden beteg napi 1 nomiszmat (1/48 aranypénz) használhatott fel a menü kiegészítésére, húsrá, borra, édességre. A kórházi beszerzési listákon az alábbi tételek szerepelnek: főzelék—félék, friss zöldség, gyümölcs, só, olaj, árpa, liszt.

A betegek a poliklinika közvetítésével, vagy spontán jelentkezéssel, ritkábban betegszállítók közreműködésével jutottak kórházba. Felvételnél valamennyi beteget megvizsgálták. A Pantokrátorban az orvos és ápoló minden vizsgálat előtt kezét mosott. A felvételi megfigyelés elengedhetetlen eleme a beteg alkatának megállapítása Aeginai Paulosz (7. század) rendszere szerint. A felvételi és napi kórházi vizsgálatok fontos eleme volt a testhőmérséklet megfigyelése. Az ókori Eraszisztratosz véleményét elfogadva, úgy gondolták, hogy a láz és a gyulladás azonos. Az alexandriai Palladiosz Iatrophiszsz (5. század) a láz okát külső behatással (irritáció), testi megerőltetéssel, hirtelen pszichés hatással, gyulladással magyarázta. Arra nem gondoltak a bizánci orvosok, hogy a láz a szervezet védekező reakciója. Kezelés során igyekeztek a lázat mihamarabb csökkenteni, megszüntetni. A pulzus vizsgálatát a 4. – 5. századtól rendszeresen végezte minden gyógyító. Megállapították az érverés ütemét (ritmusos vagy szabálytalan?), szaporaságát, teltségét vagy elnyomhatóságát. Theophilosz (7. század) *De humani corporis fabrica* című ötkötetes művének harmadik volumene, *De pulsibus* (A pulzusokról) címet viseli. Megfigyelték a légzés minőségét (hörgő, kapkodó, kihagyó, erőltetett stb.) a köhögést, köpetet. Hippokratész útmutatása alapján⁸ kórismézték a mellkasi és hasi folyadékgyülemet. Tralleszi Alexandrosz (6. század) a hasvízkór (ascites) diagnosztizálására ajánlotta a kopogtatást. Aeginai Paulosz (7. század) könyvében utal a kopogtatásra⁹, hallgatósra: Mindkét diagnosztikus eljárást ismerték és gyakorolták a Pantokrátor orvosai. A gázüszök fertőzésről írták: „... Az izmok duzzadtak, gyulladtak, sercegnek, úgy mint emphysemánál¹⁰ (=tüdőtágulatnál)”.

⁸ Megrázták a páciens, és a mellkasi vagy hasi folyadékgyülem loccsanási hangjából ismerték fel a kóros állapotot.

⁹ A kopogtatással történő tompulat (gyulladásos beszűrődés, folyadékgyülem stb.) kimutatását Auenbrugger a 19. század elején ismerte fel, a nyugati medicina alig kétszáz éve alkalmazza. A bizánci orvosok ezer évvel korábban rájöttek ennek diagnosztikus jelentőségére.

¹⁰ Az emphysemas tüdő boncoláskor valóban serceg. A fenti megállapításuk közvetett bizonyíték arra, hogy a bizánci kórházakban rendszeresen boncoltak.

A felvételtkor megfigyelték a bőr színét, rugalmasságát, esetleges kiütéseket, sérülést, vérömlenyt, hólyagos vagy pikkelyes elváltozásait. Kórlapjaikban feljegyezték a kórelőzményt, a panaszok időtartamát, jellegét, (a baleset körülményeit), az aktuális állapotot, a felvételi vizsgálat eredményét (Steudel 1958), tartalmazta a kezelést, gyógyszereket és a terápiás hatást. Összességében a Pantokrátor kórlapjai nem sokban különböztek a modern kórházak (számítógépes rendszer előtti) kórlapjaitól. A járóbetegekről (nemcsak a Pantokrátorban) ambuláns könyvet vezettek. A műtetre előkészítették a pácienseket, a nem sebészileg kezelték gyógyszeres és hidroterápiában részesültek. Ha nem is naponta, de gyakran végeztek uroszkópiát (vizeletnézést). Az ápolási idő valamennyi kórházban meglehetősen rövid, 10—12 nap. Bizáncban bevett gyakorlat szerint a reménytelen eseteket otthonukba bocsátották, vagy áthelyezték az elfekvőbe, hogy ágyuk felszabaduljon a gyógyítható akut betegeknek (Lascaratos és mtsai 1998, Miller 1985). A Pantokrátorban bevezetett éjszakai orvosi és ápolói ügyeletet valamennyi fővárosi kórház átvette. A nap a vizittel kezdődött, nyáron két, télen egy alkalommal a főorvos és osztályos orvosok végiglátogatták a betegeket és minden nap újból megvizsgálták pácienseiket. A kórházigazgató hetenként ellenőrizte az egyes osztályokat, illetve a betegek iratait. A főorvosi látogatásokon írták elő a gyógyszerelést, egyéb kezeléseket, valamint a diétát, ami eltérhetett a „normál” kórházi kosztól. Az ápolók állandóan a kórteremben tartózkodtak, az orvosok csak szükség szerint. Napközben rendszerint a betegágy mellett ült a felolvasó, vagy a pap, lelki vigaszt nyújtott, imádkoztatta a pácienseket, felolvasta és magyarázta a Bibliát, szentek életét taglaló iratokat, részt vett a lakosság minden rétegét érdeklő hitéleti vitákban.

A Pantokrátorban a kezdetektől fogva, a kórházigazgatótól a szolgálkig, kizárólag fizetett alkalmazottak dolgoztak, néhány munkatárs pap, vagy szerzetes volt, ám ők is rendszeres javadalmazásban részesültek. A kolostorok lakói csak a kórház adminisztratív munkájában vettek részt. Valamennyi betegágy melletti dolgozót szigorúan büntették, ha elhanyagolták a pácienseket, nem törődtek a jajgatókkal. Ioannész Komnénosz rendelkezése nyomán drákói szigorral torolták meg, ha borraivalót, hálapénzt fogadtak el. A kapzsi, korrupt, nemtörődöm alkalmazottakat gyorsan elbocsátották, súlyosabb esetben büntető eljárás indult ellenük. A Pantokrátor kórház abban (is) különbözött a többi xenontól, hogy az egész ellátó rendszert kivonták a pátriárka felügyelete alól, közvetlenül a császárnak voltak alárendelve. A pátriárka mindössze a káplánokat nevezhette ki. A Pantokrátorban azonos munkacapat egy—egy hónapig volt szolgálatban, a következő hónapjuk szabad, majd ismét egy havi munka következett. Jóllehet a fizetésüket évi egy összegben kapták, ezért fél évi munkát végeztek. A xenon élén az igazgató főorvos (*noszokomosz* vagy *protarchos*, vagy *protomeritész*) állt, aki felügyelte az orvosi kart és a gyógyító munkát, de nem avatkozott a gazdasági ügyletekbe. Osztályonként két—két főorvos (*archiatrosz*) váltotta egymást, csakúgy mint az orvosok (*iatrosz*), alorvosok (*hypourgosz*) és segédorvosok (*periosszosz*). A periosszoszt időnként segédorvosnak, máskor felcsernek, szakápolónak tekintik. A *hypourgosz embathosz*—t szokták állandó (kinevezett, státuszban lévő) orvosnak, a periosszoszt pedig rendkívüli (állományon felüli) segédorvosnak fordítani. Ismerünk olyan adatot is, amely szerint az orvostanhallgatók töltötték be a periosszosz munkakört. Miller (1985) azt írja, hogy az „embathosz” a végzett orvost, a „periosszosz” az orvostanhallgatót jelenti. A periosszosz orvosok látták el alkalmanként a beteg szerzeteseket, ami arra utal, hogy a mai szigorló orvosokhoz hasonló képzettségűek lehettek. A Pantokrátorban jelent meg a bentlakó orvos státusza (*periosszosz iatrosz*), aki mindig kéznél volt, ha az ügyeletes nem tudta egyedül megoldani a nehézséget. A nőgyógyászati osztályon két férfi főorvos mellett egy—egy

orvosnő (*iatriana*) dolgozott. A négy *hypourgissa* és két *perissza*, csakúgy mint a szolgálk, nők voltak. Az orvosok között is szigorú alá— és fölérendeltségi viszony uralkodott. A hierarchia csúcsán a szolgálatos protomeritész (igazgató főorvos) állt, őt követte a két sebész főorvos, azokat a többi férfi osztály főorvosa, a sort a nőgyógyászat orvosai zárták. A Pantokrátor alkalmazott „sérvmetszőt” (akiről semmi közelebbit nem tudunk), *rész munkaidőben*. A poliklinikán külön bejáraton, az utca felől juthattak be, váró és több rendelő helyiség fogadta egész nap a betegeket. Szakosított járó beteg rendelést (sebészet, nőgyógyászat, belgyógyászat, szemészet) szerveztek. A poliklinikán két (általános) orvos és két sebészorvos, valamint két iatrosz periosszosz vizsgálta és kezelte a napi 100 – 120 páciens. Ápolókat, asszisztenseket a járóbeteg ellátásban nem alkalmaztak. Ellentétben a fekvőbeteg intézetekkel, a rendelőekben a csecsemőket és gyermekeket is gyógyították, nőgyógyászati kezelés nem történt, de egyéb panaszaikkal a nők éppen úgy fordulhattak a rendelőintézethez mint a férfiak. A poliklinika munkatársai is havi váltásban dolgoztak és feltehetően évenként tértek vissza a fekvőbeteg osztályokra, ahonnan újabb orvosok kerültek át a poliklinikára¹¹. A gyógyszerár valószínűleg a földszinten kapott helyet, legalább 3—4 tágas teremből állt. A gyógyító személyzethez hasonlóan bőségesnek mondható a kórházi gyógyszerár személyi ellátottsága. A patikát a főgyógyszerész vezette, mellette két állandó (kinevezett) és két rendkívüli gyógyszerész készítette az ötven fekvőbeteg és a rendelőintézet betegeinek orvosságait (Józsa 2009). A betegellátás szerves része a könyvtár, kb. 150—200 orvosi kódexet őrzött. Részben ott, részben a konferencia teremben történt a medikus oktatás, az orvosi értekezletek stb. A halottas kamra egyúttal boncteremként is szolgált (Bliquez és Kazhdan 1984, Foucault 1975). A kórház kápolnájában ravatalozták fel és onnan temették az elhunytakat. Bármilyen furcsán hangzik, a Pantokrátornak (és néhány más konstantinápolyi kórháznak) „saját” temetője volt, ahová csak a xenonban meghaltakat temették. Magában a kórházépületben külön kápolnája volt a nőknek és férfiaknak. A gyógyító részekből könnyen megközelíthető, toldalék épületben működtek a kiszolgáló egységek. A konyha, sütőhelyiség, ételkészítés, ágynemű, felszerelés és pótágy—raktárak. Műhelyek és mosoda egészítették ki az ellátó részlegeket. Ugyanabban az épületben helyezték el a gazdasági adminisztrációt, irattárakat az ételmezési hivatalt, amelyek biztosították a zavartalan működést¹².

A mai embernek már természetes, hogy a kórházak ilyen szervezeti felépítés szerint gyógyítanak, de a Piroška/Eiréné tervezte Pantokrátor xenon ebben is legalább hét—nyolc évszázaddal megelőzte a modern európai gyógyintézményeket (Józsa 1993A, 1993B, Miller 1985). Joggal merülhet fel az ellenvetés, a kórház beosztását, működési elveit nem a császárné határozta meg. Ez kétségtelen, azonban azokat mégis csak ismernie kellett, hiszen segítő társával Nikephoros építésszel úgy tervezte, méretezte és osztotta be az épületet, hogy a kórház mindezeknek (évszázadokig) megfeleljen. Semmit nem von le Piroška érdemeiből, ha tanácsadói javaslatait követte, mert tudjuk mennyire nem könnyű megfelelő ötletadókat kiválasztani, javaslatokat mérlegelni.

A Pantokrátor nemcsak vallási és egészségügyi intézmény (Józsa 2007). Területén, de külön épületben működött az aggok háza (mai nevén idősek otthona), ugyancsak

¹¹ Ez az u. n. forgó rendszer csak az utóbbi ötven évben terjedt el a modern európai betegellátásban.

¹² A kórház szervezéséről, működéséről bővebben az 1993-ban megjelent tanulmányaimban közöltem (Józsa 1993A és 1993B)

külön házban helyezték el a rokkantak (elsősorban háborús invalidusok) menhelyét. Mindkét intézet állandó orvosi felügyeletét a kórházból időlegesen átirányított szakemberek biztosították, az ápoltak és gondozottak lelki épülésére (és talán szórakoztatására) felolvasó papokat rendeltek. Később, — valószínűleg az 1140—1150-es években, — egészült ki a Pantokrátor árvaházzal, alapfokú tanintézzel, és egy olyan otthonnal, ahol a visszavonult, kiöregedett, vagy tartósan beteg prostituáltak leltek menedéket. Mindezeket az építészetileg is esztétikus létesítményeket¹³ virágos, fás, mesterséges folyóvizekkel és tavacskákkal teli környezetben helyezték el. A Carmen de Monasterio Pantokratoris¹⁴ szerint az épületek tájolása, a termék, az ajtók és ablakok elhelyezése, olyan volt, hogy a nyári hőségben az enyhe légáramlatok hűtötték a betegszobákat. Piroska nem érthette meg művének teljes elkészültét és felavatását (1136), ám férje tovább fejlesztette a Pantokrátor komplexumot.

Szent Xéné (Piroska/Eiréné) kultuszát már nem lehet megteremteni, de szükséges volna történetírásunknak, ismeretterjesztő és nem utolsósorban orvostörténeti irodalmunknak pótolni a több évszázados mulasztást. Kíváncsnak tartanám, ha Piroska alakja, cselekedetei úgy élnének a nemzet tudatában, mint Szt. Erzsébeté, vagy Szt. Margité.

Irodalom

- BLIQUEZ, L.J., KAZHDAN, A.: *Four testimonia in human dissection in Byzantine times*. Bull. Hist. Med. **58**, (1984), 554-557.
- BROWNING, R.: *The death of John II Comnenus*. Byzantion, **31**, (1961), 229-235.
- BROWNING, R.: *The Byzantine Empire*. Weidenfeld & Nicolson, London, 1984.
- BYZANTINE MONASTIC FOUNDATION DOCUMENTS (Kiadta: Thomas, J., Constantinidis Hero, A). Angolra fordította Jordan, R. : Typicon of Emperor John II. for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople. Dumbarton Oaks Papers, **35**, (2000), 725-781.
- CODELLAS, P.: *The Pantocrator. The Imperial Byzantine medical centre of XIIIth. century AD. in Constantinople*. Bull. Historiae Medicine **12**, (1942), 392-410
- CONSTANTELOS, D.: *Byzantine philanthropy and social welfare*. Rutgers Univ. Press, New Brunswick, 1968.
- FOUCAULT, M.: *The birth of clinic: An archeology of medical perception*. Random House, New York, 1973. 120-194.
- GRAF, A.: *Újabb adalékok a Szent László leányára vonatkozó bizánci szövegekhez*. Egyetemes Philologiai Közlöny, **63**, (1939), 74-76.
- HADZISZ, D., KAPITÁNYFY, GY (szerkesztők): *A bizánci irodalom kistükre*. Európa Kiadó, Budapest, 1974.
- JÓNÁS, I. SZ.: *Árpádházi Szent Erzsébet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- JÓZSA, L.: *Magyar királylány a modern európai kórház "megteremtője"? Orvosi Hetilap*, **134**, (1993A), 196-198.
- JÓZSA, L.: *Was the "founder" of the first modern hospital in Europe a Hungarian royal princess?* Therapia Hungarica, **41**, (1993B), 153-156.

¹³ A tágas belső terek, színes üveglablakok, számtalan falfestmény, edényekben elhelyezett szobanövények széppé, lakályossá tették a vaskosfalú épületeket.

¹⁴ A Carmen de Monasterio Pantokratoris c. költemény Piroska tetteit és alkotásait beszéli el. Moravcsik Gy. (1984) magyar fordításában olvashatjuk.

- JÓZSA L.: *Beteg császárok Bizánc trónján.* Orvostörténeti Közlemények. **182/185**, (2003), 35-56.
- JÓZSA L.: *A szociális ellátás rendszere a Bizánci Birodalomban. (Történeti visszapillantás).* Esély, **18**, (2007), (No. 2), 63-76.
- JÓZSA L.: *Patikák Bizáncban.* Lege Artis Medicinae **19**, (2009), 167-168.
- JÓZSA L.: *Középkori uralkodóink betegségei.* Históriaantik Kiadó, Budapest, 2010.
- KÁDÁR Z., NÉMETH I., TOMPOS E.: *A Hágia Szófia.* Budapest, 1987. 50-70.
- LASCARATOS, J., POULACOU-REBELACOU, E., YOTAKIS, J.: *Otolaryngological treatments in hagiographical Byzantine texts (324-1453 A.D.): miracles or reality?* J. Laryngol. Otol. **112**, (1998), 25-30.
- LÁSZLÓ, GY.: *Szent László győri ereklyetartó mellszobráról.* In: László, Gy: Régészeti tanulmányok. Magvető Kiadó, Budapest, 1977. 371-442.
- MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON. (Főszerkesztő: Diós István). Szent István Társulat Kiadása. Budapest. X. kötet. 2005.
- MILLER, T.S.: *The birth of hospital in the Byzantine Empire.* John Hopkins Univ. Press, Baltimore-London, 1985.
- MORAVCSIK, GY.: *Szent László leánya és a Bizánci Pantokrátor Monostor.* A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei. 1923. 7.-8. füzet. Budapest—Konstantinápoly.
- MORAVCSIK, GY.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- MÜLLER-WIENER, W.: *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls.* Warmuth, Tübingen, 1977, 209-215.
- NAGYMIHÁLYI GÉZA: *Árpád—házi Szent Piroska. Az idegen szent.* Kairosz, Budapest, 2007.
- PUSKELY, M.: *Virágos kert vala híres Pannónia.* Ameko Kiadó, Budapest, 1994. 123.
- RADÓ, P. (szerkesztő): *Az egyház szentjei.* Palladis Rt., Budapest, 1940.
- RÉCSEY, V.: *Szent László király leányának Iréne császárnénak síremléke és bazilikája Bizáncban.* Vasárnapi Újság. 1904. 35. szám.
- SCHREIBER, G.: *Byzantinisches und abendländisches Hospital. Zur Spitalordnung des Pantokrator und zur byzantinischen Medizin.* Byzantinische Zeitschrift, **42**, (1943), 116-149.
- STEUDEL, J.: *Zur Geschichte der Anamnese.* CIBA Symposium, **5**, (1958), 178-182.
- TARCAI, GY.: *Az Árpád-ház szentjei.* Szent István Társulat kiadása, Budapest, 1930. Új kiadás 1994.
- VIDA, M.: *Az orvosi gyakorlat és a gyógyító szentek ikonográfiája a XIII-XIV. századi magyarországi falfestészetben.* Orvostörténeti Közlemények, **87/88**, (1979), 13-63.
- WEHLI, T.: *II. Komnénosz János és Piroska-Eiréné ábrázolása a konstantinápolyi Hagia Sophia Székesegyház mozaikjén.* In: Mezey, L. (szerkesztő): Athleta Patriae. Szent László-tanulmányok. Szt. István Társulat kiadása, Budapest, 1980. 239-247.

Schelling életrajzának és filozófiájának browniánus relációi

Brownian Relations of Schelling's Biography and Philosophy

Gurka Dezső

gurka.dezso@gmail.com

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

The theories of John Brown are wellknown in Jena at the end of the 18th century, and the main representatives of the so-called „Jenaer Konstellation” – for instance Fichte, Eschenmayer, Ritter and Schelling – started to use the term 'Potenzen' simultaneously. Schelling travelled in May 1800 to Bamberg to extend his knowledge in Brownian medicine. The half-year-long intermezzo of the philosopher's life in Bamberg became known first through the tragical death of Auguste Böhmer which the important part of the contemporaries attributed to the Brownian methods applied by Schelling. This event entered the history of philosophy as a biographical curiosity and later often covered numerous more important theoretical relations, although the term of *Potenzen* had a determining role in the development of Schelling's philosophy these years, and since 1800 the Brownian illness concept was to be found in the philosopher's writings too. The connection of concepts of illness and evil appeared in his works *Philosophical Investigations into the Essence of Human Freedom* (1809) and *Stuttgart Private Lectures* (1810).

Schelling's philosophy of nature, Konstellationsforschung, Brownian medicine, doctrine of *Potenzen*, concept of illness

Kulcsszavak: Schelling természetfilozófiája, konstellációkutatás, browniánus orvoslás, hatványtan, betegségfogalom

Keywords Schelling's philosophy of nature, Konstellationsforschung, Brownian medicine, doctrine of *Potenzen*, concept of illness

---

A 18. század utolsó éveiben kibontakozó schellingi filozófia sajátos helyet foglalt el a posztkantianus törekvések között. Schelling nem csupán a természetfilozófia rangjának visszaállítására törekedett, hanem a kortárs természettudományok legfrissebb eredményeit is felhasználta argumentációjában. A filozófus természettudományos tájékozódásában, ahogyan ezt már Kuno Fischer klasszikus monográfiája is kiemelte (Fischer, 1872: @), fontos szerepe volt az orvostudománynak. A kanti természetkép revideálásának szándéka Schelling

figyelmét főként azokra a területekre irányította rá, amelyek kívül estek a Kant által valódi tudományként elfogadott matematika, csillagászat és (newtoni) fizika vizsgálódási körén (Kant, 1968: 468), s így a későbbiekben a geológiai és az elektromos jelenségek mellett leginkább a medicina került érdeklődésének homlokterébe. Az egymástól távol eső diszciplínákban való elmélyülés igényét az a szándék motiválta, hogy az anorganikus és az organikus természet egysége egy átfogó transzcendentál-filozófiai program első etapjaként kerüljön kifejtésre.

Schelling 1796-os lipcsei tartózkodása alatt foglalkozott először intenzívebben a kortárs természettudományokkal. A lipcsei egyetemen ekkoriban eléggé erőteljesen érvényesült a göttingeni professzorok elméleteinek és tankönyveinek hatása, így Johann Christian Zwanziger az elméleti fizikát Segner János András *Einleitung in die Natur-Lehre* című könyve alapján adta elő, Christian Friedrich Ludwig pedig az orvostudomány alapjaként Blumenbach általános természettanát taglalta. Schelling fizikai és orvostudományi stúdiumai mellett kémiai ismereteit is bővítette, elsősorban Christian Gotthold Eschenbach előadásain. (Durner, 1990: 224–232)

Schelling Lipcsében ismerte meg Karl Friedrich Adalbert Kiemeyer írásait, s 1798-ban ugyanitt egy hetet töltött Pfaff-nak, Kiemeyer tanítványának a társaságában. Pfaff visszaemlékezései szerint ez idő alatt leginkább a galvanizmusról és a browni teóriáról cseréltek eszmét. További kapcsolódási pontot jelentett e vonatkozásban, hogy a filozófus öccse, Karl Eberhard Schelling éppen ekkortájt folytatta orvosi tanulmányait. Karl Schelling a későbbiekben számos cikket írt az állati magnetizmus jelenségéről, közülük három, éppen a filozófus fivér Adalbert Friedrich Marcus-szal közösen szerkesztett orvosi évkönyvében jelent meg, 1806 és 1807 között, Schelling pedig a *Stuttgarteri magánelőadásokban* hivatkozott öccsének *Grundsätze für eine künftige Seelenlehre* című írására. (Schelling, 2007: 53)

Az említett relációk közül, filozófiatörténeti szempontból a Pfaff-fal való együttműködés tekinthető a leggyümölcsözőbbnek, hiszen annak legfontosabb hozadéka a browniánus eredetű 'Potenzen' terminus átvétele volt, amely a későbbiekben Schelling egyik legtöbbször használt, s a (deklarált módon nem rendszerként elgondolt) művei között is kapcsolatot teremtő fogalmává vált. Életrajzilag, vagyis a személyes kapcsolatok kialakulása és elmélyülése tekintetében az 1800 májusa és októbere közé eső bambergi időszak tekinthető Schelling browniánus periódusának.

A filozófus azért utazott Bambergbe, hogy továbbfejlessze ismereteit a browniánus orvoslás területén, ugyanakkor viszont, éppen az ottani orvosok árnyaltabb megközelítései

révén tartotta korrigálhatónak Brown koncepciójának az általa korábban már kritizált egyoldalúságait.¹ A legismertebb bambergi browniánus Andreas Röschlaub volt. Az ő írásait Schelling különösen fontosnak tartotta a végrehajtani szándékolt korrekció szempontjából, de később a bambergi városi kórház igazgató Adalbert Friedrich Marcus-nak is fontos szerep jutott a filozófusi életműben.²

A browniánizmus jelentőségét tovább növelte Schelling számára, hogy annak német fogadtatása két vonatkozásban is kiterjedt volt: egyrészt a (főként Göttingenhez kötődő) vitalista koncepciókhoz, illetve azok filozófiai aspektusaihoz kapcsolódóan, másrészt pedig a (schellingi természetfilozófiát erőteljesen recipiáló) romantikus orvosiskolák körében. A filozófus számára azonban Brown tanai nem csupán elméleti problémát jelentettek, hanem későbbi felesége lányának, Auguste Böhmernek végzetes betegsége kapcsán maga is rákényszerült azok gyakorlati alkalmazására. A browniánizmus tehát, mind Schelling életrajzában, mind pedig életművében kiemelt szerephez jutott: kétségbeesett életmentő próbálkozása kapcsán kortársainak a sarlatánságtól a gyilkossáig terjedő vádjaival kellett szembenéznie, a browniánus Potenzen-fogalom, illetve a betegség és a rossz problémája pedig szinte az egész filozófiai életművén átívelően jelentett számára gondolkodói feladatot. Az alábbiakban, az elméleti háttér, illetve a német Brown-recepció fölvázolását követően, ezt a kettős folyamatot kísérel meg nyomon követni.³

A 18. század végi vitalista koncepciók és a browniánus orvoslás

A 18. század végén – a kanti filozófia újragondolásával párhuzamosan – a rendszerszerűséget a természettörténet céljának tekintő linneánus felfogás fokozatosan feladta pozícióit azokkal a holisztikus koncepciókkal szemben, amelyek az organizmus, mint egész működését helyezték szembe a partikuláris struktúrákkal. Ezek a vitalista megközelítések olyan immanens erőket tételeztek fel az élet jelenségeinek értelmezésére, amelyek az élő anyag kizárólagos

---

¹ Az orvostudományok fontosságát jelzi Schelling tájékozódásában az a, végül megghiúsult, szándéka is, hogy Bambergbe azzal az elhatározással érkezett, hogy ottani tartózkodása után a bécsi orvosi fakultáson folytatja tanulmányait. Arsenyij Gulüga, *Schelling*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987, 104.

² Mindketten 1798-ben jelentettek meg egy-egy könyvet, Röschlaub *Von dem Einfluße der Brown'schen Theorie in die praktischen Heilkunde*, Marcus pedig *Prüfend des Brownischen Systems* címen. (Nelly Tsouyopoulos, „Der Streit zwischen Friedrich Wilhelm Joseph Schelling und Andreas Röschlaub über die Grundlage der Medizin”, *Medizinhistorisches Journal* (33), 1978, 230.)

³ A probléma más szempontú taglalását lásd Gurka Dezső: A browniánus orvoslás fogalmainak hatása Schelling korai korszakára; *Passim* (10), 2008/1, 71–87.

tulajdonságai, s nem vezethetők le közvetlenül fizikai és kémiai jelenségekből. (Magyar, 2010: 25–26)

A lényegi különbségek ellenére egyes elemeiben a vitalizmus vonulatához kapcsolható maga a browniánus orvoslás is, lévén hogy az irritabilitás (ingerelhetőség) már korábban is ismert fogalmát állította középpontba.⁴ Magát a kifejezést Francis Gilson angol orvos nyomán Adalbert Haller, a svájci származású költő, természettudós és göttingeni professzor terjesztette el abban a jelentésben, hogy az élő anyag megkülönböztető sajátossága a külső és belső tónusváltozásban manifesztálódik. A Haller által feltételezett másik vitális reakció a szenzibilitás (érzékenység), ami a kísérleti állatok fájdalomérzéséből vezethető le. (Jardine, 1991: 53)

Az irritabilitás fogalmának természettudományokon túlmutató hatását jelzi, hogy Herder *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról* című művében hivatkozott Haller irritabilitás-fogalmára (Herder, 1978: 132).⁵ Az organikus fejlődés herderi eszméjének előtérbe kerülése ugyanakkor visszahatott a természettudományokra, s nagymértékben hozzájárult a linnéi hagyományban megőrződött változatlan hierarchia és a newtoni mechanika regulatív erejének mérséklődéséhez.

A galvanizmus jelensége kapcsán a korabeli fizika területén is tapasztalhatók voltak a vitalizmussal párhuzamos tendenciák. Ez a teória, amely a Galvani által eredetileg biológiai közegben leírt elektromos jelenséget az állati szervezetből eredeztette. A felismerések, amelyek szerint az elektromosság oka nem az állati szövetekben (korabeli kifejezéssel az állati magnetizmus jelenségében), hanem a fémek között fellépő kémiai reakcióban keresendő, a századforduló táján sokasodtak meg. Johann Wilhelm Ritter jénai fizikus 1798-ban megjelent *Beweis, daß ein beständiger Galvanismus den Lebensprozeß im Thierreiche begleite* című könyve a galvanizmust, mint „az élő természet központi erejét” kívánta bemutatni.⁶

A szervezet működését valamely organikus folyamatból eredeztető vitalista koncepciók közvetlen befolyással bírtak a korabeli orvosi gyakorlatra, többek között azzal az előfeltevésükkel, hogy a vitális tényezőknek mind a hiánya mind pedig túlzott jelenléte az

⁴ A Haller és Brown felfogása közötti kapcsolatot Roy Porter is kiemeli, bár a browniánizmus hatását és szerepét – vélhetően az angol vonatkozásokat szem előtt tartva – lényegesen alábecsüli. Roy PORTER: *Vér és virtus. Az orvostudomány rövid története*, HVG Kiadó, Budapest, 2003, 91.

⁵ Haller és Herder gondolatmenetének párhuzamaira Markwart hívta fel a figyelmet. (Michler MARKWART „Aufklärung und Romantik: Melchior Adam Weikard (1742–1803) und sein Weg in den Brownianismus”, *Acta Historica Leopoldina* (24), 1995, 63.)

⁶ Idézi: Walter D. WETZELS, *Johann Wilhelm Ritter: Physik im Wirkungsfeld der deutschen Romantik*, Gruyter, Berlin – New York, 1973, 19–21.

egyensúlyi helyzet megbomlásához, azaz betegséghez vezet. Haller koncepciója lett tehát az alapja annak az új betegségfelfogásnak, amely John Brown skót orvos közvetítésével vált meghatározóvá a romantika korának orvoslásában.

William Cullen, Brown mestere az idegerő működése által beállított tónust vélte ezen egyensúlyjelenség megnyilvánulásának. (Markwart, 1995: 63) Brown saját elméletének fő fogalmait, az ingerelhetőség (Reizbarkeit) és az irritabilitást (Irritabilität) a hatások és ellenhatások viszonyaként határozta meg, az orvoslás feladatát pedig ezeknek az erőknek a befolyásolásában látta.

Brown a szervezetet stimuláló külső hatásokat ingerlő potenciáknak (erregende Potenzen) nevezte. Úgy vélte, hogy ezeknek bősége vagy hiánya, pontosabban az ingermennyiség és az ingerület egyensúlyának megbomlása okozza a betegségeket. Brown végletekig szimplifikált és mechanikusan alkalmazott koncepciója szerint az ingermennyiség egy nyolcvanfokozatú skálán mérhető: a skála közepe, egyensúlyi tartománya fölött az ingerbőséggel kapcsolatos szténias kórok (mint az agyvérzés vagy az epilepszia), alatta az aszténias betegségfajták jelentkeznek (ilyen például a vérhas). Az előbbieknél az ingermennyiség (hideggel, diétával, érvágással való) csökkentése a cél, utóbbiaknál viszont annak (meleggel, elektromossággal, borral, ópiummal, fűszeres ételekkel történő) mesterséges növelése a kívánatos. (Grün, 1993: 176–198)

Brown a korabeli angol orvoslásra nem gyakorolt számottevő befolyást, ugyanakkor viszont lelkes követőkre talált Itáliában és Amerikában, de a legátfogóbb hatást a német kora romantika közegében fejtette ki. (Markwart, 1995: 67)

Brown német recepciója

1790-ben a göttingeni Christoph Girtanner, aki Edinburgh-ban ismerkedett meg a browniánus gyakorlattal, Brown német recepciójának nyitányaként, egy francia folyóiratban, plágiumjellegű összegzést jelentetett meg a browni rendszerről. (Broman, 1996: 144) John Brown *Elementa Medicinae* című könyve másfél évtizeddel az angol kiadást követően, 1795-ben német átültetésben is napvilágot látott. (Richards, 2002: 315–316) A fordító Melchior Adam Weikard volt, aki *Entwurf einer einfachern Arzeneykunst oder Erläuterung und Bestätigung der Brownischen Arzeneylehre* (1795) című könyve után két évvel egy populárisabb summázatot is kiadott e témában. A browniánizmus hatásának terjedését jelzi Goethe naplóbejegyzése, amely szerint a költőfejedelem már röviddel a megjelenése után tanulmányozta Weikard összefoglalóját.

A browni teóriák iránti olvasói igényt mutatta, hogy 1796-ban megjelent fő művének egy újabb, a szövegkritika és -korrekció igényével fellépő német fordítása is *John Brown's System der Heilkunde* címmel, Chritoph Heinrich Pfaff tollából. A német idealizmus előtörténete szempontjából nem elhanyagolható az a mozzanat, hogy Pfaff – Weikard elnagyoltnak ítélt fordításával szemben – a latin szöveg értőbb és árnyaltabb átültetését valósította meg. (Markwart, 1995: 65–87)

A jénai közeget más vonatkozásban a reinholdi elementár-filozófia értékelésében beállt változások tették nyitottá a browni hatások befogadására. Karl Leonhard Reinhold tanítványai közül Johann Benjamin Erhard volt az, aki 1795 körül a legradikálisabban fordult el mesterének (a kanti filozófia hiányolt premisszáinak lefektetését célzó) alaptételfilozófiájától. Erhard törekvései egy gyakorlati filozófia kiépítésének irányába mutattak, jelesen az empirikus pszichológia felé akart továbbhaladni, s „az orvostudományok filozófusaként kívánt fellépni.” (Weiss, 2007: 114–118)

Erhard koncepciójának e változásait jól érzékelteti az 1795 augusztusában a *Teutscher Merkur*-ban megjelent *Ueber die Medizin. Arkesilas an Ekdamus* című írása, melynek a korabeli orvoslással kapcsolatos kritikus hangvételét az a kiindulópont alapozta meg, hogy szerzője szerint a gyógyításhoz először is „a betegség általános fogalmát” kellene tisztázni. (Erhard, 2005: 238) Azzal, hogy az orvostudományok filozófiai aspektusú értékelésének útjára lépett, Erhard vitára készítette Christoph Wilhelm Hufeland jénai tanácsost, aki az orvosi gyakorlat elsődlegességét hangoztatva szállt szembe a számára a racionális medicinát reprezentáló cikkel. (Broman, 1996: 131–133)

Erhardnak a kor akadémikus orvostudományával szembeni szkepszise éppen a browniánus szemlélet átvételéből adódik, mely szerint a gyógyulás a szervezetet érő ingerek (erregende Potenzen) erősítésével vagy gyengítésével segíthető elő, ám maga a hatásmechanizmus nem ismerhető meg, sőt – az állapotváltozások kvantitatív nyomonkövethetősége miatt – igazából érdektelen is. Ennek a gondolatmenetnek a szemléletes, és mechanikus jellegét is jól érzékeltető leírását tartalmazzák Erhard Arkesilas-figurájának intelmei: „Ha a gyógyítást egy gép szereléséhez hasonlítjuk, akkor azt kell mondanunk, hogy az emberi test olyan gép, amelyet csak úgy javíthatunk meg, hogy a rúgót erősítjük vagy gyengítjük, és bizonyos részeket addig alakítunk, amíg a szerkezet (az eltört vagy elromlott részek ellenére) újra működésbe lendül. Ehhez az eljáráshoz a részek kimerítő ismerete nagyon kevés hasznot hoz.” (Erhard, 2005: 256)

A vitális koncepciók jénai konstelláción belüli hatása jól érzékelhető Novalis, vagyis Friedrich von Hardenberg írásaiban is. A világ romantizálásának programja nála az orvostudományra is kiterjedt.⁷ Hardenberg orvosi tárgyú megjegyzései és a romantikus orvosiskolák képviselőinek nézetei között, strukturális-funkcionális párhuzamosságok találhatók, így a gyógyszerek adagolásával kapcsolatos megfontolásai Hahnemann homeopátiás eljárásával mutatnak egyezést, s vannak Karl Wilhelm Stark, Friedrich Jahn és Karl Reinhold Hoffmann természettörténeti iskolájával rokon teóriái is. *Einige Sätze des Brownischen Systems* című írásában a Brown elméletének mechanisztikus jellegét marasztalta el. „A poézis a transzcendentális egészség nagy művészete. A költő transzcendentális orvos is egyben” – írja Novalis egyik töredékében. (Engelhardt, 1997: 82, 72)

A browni teória főbb elemei a 18. század végén tehát már ismertek voltak Jénában, sőt Schelling természetfilozófiája is hatással volt már a romantikus orvoslásra. A filozófus bambergi útjában - Röschlaubbal és Marcus-szal való együttműködésében - ez a kölcsönösség manifesztálódott, lévén hogy browniánus tanulmányaival párhuzamosan természetfilozófiai kurzust is tartott az ottani egyetemen. (Gulüga, 1987: 332) Schelling browniánus viszonylatainak elméleti vonatkozásait azonban hosszú időre elfedte egy olyan esemény, amelynek következtében mind a filozófus browniánus kötődései, mind pedig maga a browni teória botránykövé váltak a kortárs német közvélemény jelentős hányada számára.

Schelling browniánizmusa a gyakorlatban, és a vele szembeni sarlatánság-vádak

Schelling életrajzának bambergi periódusa leginkább az akkor tizenöt éves **Auguste Böhmer** halálának perspektívájából vált ismertté. Auguste Caroline Michaelisnek, Johann David Michaelis göttingeni orientálistikaprofesszor lányának, Schelling szerelmének, későbbi feleségének első házasságából született. A filozófus 1799-ben ismerkedett meg, az akkor August Wilhelm Schlegellel egy éve házasságban élő Carolinéval, aki hamarosan elhagyta második férjét, de hivatalos válásuk csak 1803-ban történt meg. (Gulüga, 1987: 90–92) A huszonnégy éves filozófus és a nála tizennégy évvel idősebb Caroline kapcsolata tartósnak és mélynek bizonyult, a két autonóm személyiség, kivált Caroline, polgári normákat félredobó viselkedése már önmagában is tovagyűrűző botrányokat gerjesztett a kisvárosias közegben,⁸ s

⁷ Idézi: Dietrich VON ENGELHARDT, „Novalis in medizinhistorisches Kontext”, in Herbert Uerlings, *Novalis und die Wissenschaften*, Nimeyer, Tübingen, 1997, 79.

⁸ A helyzetet kezdetben tovább bonyolította, s újabb pletykákra adott alkalmat, hogy Schelling állítólag először a nála tizennégy évvel fiatalabb Auguste Böhmernek udvarolt. (Jochen KIRCHOFF: *Schelling*. Rowohlt, Hamburg, 1982, 32.)

ezeknek hatása csak súlyosbította a Schellinget 1800-ban, a browniánus gyógy módok alkalmazása miatt ért elmarasztalásokat.

1800 júniusában Caroline és Auguste Schellinghez utaztak Bambergbe, ahol előbb az anya betegedett meg vérhasban, majd lábadozása alatt, már Bad Bockletben, lánya is megkapta a betegséget. Auguste kezelőorvosa kezdettől fogva optimistán nyilatkozott a kór lefolyásáról. Amikor Auguste állapota mégis rosszabbra fordult, a Lipcsében annak idején orvosi tanulmányokat is folytató Schelling a beteg szervezetének felerősítésére – a browniánus gyakorlatnak megfelelően – rebarbaratinktúrát és kis adag ópiumot alkalmazott, majd üzent Röschlaubért Bambergbe, aki viszont később, csak a lány halála után néhány órával érkezett meg. Arszenyij Gulüga (1987: 105–107) így foglalja össze az eseményeket: „Augustét Büchler kissingeri fősebész kezelte. Amikor Schelling látta, hogy a beteg állapota romlik, anélkül, hogy megvárta volna Röschlaub professzort, saját felelősségére és kockázatára megváltoztatott néhány orvosi előírást. Büchler később azzal mentegette magát, s azzal magyarázta a tragikus eseményt, hogy beleavatkoztak a gyógykezelés általa megállapított menetébe. A kezelőorvos minden felelősséget Schellingre hárított. Az eset kapcsán kibontakozott egy személyeskedéstől sem mentes vita, amelyben a Büchler által képviselt hagyományos, hippokratészi eredetű nedvkórtani szemlélet ütközött meg a Schelling és Röschlaub képviselte browniánus metodikával.

Le kell szögezni tehát, hogy a Schellinggel szembeni kortárs szakmai vádak egy, a browniánusokétól eltérő, de szintén vitatható hatékonyságú szemlélet és metódus részéről hangoztak el. Schelling teljesen a browniánus gyakorlat szerint járt el, amikor a korban még általánosan elfogadott (a vér, a nyálka, a sárga- és fekete epe négyesére alapozott) nedvkórtani szemlélettel s annak a szervezetet legyengítő praktikáival szemben a beteg fölerősítését szerette volna elősegíteni. Noha Schelling eljárása a korabeli orvosi szokásjog szempontjából is vitatható volt, nem szabad megfeledkezni arról, hogy az ópiumos kezelés reális alternatívája leginkább az érvágás lehetett volna, s e vonatkozásban a modern orvostörténet-írás magát a (betegség súlyosságával kellőképp számot nem vető) kezelés folyamatába történt laikus beavatkozást általában nem kárhoztatja. (Wiesing, 1989: 281)

Az Auguste Böhmer halála kapcsán kibontakozó, vádaskodásokkal terhelt vita azonban nem pusztán a browniánus metódusok gyakorlati alkalmazhatósága körül zajlott, igazi tétje főként annak a filozófiai vonulatnak a létjogosultsága volt, amelyre Brown fogalmai közvetlen hatást gyakoroltak. A sarlatánság vádja felbukkant ugyan a Schelling elleni személyes támadásokban, a kritika valódi éle viszont az általa alkalmazott browniánus

gyógymód, s tágabb értelemben a filozófia új fejleményei s az azokat életre hívó vagy azokkal kapcsolatban álló csoportok ellen irányult.⁹ A browniánusok összefogását jelzi ebben a villongásban az a tény is, hogy a landsguti egyetem 1802-ben – védelem nélkül, valószínűleg Röschlaub indítványára – orvostdoktori címet adományozott Schellingnek. (Tsouyopoulos, 1978: 233)

Brown neve a támadásokat következő években is számos helyen felbukkant Schelling írásaiban, a tőle átvett fogalmak pedig – jóllehet folyamatosan módosuló jelentésben – beépültek a jóval későbbi művek gondolatmenetébe is, sőt némely browni fogalmak modulációi a nem rendszerszerűen építkező életmű fontos kontinuitás-elemévé váltak.

A browni fogalmak integrálódása a schellingi organizmus-felfogásba

A schellingi filozófia tág tematikai és időkereteit átfogó Potenzen-fogalom eredetileg a browniánus orvoslás schellingi recepciójának hozadéka. A terminus Schellingnél a jelenségek egymásra épülő szintjeit jelentette, s egyszerre hordozta a latin eredetű kifejezés hatványszint és erő jelentését. Ez a kifejezés Pfaff fordítása révén került be a német idealizmus történetébe, aki így próbált különbséget tenni a browniánus teória erőfogalmai között: „A 'powers' szót a Potenzen s nem az erők (Kräfte) kifejezéssel fordítottam, hogy ezáltal az anyagok, amelyek bizonyos, ingerlő erőkkel rendelkeznek, ezektől megkülönböztethetők legyenek”. (Mende, 1979: 337)

A 'Potenzen' kifejezés egyidejűleg többeknél is felbukkant Jénában: Fichte az 1798-as előadásaiban említette, s Karl August Eschenmayer, valamint Johann Wilhelm Ritter – közvetlenül Schelling előtt, vagy vele egyidejűleg – szintén ekkortájt használta először e fogalmat. (Weiss, 2003: 209) Grün szerint (1993: 178) Schelling a 'Potenzen' fogalmáról legelőször 1798-ban *A világlélekről* című könyve lapjain tett említést. Brown neve valóban itt (SW II. 506) szerepel először a schellingi életműben, ugyanakkor viszont az *Eszmék a természet filozófiájához* már egy évvel korábban felvázolta a *Weltseelében* explicit módon bemutatott problematikát. Az *Ideen* gyakran idézett mozzanata az erők egyensúlya, amit jobbra a kanti alaperők koncepciójának átvételeként interpretál a szakirodalom. Schelling azonban néhány vonatkozásban már ebben a művében is reagált a vitalizmus-koncepciókra, s

⁹ Azok a támadások, amelyek az új törekvéseket transzparens módon megjelenítő Schellinget érték, több vonatkozásban is párhuzamba állíthatók a néhány évvel korábban Fichte ellen irányuló ateizmusvádakkal. Az ellenük fellépő írások többnyire név nélkül jelentek meg, s ezek egy részének háttérében közvetlen egyházi indíttatás, illetve jóváhagyás figyelhető meg. Ugyanakkor jól érzékelhetőek a konkrét eseten túlmutató konfliktus háttérében azok a szociológiai vonatkozások is, amelyek eltérő szakmai és filozófiai érveket felvonultató csoportok érdekellentétét mutatják. (WIESING, *id. mű*, 288–291.)

egy helyen állást is foglalt az életerő differenciálatlan fogalmával szemben.¹⁰ Schelling tehát legelső természetfilozófiai művétől kezdődően elutasította Brown koncepciójának azt a sajátosságát, hogy benne a passzív anyag és a külső hatás reakciójaként mutatkozó életjelenség elkülönülten jelent meg, mintegy a mechanikus erőfogalom analógiájára.

A *Weltseele* lapjain Schelling az anyag fogalmának konstrukcióját követően az élet fogalmát helyezte a középpontba, s annak három megalapozási lehetőségét vázolta fel. Szerinte az élet vagy az anyag tulajdonsága, vagy azon kívüli jelenségekben keresendő. A harmadik lehetőség szerint pedig e két mozzanat egyidejűleg áll fenn.¹¹ Ez utóbbira hozta példaként Brown teóriáját, amely szerint az állati ingerlékenység (thierische Erregbarkeit) illetve az ingerlő potenciák (erregende Potenzen) adják a szóban forgó két mozzanatot. Ugyanakkor viszont Schelling kritikával illette Brown organizmus-felfogását, amely szerint az 'Erregbarkeit' elemével egy bizonytalan fogalmat emelt be elméletébe, ami passzív állapotot tulajdonít az anyagnak. (Schelling kritikai attitűdje egybeesett Pfaff-nak azzal a megfontolásával, amely Brown-fordításának Kräfte – Potenzen distinkcióját indukálta.)

A *transzcendentális idealizmus rendszerének* anyagdedukciójában a 'Potenzen' az anorganikus természet első hatványának jelentésében szerepel. Schelling szerint a mágnesesség-elektricitás-kémia hármasságát átfogó folyamat a galvanizmus lesz, ami azonban átvezet az organizmus világába, hiszen „benne kell látnunk azt a hidat, amelyen keresztül az általános természeti erők érzékenységgé, ingerlékenységgé és formáló ösztönné alakulnak át”. (Schelling, 1983: 175–176, 235)

Schelling *Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie* (1799) című könyvében a legerőteljesebb Brown fogalmainak közvetlen jelenléte. A szerző a kritikákkal szemben védelmébe vette Röschlaub álláspontját, s művében azt a browni indíttatású elméletet építette be nagyívű programjába, amelyben – a korábbi természetfilozófiai problematika

---

¹⁰ „Tehát tegyük fel például, hogy az élő-eleven anyag minden mozgása a benne lévő idegek, izmok, vagy az ezekben cirkuláló folyadék segítségével magyarázható, de akkor nemcsak azt kell megkérdeznünk, hogy mi az, ami előidézi a változásokat, hanem azt is, hogy miféle princípium az, amely mindezeket a változásokat harmonikus egységbe fogja. (...) ha mások ezt a princípiumot életerőnek nevezik, én ezzel szemben azt állítom, hogy az életerő (bármennyire is elterjedt legyen ez a kifejezés) ebben az értelemben teljesen ellentmondó fogalom Mert az erőt csak mint valami végeset gondolhatjuk el.” (Friedrich W. J. SCHELLING, „Eszmék a természet filozófiájához mint bevezetés e tudomány tanulmányozásához. Bevezetés (1797)”, in uő. *Fiatalkori írásai*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2003. 175. Fordította Weiss János.)

¹¹ A konstrukció fogalmának alakulásáról Schelling filozófiájában, lásd GURKA Dezső: Schelling konstrukciófogalma, *Passim* (7), 2005/1, 66–90.

továbbgondolásaként – a szervetlen természet és az organizmus fogalmi distanciáinak megszüntetésére törekedett. Azt az eszközt, ami képes a szervetlen és a szerves természet között kapcsolatot teremteni, a filozófus egy árnyaltabb Erregungstheorie-ben vélte megtalálni. (Tsouyopoulos, 1978: 231)

Schelling 1799-től Kiehmeyer produktív természetet középpontba állító koncepciójára támaszkodva revideálta a mechanisztikus jellegű browni 'Erregungstheorie'-t, s fokozatosan szembefordult e fogalom Brown- majd Röschlaub-féle értelmezésével. Kritikája mindenekelőtt a minőség (Qualität) browniánus értelmezése ellen irányult, s e vonatkozásban Kant, Fichte és Brown felfogását azonosnak látta. Velük szemben az organizmus meghatározó jegyének éppen a minőséget tartotta, amit az anyag és a fény azonosságaként interpretált (Identität). Ennek az identitásnak, vagyis a Schelling által leírt második potenciának a megnyilvánulása a Kiehmeyertől átvett fogalomhármasság: a reprodukció (Reproduktion), az ingerelhetőség (Irritabilität) és az szenzibilitás (Sensibilität).

Schelling tehát – folytatva a jénai természetfilozófiai periódus konstrukciós törekvéseit – az anyag három dimenziójának (mágnesesség, elektromosság, kemizmus) sémájára építette fel az organizmus potenciáit is. Röschlaub ezt az eljárást az orvostudományra nézve tarthatatlan hipotézisként értékelte. (Tsouyopoulos, 1978: 236–239) Ezzel nem pusztán a filozófusnak és a bambergi browniánizmus fő képviselőjének a véleménye távolodott el egymástól, hanem szakadás állt be a közvetlen orvosi tapasztalatot preferáló és a természetfilozófiai elvekből kiinduló romantikus orvosiskolák között is.¹²

A betegség fogalma a schellingi filozófia későbbi problémafelvetéseiben

A schellingi problémafelvetéseknek az egyik folyamatosan modulálódó összetevője a browni eredetű betegségfogalom volt, amely már az identitásfilozófia keretében relációba került a

¹² A négy romantikus orvosiskola közül csak kettő, a természetfilozófiai törekvések és a teoretikus-pragmatikus irány kapcsolódott szorosabban a schellingi filozófiához, bár utóbb a Schelling és Döllinger valamint a Röschlaub és Schönlein nevével fémjelzett irányzatok eltávolodtak egymástól. Az előbbiben hangsúlyosabbak maradtak a fiziológiai alapelvek s működésük nyomán az egyes szervekre koncentráló fiziológiai szemlélet és terápia mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a szervezetet organikus cselekvőként értelmező felfogás; míg az utóbbi korszakos jelentőségét a gyógyszeres kezelés elterjesztése adta. (Karl E. ROTSCHUH, „Deutsche Medizin im Zeitalter der Romantik. Vielheit und Einheit”, in Ludwig HASLER (Hrsg.), *Schelling. Seine Bedeutung für eine Philosophie der Natur und des Geschichte*, Frommann – Holzboog, Stuttgart-Bad Cannstadt, 1981, 146–148.) Carl Gustav Carus, a schellingiánus természettudós és Friedrich-epigon festő, a maga rendszerét *Versuch einer Darstellung des Nervensystems* (1814) az organizmus schellingi fejlődéstörténetének mintájára építette ki. Nála az idegi struktúrák biztosítják az organizmus elemeinek láncszerű egymásba kapcsolódását. (Stefano POGGI, „Mind and Brain in Medical Thought During the Romantic Period”, *History and Philosophy of Life Sciences* (10), 1988, 41–53.)

cselekvő szubjektummal, s a későbbiekben a szabadság, a rossz és a létezés problémájának schellingi kifejtéseibe integrálódott.

Schelling *Az akadémiai stúdiumok módszeréről* (1802) című írásában az orvostudományt a szerves természet általános tudományaként jellemezte, amelynek a természettudományos diszciplínák csupán részterületei. Az e műben kifejtett tudományfelfogás legfontosabb értékmérője az organikus egész előzetes ismeretéből adódó átfogó jelleg, s ennek az eszménynek való megfelelésből adódik az orvostudomány (illetve ezen belül a browniánus szemlélet) kiemelt fontossága. Schelling így összegezte az irányzat és megalapítója jelentőségét: „Ha Brown tanítását nem tüntetné ki semmi egyéb, mint az empirikus magyarázatok és hipotézisek tisztasága, valamint az, hogy ismeri és keresztülviszi a jelenségek pusztán mennyiségi különbözőségére vonatkozó nagyszabású alapelvet, és következetesen egyetlen alapelvből következtet, anélkül, hogy ehhez bármit hozzátenni engedne, vagy hogy egyetlen pillanatra is letérne a tudomány útjáról: szerzője már ezért is páratlan lenne az orvostudomány eddigi történetében, és egy új világ megteremtője volna a tudásnak ennek a területén”. (Schelling, 1985: 894)

Az a folyamat, amelynek során Schelling értelmezésében a medicina részdiszciplínából átfogó jellegű tudománnyá lett, nem választható el az identitásfilozófia létrejöttének processzusától, amikor is a természetfilozófia vált azonossá a filozófia egészével. (Gurka 2009: 48–51) E ponton jelent meg Schellingnél a betegség aszimmetriaként, egyensúlyzavarként való értelmezése: „a betegség teljes egészében levezethető lehetőség és valóság organizmusbéli legmagasabb rendű ellentéteiből, valamint a kettő egyensúlyának zavarából: ám a betegség különös formáit és jelenségeit kizárólag a szerves tevékenység három alapformájának megváltozott viszonyából lehet megismerni”. (Schelling, 1985: 896)

A *Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről* (1809) című könyvben, jóllehet már nem a korábbi természetfilozófiai kontextusban, ismét szerepet kapott a betegségfogalom, amennyiben Schelling szerint a betegség „mint a szabadsággal való visszaélés által a természetbe jutott rendetlenség igazi tükörképe a rossznak és a bűnnek”. (Schelling, 1992: 66) Shibuya Schelling betegségfogalmáról írott cikkében megállapítja, hogy e művétől kezdődően Schelling a betegséget tévedésként és hazugságként, a rossz analogonjaként ábrázolta. (Shibuya, 2003: 323) A japán Schelling-kutató idézetekkel alátámasztott érvelése aligha támadható, az általa észlelt jelenség datálása viszont némileg pontosításra szorul. A betegség és a rossz fogalmának összekapcsolása ugyanis nem 1809-ben

történt meg, hanem 1804-től – Schellingnek a medicínával való újabb intenzív foglalkozásától kezdődően – fokozatosan alakult ki, s jellegzetes módon valóban a *Szabadságiratban* (1809) illetve a *Stuttgarter magánelőadásokban* (1810) jelent meg. A filozófus orvostudományi érdeklődésének felélénkülését leginkább a *Jahrbücher der Medizin als Wissenschaft* című, 1805 és 1808 között összesen hat számot megért orvosi évkönyve megjelentetése jelzi, amelyet Schelling Marcus-szal együtt szerkesztett.

1804 körül Schelling már ellenvetéseket tett Kielmeyer összehasonlító fiziológiájával szemben, s Röschlaub brownianizmusát is erősen bírálta a szóban forgó folyóirat hasábjain. E kritikának a háttére a bambergi orvosok között kialakult szembenállás, amelyben Adalbert Marcus, Konrad Joseph Kilian és Philipp Franz Walther a schellingi filozófiát próbálta érvként felhasználni Röschlaubbal szemben. Utóbbi 1804-től megjelenő *Zeitschrift für Jatrotechnik* című folyóiratában a schellingi természetfilozófia szerepét már csupán az orvosi tanulmányok előkészítésében látta, s kizárta annak befolyásoló hatását a klinikai terápiából. (Tsouyopoulos, 1982: 168–173) Schelling és Marcus folyóirata ily módon a hagyományos browniánizmus elleni kritika fóruma lett, s a filozófus a betegség fogalmát is egyre inkább az anyag dedukciója kapcsán felvázolt dimenziókkal hozta összefüggésbe: „A betegség, mint olyan, az organizmus dimenzióinak megváltozása (...), egy ebből következőleg eredendően kvalitatív állapot”. (SW VII. 270)

Schelling 1805-től szembefordult minden olyan kvantitatív szemléletű browniánus koncepcióval, amely a betegségek kialakulását és terápiáját pusztán mennyiségi viszonyokra vezette vissza. (Kretschmer, 1954: 1489) A szténias és aszténias betegségeket meghatározó ingermennyiséggel szemben Schelling ekkoriban már egyensúlyi viszonyokról írt: „a betegség (...) konfliktus az ingerelhetőség (Erregbarkeit) és a metamorfózis között, ezzel szemben az organikus élet legteljesebb állapota e kettőnek egyensúlya és összhangja”. (SW VII. 273)

A betegség és a dimenziók fogalmának összekapcsolásával a Potenzen-terminus eredeti jelentése végképp eltávolodott browni geneziséstől. A konstrukció sémája kapcsán megtartotta ugyan az erővel és a mozgással kapcsolatos jelentését, ugyanakkor viszont korábbi – az anorganikus és az organikus természetre vonatkozó – referenciája kibővült, s a konstruálás mozzanata Schelling művészet- és mitológia filozófiájába is továbböröklődött. (Gurka, 2006: 132–147)

A *Stuttgarter magánelőadásokban* jól érzékelhető Schelling browniánizmussal kapcsolatos álláspontjának 1804-ban bekövetkezett módosulása. A középső korszak kezdetét jelző műben az emberi lélek potenciáinak analógiájaként bukkan fel a browni ingerlékenység-

fogalom: „A kedély harmadik potenciája az érzelem (a szenzibilitás), mint az organikus természetben az ingerlékenység”. (Schelling, 2007: 47) Ugyanakkor Schelling Brown-recepciójában új értelmezési sajátosságok is mutatkoztak, amelyek a filozófus kritikus viszonyulásának és korrekciós törekvéseinek lenyomatai. Mindez különösen jól érzékelhető abban, hogy a betegség, mint kezdet pozitív szerepet kapott Schelling gondolatmenetében.

A betegség, a tévedés és a rossz egy jelenségcsoportot képez a *Stuttgarter magánelőadások* gondolatrendszerében.¹³ Közös sajátosságuk az, hogy nem pusztán negatívumként, hanem a létezés irányába való elmozdulás ösztönzőiként szerepelnek. Pontosabban a létezésről elválaszthatatlan módon vannak jelen, a *Szabadságírat* szavainak értelmében: a létezés sötét alapjához tartozó módon.

Mindez nem jelenti azt, hogy Schelling egyből mosta volna az ész és az örület, a jó és a rossz minőségeit, ebben az esetben ugyanis nem minőségek szembeállítása történt meg, hanem magának a létezésnek az alapjáról és struktúrájáról volt szó. Ahogyan a schellingi betegségfogalom a kimozdult egyensúly fogalmára épült, úgy a *Stuttgarter magánelőadások* létstruktúráinak is központi eleme lett az egyensúly szinonim módokon megjelenített követelménye. „Amit mi értelemnek nevezünk (ha ez valóságos, élő-eleven, aktív értelem) az tulajdonképpen nem más, mint szabályozott örület.” – írta Schelling éppen az örületről. Vagy másutt: „Az ember azáltal szabad emberi értelemben, hogy az indifferencia-ponton áll”. (Schelling, 2007: 50, 40)

A Browntól kölcsönzött potencia-fogalom megtartotta tehát eredeti, ingerlő potenciák (erregende Potenzen) jelentését is. Ezt a produktív-konstitutív jelentést hordozta az anorganikus természetnek a *transzcendentális idealizmus rendszere* anyagdedukciójában leírt sémája, s ez az aktivitásmozzanat őrződött meg az abszolút életnek a *Stuttgarter Privatvorlesungen* által ábrázolt szerkezetében is. Ugyanakkor jól nyomon követhető annak a distinkciónak a kifejlése is, amit valószínűleg a Pfaff-féle értelmezés átvétele alapozott meg: Schelling ezt a konstitutív szerepet sohasem egy külső erőből (powers vagy Kräfte) eredeztette, hanem egy belső aktivitásból, legyen szó az anyagról, mint produktumról vagy az értelemről, mint szabályozott örületről.

Schelling késői korszakában is pregnánsan jelen van a rossz ösztönző erőként való értelmezése. Az 1831-ben előadott és 1854-ben megjelent *A kinyilatkoztatás filozófiájának* egyik szöveghelye különösen erőteljesen veti fel ezt a problémát: „a sátán filozófiai ideája

¹³ „a betegség, a tévedés és a rossz mindig a viszonylagos nem-létezőnek a létezőre való kiadásából ered” Friedrich W. J. Schelling, 2007, 48.

(...), az emberi élet folytonos ingerlője (Erregender) és mozgatója, a princípium, amely nélkül a világ elaludna, a történelem elposványosodna és megállna.” (SW XIV. 270) A browni eredetű fogalmak késői átöröklődését jelzi az ingerlő potenciák (erregende Potenzen) szerkezet egyik szótövének pontos felidézése. Magának a potenciának a késői jelenlétére és természetfilozófiai eredetére utalt ugyan a szakirodalom,¹⁴ de talán nem tanulság nélküli annak a ténynek a nyomatékosítása, hogy a potencián itt sem szakad el a betegségfogalom analógiájaként értelmezett rossz fogalmától.

A browni fogalmak recepciója a Potenzen-fogalom hatványszintek jelentése révén tehát, egyrészt hozzájárult a schellingi szubjektumfogalom dinamizálódásához, valamint a természet-szubjektum koherencia explicitté válásához; másrészt viszont a betegségesség jelenkörének kibővítése kapcsán Schelling az átértelmezett browni sémát transzponálta azokba a koncepciókba, amelyek a rosszat mint konstituáló erőt, vagyis mint a valódi egyéniség és szabadság kiindulópontját jelenítették meg.

Schelling browniánus tájékozódása tehát aligha tekinthető pusztán életrajzi intermezzónak, hiszen medicina iránti érdeklődésében s a romantikus orvosiskolákat átszövő kapcsolat- és hatásrendszerében feltáruznak a browni teória lényegi elemei, illetve azok sajátos német recepciós mechanizmusa és csoportképző szerepe. Mindezekon túl az orvostudomány és a filozófia történetének egy különleges kapcsolódási pontját jelenti, hogy ezek a kölcsönösségi relációk egyrészt hatást gyakoroltak a 19. század eleji orvoslás betegségfelfogására, másrészt konstitutív szerephez jutottak a német idealizmus kibontakozásában.

Irodalom

BROMAN, Thomas: *Transformation of German Academic Medicine, 1750–1820*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

DURNER, Manfred: *Schellings Begegnung mit den Naturwissenschaften in Leipzig*, Archiv für Geschichte der Philosophie (102), 1990/2.

---

¹⁴ Gyenge Zoltán Walter E. Erhard egyik munkájára hivatkozva ír erről *Schelling élete és filozófiája* című könyvében. (GYENGE, *id. mű*, 209–212.)

- ENGELHARDT, Dietrich von: „Novalis in medizinhistorisches Kontext”, in Herbert Uerlings, *Novalis und die Wissenschaften*, Nimeyer, Tübingen, 1997.
- ERHARD, Johann B.: *Válogatott tanulmányai és levelei (1786–1796)*, Magyar Filozófiai Szemle (49), 2005/1–2. Fordította Weiss János.
- FISCHER, Kuno: *Geshichte der neueren Philosophie VI. Schelling*, Battermann, Heidelberg, 1872.
- GULÜGA, Arszenyij: *Schelling*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.
- GRÜN, Klaus-Jürgen: *Ursprung und metodische Bedeutung der Potenzenlehre Schellings*, Archiv für Begriffsgeschichte (36), 1993.
- GURKA Dezső: Schelling konstrukciófogalma, *Passim* (7), 2005/1, 66–90.
- GURKA Dezső: *A schellingi természetfilozófia és a korabeli természettudományok kölcsönhatásai*, Gondolat, Budapest, 2006.
- GURKA, Dezső: A browniánus orvoslás fogalmainak hatása Schelling korai korszakára *Passim* (10), 2008/1, 71–87.
- GURKA, Dezső: A schellingi szubjektumfogalom természetfilozófiai aspektusai, in Bartha Judit – Hrubí Attila (szerk.): *A reflexió szabadsága*, Áron, Budapest, 2009, 37–52.
- GYENGE Zoltán: *Schelling élete és filozófiája*, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 2005.
- HASLER, Ludwig (Hrsg.), *Schelling. Seine Bedeutung für eine Philosophie der Natur und des Geschichte*, Frommann – Holzboog, Stuttgart-Bad Cannstadt, 1981.
- HERDER, Johann G.: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1978,
- JARDINE, Nicholas: *The Scenes of Inquiry. On the Reality of Questions in the Sciences*, Clarendon, Oxford, 1991.
- KANT, Immanuel: *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, in: Kants Werke, Akademische Textausgabe IV., de Gruyter, Berlin, 1968.
- KIRCHOFF, Jochen: *Schelling*. Rowohlt, Hamburg, 1982.
- KRETSCHMER, Wolfgang: *Die Bedeutung Friedrich W. J. Schellings für die Medizin*, Deutsche medizinischer Wochenschrift (79), 1954/40,
- MAGYAR László András: *A vitalizmusról*, Kaleidoscope (1) 2010, 25–28.
- MARKWART, Michler: *Aufklärung und Romantik: Melchior Adam Weikard (1742–1803) und sein Weg in den Brownianismus*, Acta Historica Leopoldina (24), 1995.

- MENDE, Erich: *Die Entwicklungsgeschichte der Faktoren Irritabilität und Sensibilität in deren Einfluß auf Schellings „Prinzip“ als Ursache des Lebens*, Philosophia Naturalis (17), 1979.
- POGGI, Stefano: *Mind and Brain in Medical Thought During the Romantic Period*, History and Philosophy of Life Sciences (10), 1988
- PORTER, Roy: *Vér és virtus. Az orvostudomány rövid története*, HVG Kiadó, Budapest, 2003.
- RICHARDS, Robert J.: *The Romantic Conception of Life. Science and Philosophy in the Age of Goethe*, The University of Chicago Press, Chicago – London, 2002.
- ROTSCHUH, Karl E.: Deutsche Medizin im Zeitalter der Romantik. Vielheit und Einheit, in Ludwig HASLER (Hrsg.), *Schelling. Seine Bedeutung für eine Philosophie der Natur und des Geschichte*, Frommann – Holzboog, Stuttgart-Bad Cannstadt, 1981, 146–48.
- SCHELLING, Friedrich W. J.: *A transzcendentális idealizmus rendszere*, Gondolat, Budapest, 1983. Fordította Endreffy Zoltán.
- SCHELLING, Friedrich W. J., *Az akadémiai stúdiumok módszeréről*, Magyar Filozófiai Szemle (29), 1985. 5–6. Fordította Révai Gábor.
- SCHELLING, Friedrich W. J.: *Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről és az ezzel összefüggő tárgyakról*, T-Twins, Budapest, 1992, 66. o. Fordította Jaksa Margit és Zoltai Dénes.
- SCHELLING, Friedrich W. J.: *Stuttgarti magánelőadások*, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 2007.
- SCHELLING, Friedrich W. J.: *Eszmék a természet filozófiájához, mint bevezetés e tudomány tanulmányozásához. Bevezetés (1797)*, in uő. *Fiatalkori írásai*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2003. Fordította Weiss János.
- SW = *Schellings Werke*, Nach der Originalausgabe in neuer Anordnung herausgegeben von Manfred Schröter, Beck, München, 1958.
- SHIBUYA, Rie: *Die Metamorphose des Krankbegriffs bei Schelling*, Zeitschrift für Religion- und Geistesgeschichte (55), 2003/4.
- TSOUYOPOULOS, Nelly: *Der Streit zwischen Friedrich Wilhelm Joseph Schelling und Andreas Röschlaub über die Grundlage der Medizin*, Medizinhistorisches Journal (33), 1978.
- TSOUYOPOULOS, Nelly: *Andreas Röschlaub und die Romantische Medizin*, Fischer, Stuttgart, 1982.

WEISS János: A fiatal Schelling, in Friedrich WILHELM *Joseph Schelling fiatalkori írásai*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2003.

WEISS, János: *Kant után szabadon. Tanulmányok a konstellációkutatás köréből*, Áron Kiadó, Budapest, 2007.

WETZELS, Walter D.: *Johann Wilhelm Ritter: Physik im Wirkungsfeld der deutschen Romantik*, Gruyter, Berlin – New York, 1973.

WIESING, Urban: *Der Tod Auguste Böhmer. Chronik eines medizinischen Skandals, seine Hintergründe und seine historische Bedeutung*, History and Philosophie of Life Science (11), 1989.

Megyei járványügyi intézményrendszerek az 1831. évi kolerajárvány idején, Baranya és Tolna példáján

County health systems in the institution of the 1831st cholera during the year, by Baranya and Tolna example

Havasdi József

peldauljoe@gmail.com

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

Cholera was an unknown disease in Europe before the 19th century. In Hungary the first epidemic broke out in the early summer of 1831. Since the authorities didn't have an effective method against cholera, they used the procedure which was developed for the plague in the previous century. So the epidemic caused a huge devastation, killed more than 240.000 people. In the study I present the epidemiological authorities of the counties during the cholera epidemic by the example of Baranya and Tolna. The head of the system was the county's permanent cholera committee, which gave orders in all epidemiological cases in the county. The authorities under the committee were divided into two parts: the administrative and the public health system. In the administrative part we can find the district administrators ("szolgabíró") and the civil commissioners in the documents, but in Tolna there were also local cholera committees in some bigger settlements. The head of the public health system in the county was the medical officer. Under him worked the district's medical officer and other doctors.

Kulcsszavak: járvány, kolera, intézményrendszerek, adminisztráció

Keywords: plague, cholera, institutional systems, administration

Bevezető

A kolera a XIX. század elejéig Európában szinte ismeretlen betegségnek számított. Ázsiában már több mint kétezer éve ismert, súlyos lefolyású kórként tartották számon, de – köszönhetően a közlekedés lassúságának – hosszú ideig nem tudott őshazájából kitörni. A közlekedési viszonyok XIX. századi fejlődése azután, döntő szerepet játszott abban, hogy a betegség a világ nagy részén elterjedt.

Az első, Európát is érintő pandémia 1826–35 között söpört végig a kontinensen, melynek során a kór Magyarországra is eljutott. ¹ Magyary–Kossa Gyula szerint ² a kolera 1831. június 13-án lépett át Magyarország határain. Valószínűleg a Tiszán lefelé hajózó, Máramaros vármegyéből Szolnokra sőt szállító emberek hozták be az országba, Galícia felől. Galíciába a betegség az akkor orosz uralom alatt álló lengyel területekről hatolt be, ahova valószínűleg a

¹ Má dai (1990: 58-95)

² Magyary-Kossa (1929: 301)

lengyel felkelés leverésére küldött tatár csapatok hurcolták be.³ A hazánkban korábban kevésbé ismert betegség igen gyorsan terjedt és rengeteg áldozatot szedett, annak ellenére, hogy kezdetben az ország határainál, később a törvényhatóságok között vesztegzárakat vezettek be. A járvány csak a következő évben ült el, de egy évig tartó pusztítása alatt becslések szerint több mint 200 ezer áldozatot követelt. A korabeli morbiditási és mortalitási adatok természetesen bizonytalanok, azonban Haug Antal, hivatkozva a hivatalos országos kimutatásokra, a megbetegedettek számát 536.517 főre teszi, ebből meghalt 237.614 fő.⁴ A járvány, ahogy az ország legtöbb vármegyéjét, úgy Baranyát és Tolnát sem kerülte el. Bár a megyei hatóságok a helytartótanácsi és nádori utasításoknak megfelelően már a kolera régióbeli megjelenését jóval megelőzően számos óvintézkedést hoztak, ugyanakkor a betegségre vonatkozó hiányos ismeretek és - nagyrészt ebből eredően - a nem kielégítő prevenció nem tudta megakadályozni a kolerajárvány kitörését.

Baranyában a megyei vezetés már jóval a betegség megjelenését megelőzően, július folyamán megtette a helytartótanácsi és nádori rendeletekben előírt óvintézkedéseket annak érdekében, hogy a megyét megóvják a járványtól. A védelem központi eleme a Duna partján felállított zárvonalt volt, amely az esetlegesen fertőzött beutazni szándékozókra volt hivatva a megye határain kívül tartani. Az óvintézkedések ellenére azonban augusztus 6. után több, a Duna közvetlen közelében fekvő településen jelent meg a kolera, ezért augusztus 12-én a dunai zárvonalt néhány kilométerrel hátrébb vonták a folyótól, olyan módon, hogy ezáltal a már fertőzött, vagy közvetlenül fenyegetett településeket elzárják a megye még egészséges részeitől. A következő hetekben a kordon és a Duna közé zárt településeken gyorsan terjedt a járvány, ugyanakkor az új zárvonalt – szerepének megfelelően – nagyrészt megóvta a megye belső területeit. A kolera rövid ideig tartó tombolását követően, augusztus végétől már az enyhülés jelei mutatkoztak. Részben ez tette lehetővé, hogy a megyei vezetés a Magyar Királyi Helytartótanács, a Nádor és az Országgyűlés egyre nyomatékosabb kéréseinek eleget téve, szeptember 3-án megszüntette a zárvonalt a megyében. Szeptember folyamán, illetve október első felében már csak néhány településen, szórványosan fordultak elő megbetegedések, majd ezek elűlése után, október 18-án jelenthették be a kolerajárvány megszűnését Baranyában.⁵

Tolna megyében a védekezés kezdetben ugyancsak a Duna vonalára támaszkodott. A folyó partján felállított zárvonalt azonban itt is csődöt mondott. A kolera a megyében már július 19-én megjelent, majd a hónap utolsó napjaiban gyorsan terjedt a folyó partján fekvő településeken. Eközben a szomszédos Fejér megyéből is több településről jelentettek megbetegedéseket, ezért július 27-én az északi vármegyei határra szintén zárvonalt állítottak. A járvány Duna menti terjedése miatt a megyei vezetés augusztus első felében újabb és újabb védelmi vonalt állított fel a megye még egészséges belső területeinek védelmére, azonban ezek egyike sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Augusztus 1-jén a dunai zárvonalt felváltására egy kettős kordont hoztak létre, melynek külső vonala Dunaszentgyörgytől Bikácsig húzódott, a belsőt pedig a Sió vonalára helyezték. E kettős védelmi vonalt az eredeti formájában azonban nem volt hosszú életű, ugyanis a kolera igen hamar jelentkezett több, az elzárásokon túl fekvő településen. Emiatt augusztus 6-án a Dunaszentgyörgy-Bikács kordont hátrébb vonták Tolna és Györköny vonalára, majd következő nap ezt megszüntetve egy új kettős kordont állítottak fel, melynek külső vonala a Sió jobb partján állt, a belső pedig – védve a megye még egészséges nyugati területeit – a Kapos-folyónál. Mivel azonban a

³ Horváth (1943: 219)

⁴ Haug (1981: 27)

⁵ Baranya Megyei Levéltár BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 1-2 (Koleraválasztmányi jegyzőkönyv)

következő napokban a kolera a megye nagy részén felütötte fejét, a megyei járványügyi igazgatás, hivatkozva arra, hogy a zárvonalak sehol nem képesek megállítani a járványt, ugyanakkor a mezőgazdasági munkákat és a kereskedelmet hátráltatják, azok megszüntetése mellett döntött. Erre a siói kordon esetében augusztus 9-én a kaposi vonalnál pedig 13-án került sor. A járvány legnagyobb pusztítást végző első hulláma szerencsére itt sem tartott hosszú ideig, augusztus végén már az enyhülés határozott jelei mutatkoztak. Szórványos esetek ennek ellenére még szeptember és október folyamán is előfordultak és majd csak október 27-én jelenthették be a járvány megszűntét.⁶ A kolera az országos kimutatások alapján Baranyában 2026, Tolnában 5127 megbetegedést okozott, ebből előbbi megyében 818 fő, utóbbiban 2418 halt meg.⁷

Az alábbiakban Baranya és Tolna példáján kívánom bemutatni, hogy a járványügyi igazgatás milyen keretek között folyt a megyékben. A tisztségviselők és hatósági szervek egy része természetesen a járványtól függetlenül folyamatosan a megyében dolgozott és látott el különböző igazgatási feladatokat, azonban bizonyos testületeket, illetve pozíciókat kizárólag a járvány idejére hoztak létre. Tanulmányomban tehát elsősorban a helyi járványügyi igazgatás kereteivel foglalkozom, azonban annak érdekében, hogy a rendszerről többé-kevésbé teljes képet nyújtsak, röviden a megye felett álló regionális és országos keretekre is kitérek. A kutatást a Baranya Megyei Levéltárban és a Tolna Megyei Levéltárban végeztem, forrásként a megyei koleraválasztmány és a megyei közgyűlés iratait használtam. Előbbi csoporton belül külön meg kell említeni a koleraválasztmány jegyzőkönyvét, amelybe minden ülésen bejegyezték a legfontosabb eseményeket és intézkedéseket, így a témát illetően is elsődleges dokumentumnak tekinthető.

Központi szervek

Az 1831. évi kolerajárvány alatt a Magyar Királyi Helytartótanács rendelkezett országos érvényű rendeletek kibocsátásának jogával, a napi igazgatási ügyekkel pedig elsősorban a nádor foglalkozott. Ebből eredően a helytartótanácsi rendeletek mellett többnyire nádori utasításokkal, kérésekkel, levelekkel találkozhatunk a közép- és alsófokú szervekhez felülről érkező iratok között. A helytartótanács a járvány idejére királyi biztosokat nevezett ki, akik egyfajta koordináló, illetve a központi szervek és a megyék közötti közvetítő szerepet töltöttek be. Elsődleges feladatuk volt a járvány terjedésének megakadályozása, illetve elfojtása, az elzárások miatti összeütközések elhárítása és a lakosság élelemmel való ellátásának biztosítása. Az ország egész területére Majláth Antalt nevezték ki királyi biztosnak, Baranya és Tolna megye élére pedig Somsich Pongrác került. Somsich egészen a királyi biztosi tisztségek helytartótanács által történt október 5-ei megszüntetéséig irányította a régióban a kolera elleni küzdelmet.⁸

Megyei szinten a járványügyben eljáró csúcsszerv a koleraválasztmány volt. A járvány közeledtének hírére minden megye megalakította a saját választmányát, amely ettől kezdve rendszeresen ülésezett, óvintézkedéseket tett a kolera megyébe történő betörésének elkerülése érdekében, majd a kolerajárvány kiütését követően rendelkezett a szükséges teendőket illetően. Így történt ez Baranya megyében is, ahol a helyi koleraválasztmány július 16-tól irányította a megyei koleraügyet, amely ettől kezdve a járvány megszűntéig gyakorlatilag teljhatalommal rendelkezett a megye egész területén, így utasíthatta a megye tisztségviselőit bármilyen, a járvánnyal közvetlenül, vagy közvetett módon összefüggő ügyben. Rendelkezett,

⁶ Tolna Megyei Levéltár TML Acta Choleraica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttségi Jegyzőkönyv)

⁷ Baranya Megyei Levéltár BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 1-2 351/1831.

⁸ Baranya Megyei Levéltár BML Közgyűlési iratok IV. 1. b 2284/1831

többek között, a kolera betörését, illetve továbbterjedését meggátolni célzó zárvonalak és veszteglőintézetek tárgyában, és olyan, nem kevésbé fontos járványügyi kérdésekben is, mint a személy- és áruforgalom egyéb módon történő korlátozása, az áruk, csomagok és különösen a levelek fertőtlenítése, füstölése, a vásárok korlátozása, illetve betiltása, a betegek elhelyezése, a megyében állomásozó katonaság áthelyezése és beszállásolása, a megbetegedettek gyógyszerekkel való ellátása, vagy a kordonok miatt nélkülöző lakosság élelmiszerellátása. Az állandó választmány ülésein az alispán elnökölt: Baranya megyében ekkor e tisztséget Vrakoviczai és Göröcsönyi Mihálovits József töltötte be. A testület a megyeszékhelyen, Pécsen ülésezett.⁹

A Tolna vármegyei egészségügyi igazgatás élén ugyancsak egy, a baranyaival megegyező jogkörrel rendelkező csúcsszerv állt, amelyet ugyanakkor a tolnai források, eltérően a baranyai „koleraügyi állandó választmány” elnevezéstől, következetesen központi kiküldöttségként említenek. A tolnai központi kiküldöttség július 15-én alakult meg, elnöke Jeszenszky János második alispán, tagjai a megalakuláskor: gróf Festetics Leó, Perczel Sándor és Aigl Pál táblabírók, Augusz Antal a Dunaföldvári járás szolgabírája, Havas Ignác megyei tisztifőorvos, Hermann János megyei másodfőorvos és Czuppon György esküdt mellett három egymást váltó tiszttel, akiket az alispán hívott meg. A testület július 16-tól kezdve rendszeresen ülésezett, a kolerajárvány július végi kitörésétől kezdve általában minden nap és így az ülésekről készült jegyzőkönyvek alapján látható, hogy személyi állománya is változott. Mivel a járványügyi munka miatt nem mindig volt mód arra, hogy a fent említett tiszttel, különösen az orvosok mindig részt vegyenek az üléseken, ezért állandóan jelenlevőként csak az alispán és Aigl Pál táblabíró említhető, akik mellett néhány ideiglenes tag jelentette a kiküldöttség személyi összetételét a mindennapi gyakorlatban. A központi kiküldöttség üléseit augusztus 8-ig Szekszárdon tartotta, majd a kolera szekszárdi megjelenése miatt áttette székhelyét Kölesdre, ahonnan majd csak a járvány enyhülését követően, szeptember 3-án költözött vissza.¹⁰

A választmánynak és az alispánnak alárendelt megyei alsófokú hatóságok egészségügyi igazgatási szempontból tulajdonképpen a hazai egészségügyi rendszer kiépülésének Mária Terézia idejére tehető kezdeteitől egészen a dualizmus végéig megkettőzött formában működtek. A megyei és járási közigazgatási hatóságok mellett minden szinten találkozzunk a megfelelő orvosi tisztségekkel, mely utóbbiak egyszerre voltak alárendelve a közigazgatási tisztségviselőknek és szakmai ügyekben a felsőbb egészségügyi hatóságoknak. Így pl. egy járásorvos felett - a szolgabíró és az alispán mellett - a megyei főorvos is utasítási jogkörrel rendelkezett. E kettőzöttség miatt a továbbiakban a járványügyben eljáró hatóságokat is két részben fogom bemutatni.

Közigazgatási hatóságok és tisztségviselők

Szolgabírók

A csúcsszervként működő állandó választmánynak közvetlenül voltak alárendelve a szolgabírók, elsősorban ők intézkedtek minden, a kolerajárvánnyal kapcsolatos fontosabb ügyben a járásukban. A járvány alatt keletkezett forrásokból a baranyai szolgabírók közül név

⁹ Baranya Megyei Levéltár BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 1-2
(Koleraválasztmányi jegyzőkönyv)

¹⁰ Tolna Megyei Levéltár TML Acta Cholera IV/A/1/h (Központi Kiküldöttségi
Jegyzőkönyv)

szerint ismerjük Ország Imrét a pécsi, Sey Józsefet a pécsváradi, Pákozdy Zsigmondot a baranyavári, Sauska Keresztélyt a mohácsi, Knapp Ferdinándot a szentlőrinci és Madarász Lászlót a hegyháti járásból, Tolnában pedig Augusz Antal a dunaföldvári, Dőry Gábor a völgysegi, Jeszenszky György a dombóvári és Visolyi János a simontornyai járást igazgatta. A választmány a kolerajárvány alatt elsősorban őket utasította a szükséges teendőket illetően és tőlük kért rendszeres jelentést.

Polgári biztosok

A járvány idején ugyanakkor egy másik - szemben a szolgabírói intézménnyel csak a járványos időszakra szóló - tisztséget is létrehozta a polgári biztosok kinevezésével. Ők, bár közvetlenül a választmánynak voltak alárendelve, időnként a működési területükön illetékes szolgabíró is rendelkezett felettük. A polgári biztosok kétféle feladatkört láttak el, és ez alapján két csoportra oszthatjuk őket.

A biztosok egyik csoportját a veszteglőhelyekre nevezték ki, ahol a hatályos rendeletek értelmében az előírt veszteglési idő letöltését követően át lehetett lépni a zárvonalon. Az ő feladatuk volt - az állomáshelyükhöz tartozó zárvonalszakasz ellenőrzése mellett - elsősorban a veszteglőhelyen felállított és az irányításuk alatt működő veszteglőintézetek igazgatása. Ez utóbbiakat időlegesen használatba vett, 2-3 helyiségből álló épületekben (pl. kocsmák, iskolák) rendezték be, ahol a kordonon átlépni szándékozók a veszteglési időt (10, illetve 20 napot) letölthették, majd egészségesnek bizonyulva innen továbbutazhattak. A veszteglőintézetek feladata volt emellett az esetlegesen megbetegedettek elkülönítése és ellátása is. A polgári biztosok másik csoportjának hatásköre ugyanakkor nem valamely veszteglőintézet irányítására terjedt ki, hanem kizárólag az állomáshelyéhez tartozó zárvonalszakasz ellenőrzését látta el. A fontosabb kordonokon és veszteglőhelyeken állomásozó polgári biztosokat – mivel igen gyakran érintkeztek levélben a választmánnyal – mindkét megyében név szerint ismerjük.

Polgári biztosok Baranyában

Baranyában a kolera közeledtének hírére már július végén zárvonalat állítottak fel a Duna megyei partszakaszához. A dunai kordonon július 25-én polgári biztosnak nevezték ki Kajdacsy Antalt Batinára és Dömötör István ügyvédet Dunaszekcsőre; előbbi a batinai veszteglő irányítását kapta feladatul, utóbbi pedig - augusztus 11-én bekövetkezett haláláig - elsősorban a dunaszekcsői kikötő és a Buda-Eszék postaút forgalmát ellenőrizte, valamint augusztus elejétől egyben az itt felállított veszteglőintézetet igazgatta.¹¹ Mivel augusztus elején a betegség már a szomszédos Tolna megyében is jelentkezett, ezért a választmány a tolnai határra is zárvonat felállítása mellett döntött, így az itt felállított hidasi veszteglőhöz áthelyezték Kajdacsy Antalt Batináról, a kaposszekcsői veszteglőintézethez pedig kinevezték Madarász Józsefet, utóbbi augusztus 2-án foglalta el állomáshelyét. Az ezáltal megüresedő batinai polgári biztosi tisztségbe szintén augusztus 2-án Barthos Lajost helyezték, aki addig a Drávánál, Eugenfálván és környékén teljesített szolgálatot. Dél felé ugyan veszteglőt nem hoztak létre, de az eszéki hídnál felállítottak egy őrséget a forgalom ellenőrzésére, itt Mihálovits József bellyei jegyző dolgozott biztosként már július 22-től.

Miután augusztus elején néhány Duna-parti településen, így Batinán, Mohácson, Dunaszekcsőn és Bárban megjelent a kolera, a zárvonat – mint ahogy fentebb már szerepelt - hátrébb vonták a Dunától, az új vonalon pedig új veszteglőintézeteket állítottak fel. Így került augusztus 12-én polgári biztosként Bajzáth János a Batináról Udvardra áthelyezett veszteglőintézet élére és Kovács István a lánycsöki veszteglőhöz; utóbbi feladata volt még a

¹¹ Baranya Megyei Levéltár BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 1-2 137/1831

Somberektől Udvardig tartó zárvonalszakasz irányítása is. Mivel ez utóbbi zárvonal Lánycsóknál keresztezte a Mohácsról Pécs felé tartó postautat is, ezért a levelek füstölésének ellenőrzésére külön polgári biztost neveztek ki a szederkényi postához augusztus 18-án, Kissfaludy József személyében.

A veszteglőintézetekhez kijelölt polgári biztosok mellett – mint ahogy arról már szó esett - egyes zárvonalszakaszokra is helyeztek biztosokat. Baranya megyében a Dunától hátrébbvont zárvonalon Boda István Dárdától Hercegszőlősig, Répás Zsigmond Hercegszőlőstől Izsépig, Kata Ferenc Izséptől Nyárádig igazgatta a rá bízott zárvonalszakaszt. Boda székhelye Dárdán volt, Répásé Baranyában, Kata Ferencé pedig Majson. A dunai zárvonal északabbra fekvő részén csak Szentiványi Dániel polgári biztos állomáshelyét ismerjük pontosan, ő augusztusban Bozsokon és környékén teljesített szolgálatot. A tolnai határban felállított kordonnál a már említett Kajdacsy Antal és Madarász József polgári biztosok mellett a pécsváradi járásra eső zárvonalszakasz Horváth János biztos felügyelete alá tartozott, székhelye Kajdacsy mellett volt Hidason. Ezen kívül az állomáshely pontos megnevezése nélkül találkozunk még Petrás Antal névvel is a forrásokban, róla annyit tudunk, hogy a dunai zárvonal baranyavári járásban levő szakaszán dolgozott.¹² Végezetül a járvány alatt volt még egy speciális feladatkörrel megbízott polgári biztos a megyében. Vangl József már a járvány kitörését megelőzően Czirer Antal megyei tisztifőorvos mellé került, és egészen augusztus 23-ig követte a főorvost településről településre, segédkezett a gyanús esetek kivizsgálásában, illetve a szükséges intézkedések megtételében. A járvány enyhülésével azután ilyen, „a megyei tisztifőorvos személye körüli polgári biztosra” már nem volt szükség, így augusztus 23-án Vanglt Mohácsra helyezték, hogy a járvány által érintett települések közül messze legnépesebb mezővárosban irányítsa a járványügyi munkát.¹³ A választmány a zárvonalakon dolgozó biztosokkal levélben érintkezett. A levelek szállítására már július 23-án két kocsit rendeltek Ország Imrétől, a pécsi járás szolgabírájától.¹⁴ Az információáramlás a korabeli közlekedési viszonyokhoz képest igen gyors volt, ugyanis a levelek keltezéséből megállapítható, hogy számos esetben egyes biztosi jelentésekre a választmány még aznap reagált.

Polgári biztosok Tolnában

Tolna megyében – szemben a hat baranyai veszteglőintézettel – csak két veszteglőt állítottak fel. A július közepén létrehozott bátai veszteglőintézetet kezdetben Fördös István, majd augusztus 7-től Péchy Ferenc irányította, a siói zárvonalon a szekszárdi vámhídnál augusztus 5-én felállított intézet élére pedig Angyal István polgári biztos került. Mellettük természetesen – Baranyához hasonlóan – számos, valamely zárvonalszakaszt felügyelő biztossal találkozunk a forrásokban. A megyében elsőként létrehozott dunai zárvonalra nyolc polgári biztost neveztek ki, akik a kordon legfontosabb településein tartották székhelyüket, így került Gaál Eduárd Földvárra, Tahy Ádám Bölcskére és Madocsára, Daróczy János Paksra, Parragh József Dunaszentgyörgyre, Berecz Mihály Faddra, Döry Fridrik Tolnára, a már említett Fördös István Bátára továbbá Lipovszky György Ócsény, Decs és Sárpilis településekre. Bár Szekszárd és Bátaszék nem közvetlenül a zárvonalon feküdt, de a Duna és a kordon közelsége miatt ide is sor került polgári biztosok kinevezésére: a megyeszékhelyen a később a helyi

¹² Baranya Megyei Levéltár BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 1-2
(Koleraválasztmányi jegyzőkönyv)

¹³ Baranya Megyei Levéltár BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 1-2
(Koleraválasztmányi jegyzőkönyv)

¹⁴ Baranya Megyei Levéltár BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 1-2 33/1831

veszteglőintézetet is igazgató Angyal István, Bátaszéken pedig Grabovics János töltötte be a tisztséget.

A megyében a második zárvonat július 27-én hozták létre a Fejér megyei határban, itt Szalay György Ozorára, Tóth Ferenc simontornyai uradalmi ügyész Simontornyára, Daróczy Sándor Bikácsra és Moravcsik András Kérre kapott biztosi kinevezést. Daróczy Sándor azonban csak három napot töltött Bikácson, ugyanis a paksi megbetegedések miatt a központi kiküldöttség július 30-án Paksra rendelte, ahol Daróczy Jánosnak segített a járvány megfékezésében. Helyére Bikácsra, a kiküldöttségi döntés értelmében Traiber Ignác került volna. Erre azonban már nem került sor – ugyanis ahogy az a fentiekben olvasható – a kolera megyei terjedése miatt a fejéri határon álló zárvonat augusztus 1-jén a központi kiküldöttség megszüntette és a belső, még egészséges megyei területek védelmére egy kettős zárvonat hozott létre.

Az első, Szentgyörgy-Bikács zárvonalon Angyal József polgári biztos felügyelete alatt Parragh József biztos Dunaszentgyörgyről, Salamon Antal táblabíró pedig szintén biztosi kinevezéssel Györkönyről felügyelte az elzárást. A második, siói kordon felső szakaszának vonalvezetése megegyezett a korábbi fejéri zárvonallal, így Szalay György ozorai és Tóth Ferenc simontornyai biztosok továbbra is tisztségükben maradtak, az alsóbb szakaszra pedig újakat küldtek, így augusztus 1-től Traiber Ignác Lőrincről (Sárszentlőrinc), Magyary József Kölesdről, Perczel Imre Kápolnáról és Medináról irányították a siói zárvonat felállítását és működését, mely biztosi láncolatot Angyal István egészítette ki a szekszárdi vámhídnál. A Sión szolgálatot teljesítő polgári biztosok állomáshelyeiről meg kell jegyezni, hogy azok természetesen a folyó legfontosabb átkelőihez kötődtek.

A kaposi zárvonat augusztus 7-i felállításával a folyón álló hidak forgalmának ellenőrzése újabb polgári biztosi tisztséget hívott életre: Velics István kurdi székhellyel felügyelte a kurdi mellett a szakályi hidat, a harmadik jelentősebb kaposi átkelő, a pinchehelyi híd pedig az ozorai kiküldöttség hatáskörébe került. A szintén aznap módosított és a baranyai határig húzott siói zárvonalon álló új, borszönyi átkelés ellenőrzését Perczel Imrére bízták, egyúttal polgári biztosi minőségben. Megüresedett kápolnai és medinai helyét - mivel ott egyébként is megszüntették a Sión való átjárást – a kölesdi biztos, Magyary József töltötte be. A kolera terjedése miatt egyéb áthelyezések is történtek: a Kölesden augusztus 11-én történt megbetegedések miatt Traiber Ignácot Sárszentlőrincről a településre irányították, Moravcsik Andrást pedig Kérről Pálfára. A zárvonatokon a polgári biztosoknak alárendelve néha a helybeli jegyzőket és uradalmi tisztségviselőket is bevonták a felügyeleti munkába.¹⁵

Helyi „különös” kiküldöttségek Tolnában

A mindkét megyében meglevő tisztségviselők mellett meg kell még említeni egy fontos eltérést a baranyai és a tolnai járványügyi igazgatás keretei között. A kolerajárvány megyei megjelenésével a központi kiküldöttség már az augusztus 1-jei ülésén úgy döntött, hogy a betegség által leginkább fenyegetett, jelentősebb Duna-parti településekre helyi, akkori elnevezésük szerint „különös kiküldöttségeket” nevez ki, amelyek feladata lett a kolera további terjedésének megakadályozása, a járvány megjelenése után a betegek ápolásának irányítása, szükség esetén a koleragyanús betegek házainak elzárása. E helyi testületek a megtett intézkedéseikről és a járvány pillanatnyi állásáról rendszeresen jelentést tettek a központi kiküldöttségnek. A járvány terjedésével azután számos, a Dunától távolabb fekvő településen került sor helyi kiküldöttségek kinevezésére, amelyek hatásköre többnyire

¹⁵ Tolna Megyei Levéltár TML Acta Choleratica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttségi Jegyzőkönyv)

székhelyükön kívül egyes környező településekre is kiterjedt. A járvány időtartama alatt a központi kiküldöttség összesen 25 „különös kiküldöttséget” alakított. E helyi kiküldöttségek felállítása azért is érdekes, mert a vonatkozó források szerint Baranyában a Pécssett ülésező állandó választmány mellett semmilyen helyi testületet nem alakítottak a járványügyi munka irányítására.

A helyi kiküldöttségek személyi összetétele a következő volt (zárójelben a megalakulásuk dátuma olvasható):

1. Paks ¹⁶ (augusztus 1.)
Elnök: báró Rudnyánszky József
Tagok: Forster János, Kornis Károly és Kornis Miklós táblabírók, Daróczy Zsigmond plébános, Daróczy János polgári biztos, Holdvin Boldizsár uradalmi ügyész
2. Dunaföldvár (augusztus 1.)
Elnök: báró Salamon Mihály alesperes
Tagok: Egyed Antal alesperes, Forster Pál táblabíró, Salamon Sándor alszolgabíró, Gaál Eduárd polgári biztos, Szári Alajos uradalmi számtartó
3. Bölcse és Madocsa (augusztus 1.)
Elnök: Kornis Pál táblabíró
Tagok: Csík Péter táblabíró, Tahy Ádám szolgabíró
4. Dunaszentgyörgy (augusztus 1.)
Elnök: Tibay Mihály
Tagok: Csapó Vilmos főhadnagy, Parragh József esküdt, Dömötör László, illetve a nevük említése nélkül: a helybéli lelkipásztor, nemesek, hadnagyk, esküdtek és az ide rendelt Kovács paksi seborvos
5. Fadd (augusztus 1.)
Elnök: Kozma László táblabíró
Tagok: Csákányi János kapitány, Forster Károly táblabíró, Berecz Mihály polgári biztos, Tarr István és a helybéli plébános
6. Kölesd (augusztus 3.)
Elnök: Strastics Lajos táblabíró
Tagok: Magyary József polgári biztos, Hesler József uradalmi ügyész, Hellebrand uradalmi tisztartó és a helybéli lelkipásztorok
7. Ozora (augusztus 3.)
Elnök: Rohonczy Imre táblabíró
Tagok: Szalay György polgári biztos és a helybéli plébános
8. Simontornya (augusztus 6.)
Elnök: Barbacsy Antal táblabíró
Tagok: Tóth Ferenc polgári biztos, Elek Ferenc és Hess uradalmi tisztartó
9. Bonyhád (augusztus 7.)
Elnök: Perczel Sándor táblabíró
Tagok: Perczel József táblabíró, Perczel Imre szolgabíró és polgári biztos, a helyi plébános és két tiszteletes
10. Bátaszék ¹⁷ (augusztus 7.)
Elnök: Teindl táblabíró
Tagok: Hegyessy Ádám óhitű plébános, Grabarics János polgári biztos

¹⁶ A paksi kiküldöttség hatásköre Kömlődre (Dunakömlőd) és a környező pusztákra is kiterjedt.

¹⁷ A bátaszéki kiküldöttség hatásköre székhelyén kívül kiterjedt még Bátára, Várdombra, Decsre, Pilisre és Alsónyékra is.

11. Tolna (augusztus 8.)
Elnök: gróf Festetics Sándor
Tagok: Tassy Ignác táblabíró, Dőry Fridrik polgári biztos, a helybéli plébános
12. Szekszárd (augusztus 8.)
Elnök: Forster Antal táblabíró
Tagok: Aigl Pál táblabíró, Benyovszky Károly várkapitány és táblabíró, Angyal István polgári biztos, Angyal János és Augusz Antal szolgabíró (amennyiben elfoglaltságai engedték személyes jelenlétét)
13. Sárszentlőrinc (augusztus 15.)
Elnök: Tóth főhadnagy
Tagok: Fördös Lajos esküdt, Tóth János és a helybéli tiszteletes
14. Tevel (augusztus 18.)
Elnök: Dőry Sándor táblabíró
Tagok: Dőry György esküdt és a helyi plébános
15. Nagydorog (augusztus 18.)
Elnök: Salamon Antal táblabíró
Tagok: a helybéli tiszteletes és az uradalmi tiszttartó
16. Tamási (augusztus 23.)
Elnök: a helyi alesperes, majd szeptember 6-tól Berecz Mihály szolgabíró
Tagok: Kriszt János orvos, a fővadászmester és az uradalmi gazdatiszt
17. Miszla (augusztus 25.)
Elnök: Kis János táblabíró
Tagok: helybéli plébános
18. Döbrököz (augusztus 26.)
Elnök: a helybéli esperes
Tagok: Szabó József volt jegyző, a helybéli ispán
19. Pincehely (augusztus 26.)
Elnök: a helybéli plébános
Tagok: a helybéli jegyző
20. Györköny (augusztus 26.)
Elnök: Kapuváry János táblabíró
Tagok: Bernrieder József táblabíró, Forster Benedek főügyész, Tassy Gábor aladószedő, a helybéli tiszteletes urak
21. Dombóvár (augusztus 29.)
Elnök: uradalmi prefektus
Tagok: helybéli plébános, uradalmi tiszttartó, földmérő
22. Kajdacs (augusztus 30.)
Elnök: Perczel Ferenc táblabíró
Tagok: Hrábovszky Péter táblabíró, a helybéli plébános
23. Zomba (augusztus 30.)
Elnök: Dőry Miklós táblabíró
Tagok: Lipovszky György esküdt, a helybéli plébános
24. Murga (szeptember 2.)
Elnök: Bene Károly táblabíró
Tagok: Ivasits Lajos táblabíró, Bogyay György, a felsőnáni tiszteletes
25. Lengyel (szeptember 24.)
Elnök: Rudniczky uradalmi igazgató

Tagok: helybéli plébános és prédikátorok ¹⁸

Egészségügyi hatóságok és tisztségviselők

Főorvosok

A megyei egészségügyi rendszer élén a főorvos állt: Baranya megyében a tárgyalt időszakban Czirer Antal. A járvány alatt a választmány alá rendelve tevékenykedett, fő állomáshelye Pécs volt, de a kolerás és koleragyanús esetek kivizsgálására a járványos időszakban Pécs és az érintett megyei települések között ingázott. Czirer az eseteket kivizsgálván jelentéseket és szakmai javaslatokat tett az állandó választmánynak, mely hatóság ennek figyelembevételével meghozta a szükséges rendelkezéseket. Tolnában a főorvosi pozíciót Havas Ignác töltötte be, akit munkájában Hermann János másodfőorvos segített. Ugyanakkor Havas Ignác mellé még egy főorvost rendelt ki a helytartótanács Bibó Gedeon személyében. Bibó augusztus 20. után Kölesden és környékén gyógyított, majd szeptemberben már a megye több településén tehermentesítette Havas Ignác főorvost munkájában. A hónap végén még a vármegye felosztására is sor került a két főorvos között: szeptember 21-től Havas Ignác a megye keleti részén fekvő földvári és völgysegi járásokban, Bibó Gedeon pedig a nyugati simontornyai és dombóvári járásokban látta el a főorvosi teendőket.

Járásorvosok

A megyei egészségügyi rendszer következő lépcsőfokát a járásorvosok jelentették. Baranya megyében kolerajárvány által érintett területek közül a baranyavári járásban Borbély Zsigmond, a mohácsi járásban pedig Bertalan József töltötte be a járásorvosi tisztséget, emellett a hegyháti járás orvosa Klein György volt. Tolnában Kriszt János a dombóvári, Rábolth János a völgysegi és Liebbald Gyula a simontornyai járásban látta el a tisztséget, mellettük Hermann János másodfőorvos járásorvosi jogkörrel felügyelt a dunaföldvári járásra.

Egyéb orvosok Baranyában

A járásorvosok mellett más hatósági orvosok és a közegészségügyi rendszeren kívül álló magánorvosok is gyógyítottak. Baranyában Czirer Antal javaslatára a választmány már a járvány kitörését megelőzően, a július 21-i ülésen úgy döntött, hogy a kolera által leginkább fenyegetett Duna menti területekre rendel több megyebeli orvost. A járvány kitörését követően azután még inkább megnőtt az igény az orvosokra, így több hatósági orvost helyeztek át korábbi állomáshelyéről valamely fertőzött településre, vagy valamelyik veszteglőintézetbe, ahol - legalábbis elvben - legalább egy orvost kellett alkalmazni, a helyi polgári biztosnak alárendelve, az ott veszteglésüket töltő átutazni szándékozók vizsgálatára, illetve szükség esetén a betegek gyógyítására. Sajnos azonban több, polgári biztos által írt levél is arról tanúskodik, hogy az újonnan felállított veszteglőintézetekhez a választmány nem minden esetben tudott azonnal orvost kirendelni. A hatósági orvosok mellett ugyanakkor, az orvosok iránti nagy igény kielégítésére időnként magánorvosokat is felkértek arra, hogy – természetesen napidíj fejében – részt vegyenek a járványügyi munkában.

A veszteglőintézeteknél dolgozó orvosok közül Baranya megyében nem mindenkit ismerünk név szerint. Tudjuk, hogy a hidasi veszteglőnél, annak felállításától kezdve augusztus 19-ig Kakas József hatósági orvos teljesített szolgálatot. Ekkor Dunaszekcsőre rendelték és helyére Gebhard nádasdi orvos került. Kakas egyébként nem sokkal később a járvány áldozata lett:

¹⁸ Tolna Megyei Levéltár TML Acta Cholera IV/A/1/h (Központi Kiküldöttségi Jegyzőkönyv)

augusztus 24-én Dunaszekcsőn meghalt, a jelentés szerint kolerában.¹⁹ Rajtuk kívül ismerjük még az udvardi veszteglőintézet orvosának nevét: ide Borbélyi József orvost rendelte ki a választmány, azonban a veszteglő polgári biztosának, Bajzáth Jánosnak a jelentéséből tudjuk, hogy Borbélyi összesen hat napot töltött ott és ez alatt a hat nap alatt sem látta el maradéktalanul a teendőit.²⁰ Ezenkívül Hasler József neve is ismert a forrásokból, őt a választmány a megyei tisztifőorvos javaslatára július 25-én küldte Mohácsról Batinára a révátkelőhöz, a Dunán keresztül Bácsból beutazók vizsgálatára. Bár erre vonatkozó konkrét utalás nincs, mivel az időpont egybeesik a batinai veszteglő felállításának dátumával, ezért feltételezhető, hogy Hasler egyben a veszteglőintézet orvosa is lett Batinán. A lánycsóki és a kaposszekcsői veszteglőintézetekhez kiküldött orvosok személyére nem térnek ki a források.

A veszteglőhelyeken dolgozó orvosok mellett természetesen más orvosok is részt vettek a járványügyi munkában. Elsősorban Czirer Antal megyei tisztifőorvos, illetve az érintett járásorvosok feladata volt, a gyanús esetek kivizsgálása és a szükséges intézkedések megtétele. A kolerás esetek megszorodásával azonban lehetetlenné vált, hogy a betegek vizsgálatát és kezelését maguk végezzék. A választmány ezért a kolerafertőzött településekre a betegek gyógyítására hatósági orvosokat küldött ki, illetve időnként magánorvosokat is felkértek a feladatra. Közülük néhányat név szerint említ a választmányi jegyzőkönyv és az egyéb források.

Érdekes Patkovics József megyei másodfőorvos esete, aki korára való tekintettel pont a járvány kitörését megelőzően, július 29-én mondott le tisztségéről és ezzel egy időben bejelentette, hogy a továbbiakban csak Pécsst kíván gyógyítani.²¹ A választmány azonban a járvány kitörését követően – Somsich Pongrác királyi biztos utasítására – több településre is kirendelte. Így augusztus 12-én a Kásádon történt gyanús esetek kivizsgálására utazott a siklósi járásba, a hónap közepén Pécsváradon találkozunk vele a forrásokban, majd augusztus második felében már Mohácsra gyógyított. Ismert Lósz Antal neve is, aki kezdetben a pécsi járásban dolgozott, majd a választmány utasítása alapján augusztus 15-étől Batinán és a környékbéli falvakban gyógyított. Ezen kívül tudunk még Raichartsperg Mátyásról Pécsváradon, Nyulasy Józsefről Dályokon, Schurm Jánosról a pécsi járásban és Blauhorn Ignác 3. évbéli tanuló orvostól, aki augusztus 22-től Darázson gyógyított.

A választmány által kirendelt orvosok persze nem minden esetben látták el maradéktalanul feladatukat. Az is előfordult, hogy a kiküldött orvos – tartva a betegségtől – elhagyta állomáshelyét. Ilyen esetről tett pl. jelentést Vangl József polgári biztos a választmánynak augusztus 26-án Mohácsról, amely szerint a Dályokra kirendelt Kornhoffer bolyi sebész, miután megtudta, hogy Kakas József orvos augusztus 24-én Dunaszekcsőn meghalt kolerában, megszökött.²²

Egyéb orvosok Tolnában

Ami Tolna megyét illeti, itt kizárólag a bátai veszteglőintézet esetében van információnk arról, hogy állandó orvossal rendelkezett volna; itt Budai seborvos teljesített szolgálatot. Ezen kívül a nagyobb mezővárosok – elsősorban Paks és Dunaföldvár - rendelkeztek még állandó orvossal, vagy orvosokkal a járvány alatt. Pakson Vurczenberger József seborvosról tudunk aki a járvány ideje alatt többnyire a városban gyógyított. Munkájában kezdetben Kovács sebésszel osztozott, azonban Kovácsot augusztus 6-án Dunaszentgyörgyre rendelték, helyére 10-én Boskovicz Móric sebész került. Földvállról a kolerajárvány kezdetén gyógyítást végző

¹⁹ Baranya Megyei Levéltár BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 2-4 291/1831

²⁰ Baranya Megyei Levéltár BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 2-4 333/1831

²¹ Baranya Megyei Levéltár BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 1-2 88/1831

²² Baranya Megyei Levéltár BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 2-4 288/1831

Mészáros sebészt augusztus 6-án a bölcskei, madocsai és kömlői betegek ellátására rendelték, megüresedett helyét Vogel Ferenc és Bauer Károly orvosokkal töltötte be a központi kiküldöttség.

A többi érintett település nem rendelkezett a járvány időtartama alatt végig saját, kizárólagos orvossal, az itt gyógyítók általában a szomszédos települések betegjeinek ellátását is feladatuk kapták. Így pl. Goldschmidt bátaszéki sebész Bátára is lejárt gyógyítani,²³ sőt Budai szabadsága idején augusztus 6. és 8. között, illetve a veszteglőintézeti orvos Tolnára és Mőzsre történt augusztus 15-i áthelyezését követően még a bátai veszteglőintézetnél is helyettesített. Hasonlóképpen találkozunk Mandl György nevével Öcsényben, Decsen és Pilisen, Esterbauerrel Kölesden, Kajdacson és környékükön, Pök seborvossal egy ideig Pincehelyen, a már említett Mészáros sebésszel augusztus 6. után Bölcskén, Madocsán és Kömlődön, Graf Fülöp sebésszel Sárszentlőrincen és a környező falvakban, Polyák sebésszel Nagydorogon, vagy a fentiekben már említett Bibó Gedeon főorvossal Kölesden, Kistormáson és Felsőnánán, Schön Miklós bonyhádi sebésszel lakóhelyén és Zombán, Böck Mihállyal pedig Ozorán és Pincehelyen.

Az orvoshiány azonban – ahogy az országban mindenhol – Tolnában is általános volt. A központi kiküldöttség itt is igyekezett az érintett járásokba, a járásorvosok munkájának megkönnyítésére orvosokat kiküldeni, arra azonban így sem volt mód, hogy minden településen állandóan jelen levő orvos gyógyítsa a betegeket. Ahogy arról fentebb már szó esett, a járvány által érintett nagyobb településekre, mezővárosokba a kiküldöttség általában rendelt ki orvost, a falvaknak azonban gyakran osztozniuk kellett egy-egy orvossal. A kiküldöttség utóbbi esetre vonatkozóan nyomatékkal utasításba adta, hogy egyik település sem sajátíthatja ki az éppen ott dolgozó orvost.²⁴

Ápolók

Ilyen orvoshiány közepette tehát a betegek ápolása elsősorban az általában minden településen a járvány idejére felvett ápoló személyzetre hárult, akikkel a legfontosabb teendőket a helyi orvosok ismertették. A betegek ápolására és ellátására minden érintett településen fogadtak fel embereket, akik napi 12 krajcár fejében végezték a rájuk bízott munkát, majd ezt augusztus folyamán (a pontos dátum nem ismert) felemelték napi 24 krajcárra. Több szolgabírói jelentés is arról tudósít azonban, hogy ennyi pénzért nagyon nehéz volt találni olyan embereket, akik a betegek ápolását vállalták, pedig a kisebb településeken kettő, a nagyobbakban pedig legalább négy főre lett volna szükség. A felfogadott ápolók azért is voltak nélkülözhetetlenek, mert a betegségtől való félelem miatt a betegeket gyakran a velük egy portán élők is magukra hagyták.²⁵

Hivatkozott irodalom

- HAUG, A.: *Kolerajárvány Siófokon 1831-ben*. Siófok, Városi Tanács, 1981.
HORVÁTH, Gy.: *A pesti kolera-lázadás 1831-ben*. Tanulmányok Budapest múltjából. 10. szerk.: Némethy Károly, Bodó Juszti. Budapest, Budapest Székesfőváros Kiadása, 1943.
MAGYARY-KOSSA Gy.: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1929.
MÁDAI L.: *Hat nagy kolerajárvány és halandóság*. Demográfia 33. 1-2. (1990) 58-95.

²³ Báta a bátaszéki uradalomhoz tartozott, ezért került Goldschmidt hatáskörébe.

²⁴ Tolna Megyei Levéltár TML Acta Choleraica IV/A/1/h (Központi Kiküldöttségi Jegyzőkönyv)

²⁵ Baranya Megyei Levéltár BML Koleraválasztmányi iratok IV. 1m 5 2-4 304/1831

„Jóregvel, harmatosan szedjed, ne szólj senkinek...”

A gyógyító növények természetes erejét segítő hiedelmek a moldvai magyaroknál

„Pick it early in the day with the morning dew and do not tell anyone...”

Beliefs that help the natural healing power of herbs of the Hungarians of Moldavia

Halász Péter

tatrosmente@gmail.com

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

The *collection* of naturally occurring plants is still very popular among the Hungarians of Moldavia. Besides the collection of plants, fruits and other crops for *food*, one of the most important areas of the gathering is the world of *herbs*. Their knowledge and use is general with almost every *Csángó Hungarian* family. One or two generations ago almost all people in need from babies through confined women and elderly people with rheumatism, were cured with *bathwaters* made of *wild plants*; almost all diseases were cured by *fuming with consecrated plants* or tea brewed of the same, and these are widely used still today.

The four pillars of the effects of healing plants in practice can be determined as follows:

- the plant's *natural healing effect*, and the knowledge of that;
- the *disinfecting role* of boiling the water needed for teas;
- in case of baths washing in *heated water* or *bathing* itself, *rubbing*, *massage*;
- mythical *faith* in the healing power confirmed by various magical acts such as procedures applied in the course of *consecration* and collection: collection *in silence at full moon*, or *new moon*, or tea brewed of *seven or nine different kinds of herbs*, etc.

Beliefs that increase the healing powers of plants are particularly important from the point of view of ethnography and cultural history. To this end, various actions will be undertaken and a number of taboos are to be considered. Members of the Csángó Hungarian ethnic group living on the eastern outskirts of the Hungarian-speaking area still live state of oral tradition in 21st century due to their particular geographical and disadvantageous political situation, so they not only preserve their traditional culture, but also live it. Although their knowledge of herbs is significantly eroded even so, they could be considered to be a living museum of the peasant body of knowledge of the Hungarians in the Carpathian Basin.

Keywords: healing plants, ethnography, culture history

Kulcsszavak: gyógyító növények, etnográfia, kultúrtörténet

A természetben található növények és egyéb javak *gyűjtögetése* ma is széles körben elterjedt a moldvai magyarok között. A *táplálkozás* céljára gyűjtött növények, gyümölcsök és más termékek fontos szerepet játszanak az egykori Etelköz mai magyarságának életében, mint ahogy megvan a jelentőségük az ott élő más népekében is. A gyűjtögetés talán legfontosabb területe a *gyógynövények* világa, ezek ismerete és használata szinte minden csángó családban általános. Egy-két emberöltővel ezelőtt *burjánokból* készült *feredőben* kúráltak a beteg *bubától* a gyermekágyas asszonyon át a reumás öregekig szinte minden rászorulót; *szentelt dudókkal* való *füstöléssel* vagy azokból főzött teával – *csajjal* – gyógyítottak úgyszólván minden betegséget, de széles körben alkalmazzák ma is.

A hagyományos népi gyógynövényismeret és -használat nem olyan, mint a mai ember és a patikai gyógyszer kapcsolata, amikor az orvos által felírt tablettákat reggel, vagy este egy korty vízzel bekapjuk, aztán el is felejtjük az egészet. A gyógyító hatású növények hagyományos használata és hatásmechanizmusa ennél sokrétűbben, árnyaltabban működik, többféle tényező szükséges hozzá. „*Sok pásztile van benne*” – mondta a magyarfalui Csernik Anna, érzékeltetve, hogy erősen gyógyító hatású valamely növény, több erő van benne, mint egy-egy szem orvosságban.

A gyógyító növények gyakorlati hatásának négy pillérét a következőkben tudom meghatározni, különösebb fontossági sorrend nélkül:

- a növény *természetes gyógyító hatása* és annak ismerete;
- a teákhoz szükséges víz felforralásának *fertőtlenítő szerepe*, vagyis hogy a beteg nem a többé-kevésbé fertőzött kútvizet itta;
- a fürdőknél *a felmelegített vízben* való mosakodás, vagy maga a *fürdés*, a *dörgölés*, *masszírozás*;
- a gyógyító erőbe vetett mítikus *hit*, amit különféle mágikus cselekményekkel erősítettek, mint a *szentelés* és a gyűjtés során alkalmazott eljárások: *szótalánul*, *holdtöltekor*, vagy éppen *holdújságkor* való szedés, *hétféle* vagy *kilencféle* növényből főzött tea és így tovább.

Nem tudom, hogy ezek közül melyik a fontosabb és a kevésbé jelentős, de hogy esetenként legalább három tényező együttesen érvényesül, az biztos. A növényi gyógyító erő felismerésére van néhány – részben tapasztalaton, részben megfontoláson alapuló – módszer. Például Jugánban hallottam egy öregembertől, hogy amelyik *burjánról a méhek gyűjtenek*, az *gyógyításra is jó*. Ehhez hasonló az a többfelé ismeretes vélemény a tövises, tüskés növényekről, miszerint azok *megszúrják* a betegséget.

Ma már azonban Moldvában is lépten-nyomon találkozunk a hagyományos gyógynövényismeret megkopásával. Amikor kezdenek feledésbe menni az egy-egy növényre vonatkozó ismeretek, akkor következik a „*minden burján jó*”, vagy az „*ez jó mindentől*” szemlélet. *Teának* talán nem mernek mindent meginni, de *feredőnek* bármit felhasználnak. A paraszti „specialisták” ritkulásával mindinkább azok maradnak, akik tétova tudásukkal *még* használják ugyan a gyógynövényeket, de *már* csak részlegesen ismerik őket. Ebben a fellazult tudásban aztán szerepet kap a másod- és ki tudja hányadlagos olvasmány, az orvosi el-elszólás, a papi tudálékosság, az *olánék* és a cigányasszonyok babonás rájátszása, valamint a profi kereskedők felelőtlen marketing tevékenysége. Ugyancsak a hagyományos tudás

eróziójának jele, amikor egy jugáni ember 10-15 féle növény főzetét ajánlja teának, vagy fürdőnek, mondván, hogy valamelyik biztosan jó lesz. Ennek szélsőséges esetét hallottam Magyarfaluban: *gyógyítás kilencvenféle burjással*. „Mámám főzte, mikor be volt dugulva az orrom, fájt a fejem, egy gripaⁱ leütött vót, kurentetⁱⁱ kapott, nem akart teljen. Abba bele kell tenni kilencvenféle burjánt. Minden burjánból egy kicsit, meddig leszén kilencven. Megittam, s el tudott telni hamar.” És még egy változat Klézséről, valakinek „úgy volt az embere, hogy operálják ulcsertólⁱⁱⁱ. Csak főzni fogtam a dudókat, minden módút tettem, minden módút.”

Ezek azonban a hagyományos paraszti tudásnak már csak megkopott forgácsai, mint mikor a lövési tudománnyal hadilábon álló vadász „vaktában puskáz a sűrűjébe”, hátha valamelyik sörét talál. Amikor még használják a gyógynövényeket, de már nem tudják biztosan, hogy mit és mire.

A növények gyógyító hatását a hagyományos népi gyakorlat a moldvai csángók körében is leginkább háromféleképpen alkalmazza: *külsőleg* (fürdőként, lemosással), *belsőleg* (teaként), valamint *mágiával* (füstölve).

A fürdőt készíthették *gyermekágyas asszonynak, újszülöttnak*, vagy *kicsi bubának és reumában*, vagy *más betegségben* senyvedőnek. A fürdő mindig többféle -- ha nem is éppen kilencvenféle -- növényből készült. Főként gyermekek és asszonyok fürdőjébe tettek előszeretettel *szénamurhát*, mert abban igen sok növény van együtt. Gorzafalváról tudjuk, hogy „burjánokat szedtek nyárba, voltak olyan öreg bábák, s ha tél vót, adták oda a bubás asszonyoknak, s mondták: ne, fereszd ebbe s abba. S asztán egyszer s másszor javultak vélle, valamilyen féleképpen eltött, valamelyik burján használt neki.” (Gazda 1980: 228) A „*feredőbe jó minden burján*” – mondják, de talán maga a fürösztes, a fájó testrészek meleg vízben való áztatása, dörzsölése is sokat használ.

Teaként még gyakoribb a gyógynövény főzetének használata. Sokszor hallani, hogy „*minden burján jó valamitől, de nem tudjuk, hogy mitől*.” Szinte minden növényre rámondja valaki, hogy *csájnak* jó. „*Nem hal meg senki a burjántól*” – vélte a pusztinai Sebestyén Mária. Különben is, csángóknál nem lehet egyértelműen elkülöníteni a gyógyításra használt, és az egyszerűen víz helyett történő teaivási gyakorlatot. Pusztinában hallottam, hogy operációk után előszeretettel isznak mentateát, „*hogy ne igyék vizet, főzi csájnak*.” A *megszentelt burjással* való *füstölés, füstölődés* pedig elsősorban a beteg ember belső, lelki energiáit mozgósítja, a gyógyulásba vetett hitét erősíti.

Ám nem csak az emberek, hanem az állatok egészségének megőrzésére, vagy helyreállítására is hasznosítják a különféle növényekre vonatkozó ismereteket. Persze ezekben az esetekben a hiedelmeknek alig van szerepük, hiszen a gyógyítás hatékonyságában úgysem hisz az *animál*^{iv}, legföljebb – a gazdája.

A gyógyító erőt fokozó hiedelmek

A gyógynövények hatásmechanizmusának szerves része a mágia, a burjánok gyógyító erejébe vetett hit, vagyis *hiedelem*. Ennek elősegítésére számtalan cselekedetet kell elvégezni, illetve számos tiltást kell betartani. Pusztinában – és bizonyára máshol is – úgy tudják, hogy

„esztendeig jó a burján, ha esztendőn keresztülment, akkor már nem jó, kell más.” Magyarfaluban azt is betartják, hogy a gyógyító tea készítésekor soha ne páros, hanem páratlan legyen a csipetek száma. (Iancu 2002: 35)

A gyógyításra – és részben egyéb célokra – használt növények természetes erejének fokozására a legáltalánosabb mód a növény *megszentelése*. Erre rendszerint Nagyboldogasszonykor, valamint virágvasárnapon, esetleg Szent Antal napján kerül sor. Augusztus 15-e előtt szedik, s aznap viszik a szentelni való burjánokat a templomba, mégpedig meglehetősen válogatás nélkül. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy sem a szépségre, sem a „hasznosságra” nem voltak egyértelműen tekintettel, majd hogy nem úgy van: viszik, ami a kezük ügyébe kerül. Pusztinában Barta Mihályné László Katalin 1994. augusztusában a következő burjánokat szenteltette: „*biszijok, botas, piros kerekklapi virág, tulipán, lidércclütte burján, kékcspike, Szent Antal butikó, ulmusor, kender, terebuzavirág, mustárvirág, kicsike napraforduló.*” (Pálfalvi 1997: 143). Tehát egyaránt volt köztük kimondottan a szépségükért tartott és teljesen jellegtelen virágok. De nem is a szépség a fontos, mert a klézseiek szerint „akarmilen burján legyen, ha virágszentelő napján szeded, az erőst jó. Azon a napon Szűz Mária minden virágot megszentelt a mezőn akkor es, ha nem ért el a templomba. Szedtük azelőtt való nap, s elvittük a templomba, de ha nem vót üdönk szedni azelőtt való nap, akkor szedtük Nagyboldogasszony napján, s az es olan vót, mint ameliket megszentelték a templomban.” (Nyisztor 1992: 14)

Nagyboldogasszonykor sok olyan növényt szentelnek, aminek nincs saját, istenadta ereje, nem is gyógyításra használják, hanem a szenteléstől kapott erejével *füstölnek* rontás ellen, *nagyidő elejibe, nagyijetség ellen*.

Van aztán a moldvai csángók hagyományos ismeretanyagában néhány olyan gyógyító növény, aminek különleges erőt tulajdonítanak, ezeket titokzatosság veszi körül, s nem a mindennapi gyógyítások során használják. Már gyűjtésekor gondoskodnak a természetfölötti erők jóindulatáról, gyakran antropomorf vonatkozások erősítik a folyamatot. Ezekről a növényekről mindig megkülönböztetett tisztelettel beszélnek. Ezekről mondják kissé elfogódottan, kellő titokzatossággal, hogy az „*nagyerejű burján.*”

Róluk lesz szó a továbbiakban. Természetesen viszonylagos dolog meghatározni, hogy mit tekinthetünk „nagyerejű”, meg „kevésbé nagyerejű” burjának, de ha az ember évek során megismeri a csángók viszonyát a körülöttük lévő természethez, s rátalál környező világban való tájékozódásuk erővonalaira, maga is ráérez ennek a kapcsolatnak a lényegére.

Az **aszat** és a **bogáncs** (Cirsium spp. Carduus spp.)

Különösen a madéfalvi veszedelmet követően Moldvába került, úgynevezett *székelyes csángók* körében használják általánosan az *aszatot*, valamint a *bogáncsot*. Főzetét reuma ellen fürdőknek, valamint csomók lemosására alkalmazzák, továbbá teaként isszák a gyomor, a máj és a vese betegségeire. Az aszatnak a románok körében való használatáról a Vrancea megyebeli Nereju-ról van adatunk: főzetével a szifiliszesebket mosták le, megtört gyökerével pedig a farkas harapását gyógyították. (Anghel 2002: 141.)

Két különleges hiedelem is kapcsolódik ehhez a növényhez, nevezetesen hogy *nagybeteg gyermek esetében „élő-haló” funkcióban alkalmazták*. Erről két adat ismeretes. Az egyiket az 1940-es években Pusztinából a Baranya megyei Szárászra települt székelyes csángók körében gyűjtötték, eszerint az *„aszat főzetébe feresztették a gyermeket, ha életrevaló: megél, ha halálra való, meghal”* (Diószegi 1951: 214). A másikat az 1990-es években jegyezték fel Csíkfaluban: *„hosszantartó beteg állapotának kiderítésére kilenc szál növényből fürdőt készítenek, s megfürösztik benne a beteget. Ha életre való, akkor három nap alatt megjő, ha pedig nem az, akkor meghal.”* (Benedek H. 1997: 163.) Talán ezzel a nem mindennapi, „választó” szereppel függ össze, hogy az egyébként lebecsült aszat, bogács rendszerint benne van az augusztus 15-én, *„Szanta Marija napján”* szenteltetni vitt virágcsokorban.

Odvas keltike (Corydalis cava)

A moldvai magyar nyelvterületen – ahol egyáltalában ismerik – egységesen *szűgombának* nevezik ezt az egyébként zárvatermő, kétszikű, a mákfélék családjába, a keltikék nemzetségébe tartozó növényt. Véletlenül se gondoljuk tehát, hogy valódi gombáról van szó. Földalatti gumójáról -- ahogy Kicsipatakon mondják *’pityókecskájáról’* -- kapta a *’gomba’* nevet, s mivel a szív betegségeit gyógyítják vele, így lett *szűgomba*. Lányikban azt mondták: azért, mert a pityókája olyan, mint a *szű* (Diószegi 1963: 109).

Csíkfaluban *szűgomba virágnak* (Benedek H. 1997: 166), Csügésen pedig *szűfájás-burjának* (Balogh 1942: 16) nevezik. Klézséről való adat szerint *kakastarés virág* (Bosnyák 1980: 177), s ez a név Erdély felé mutat, Meliusz Herbáriumában (Meliusz 1979: 326) is szerepel a *’kakastaré’*, mint az ujjas keltike tájneve. Erdélyben elsősorban a Székelyföldön elterjedt a használata. A legnyugatibb adat Kalotaszegről való. (Zsigmond 2005: 222)

Számos csángó faluban nincsenek olyan nagyobb kiterjedésű, hűvös éghajlatú bükkösök, mint amilyen élőhelyet az odvas keltike igényel, ezért jórészt misztifikálódott a *szűgomba* hozzáférhetősége és használata. *„Nagy havasokon termik”*– mondják például Lányikban, de a Kárpátok keleti lejtőjén fekvő Gorzafalván, különösen annak Zöldlonka nevű falurészében *„van, aki a konyhakertbe palántálta, s ott megél.”* (Krebsz 2003: 8: 17)

Klézsén, Csíkban, Pokolpatakon, Rekecsinben *„a szűgombát tavasszal, Szent György nap előtt gyűjtik az erdőben. Mikor gyűjtik, teszik külön: ameliknek kék a virágja teszik egyfelé, ameliknek fehér teszik másfelé. A gyökerit kapecskával ássák ki.”* (Nyisztor 1992: 4.) Pusztinában, Gorzafalván *„szekervel mentek az erdőre Szent György napja táján, vittek ennivalót, 3-4 kila pálinkát, s ameddig tartott, addig gyűjtötték”*. (Krebsz 2003: 8: 17.) Külsőrekecsinben úgy tartják, hogy, teliholdra kell gyűjteni a szűgombát, hogy ne romoljon el. *„Kék virágocskájú a férfié, az asszonyé fehér. Kiássák a földből, kiáznak tizet, megkapnak egyet. Máskor egy nagy kasornyával hoznak.”* (Zsigmond 2005: 221)

Általában úgy tartják, hogy az odvas keltike piros virágú változata gyógyítja az embereket, s a fehér a fehérnépeket, de ezt – legalábbis napjainkban -- maguk sem veszik már komolyan, mert a gyűjtött gumókat együtt szárítják. Ez a szárítás úgy történik, hogy a gumócskáknak leszedik a héját, aztán a fűtő tetején, vagy cénára fűzve szárítják. A

Mekényesre került klézsei csángók szerint *Szent Antal tűzének* nevezett orbáncot füstölik a *kakastarás virággal*. (Bosnyák 1980: 177) Jászvásár környékén – román adat szerint – a teljes növényt megfőzik édestejben, s lemossák vele az ekcémás gyermeket, gumójának vizes főzetét pedig szifilisz ellen isszák. (Anghel 2002: 142)

A *szűgomba* használatáról sokféle a vélemény, ami azzal is összefügg, hogy kevesen használták személyesen, inkább csak hallottak róla. Ezekből a hallomásokból általában megleghezős kódos elképzeléseik vannak a szűgomba hatásáról, de éppen emiatt rendszerint igen nagy gyógyító erőt tulajdonítanak neki. Egy Csíkfalvából való adat szerint a gumócskát kell „bevenni” szívfájáskor, mégpedig kilenc szemet (Benedek H. 1997: 156), Gorzafalván úgy tudják, hogy vízbe teszik, teát főznek belőle s *nádmézzel* isszák. De csak keveset, mert „ha sokat iszol, akkor ront, s ahogy meggyógyítja, úgy meg is állíthatja a szívedet.” (Zsigmond 2005: 223) A legtöbben azonban alkoholos kivonatot készítenek belőle, magyarán pálinkába áztatják, leginkább kilenc darabot egy üvegbe, meleg helyen tartják, s naponta háromszor isznak belőle egy pohárával. (Diószegi 1963: 109.)

Mogyorós lednek (*Lathyrus tuberosus*)

Ahhoz képest, hogy érdemben milyen keveset tudnak erről a növényről a csángó parasztemberek, igen sokféle néven nevezik, talán szépséges virágával és jó illatával – tehát viszonylagos haszontalanságával – érdemelte ki ezt a felületes érdeklődést. *Árva virág* a neve Klézsén, *disznópityóka* Magyarfaluban, *fődimogyoró* Pusztinában, *fődimezerika* Lujzikalagorban, *kukuknyál* Szabófalván, *mazarika* Diószénban, *mezerika* Csíkban, Klézsén, Somoskán, *mezei mezerika* Kicsipatakon, Somoskán, *nyírásza virág* Somoskán, *trifoj szarbatik* Kelgyeszten, *vadbőrszo* Bogdánfalván. Ez a sokféle elnevezés is azt mutatja, hogy a csángóknál általában nincs nagy becsülete a mogyorós ledneknek. „*Nem jó semmire, csak szép bűze van*” – mondták Szabófalván. Pusztinában – s bizonyára máshol is – a gyermekek „*vájták ki a fődből*”, Magyarfaluban „*a pityókáját ették, amikor kicsike volt. Gyermekek eszik tavasszal. Mennek az eke után, s mikor az eke kifordítja, felszedik. Ástuk ki a gyökerit s ettük meg, mert édes. De azt mondják, hogy nem éppen jó, mert hitványodol tőle.*” Ha az asszonyoknak „*fájt a hasuk alatt*”, megfürödtek a főzetében.

Magyarfaluban azonban ismert egy különös hiedelem, amivel egyéb csángó településeken nem találkoztam, pedig számos helyen rá is kérdeztem. Ez pedig a szerelmesek megrontásával van összefüggésben. A lényege, hogy „*nem jó, ha egy fiatal lány megfogja a virágot, mer megútálja a szeretője*”, „*a füle mögé sem szabad szúrja a leány, mert úgy megutálják egymást a szeretőjével, hogy nem is szólnak egymáshoz*”, „*ha bévetik két fiatal közé, akik szeretősek, úgy megutálja egyik a mászt, hogy soha nem es neződnek.*” Ezzel a hiedelemmel más településen mindeddig nem találkoztam, ami azonban természetesen nem jelenti azt, hogy ez a magyarfalusi adat egyedülálló lenne Moldovában.

Pirosló hunyor (*Helleborus purpurascens*)

Moldvában a 'hunyor' nevet a keserűfű (Polygonum) különböző fajaira használják, a Helleborust pedig egész Csángóföldön román kölcsönszóval 'spînz' szó „magyarított”, szőkezdő mássalhangzó-torlódását föloldó alakjával, illetve a hangalak változataival nevezik. A különböző Helleborus fajokat éppen úgy nem különböztetik meg, mint a Kárpát-medence más vidékének magyarsága sem. (Kóczián – Szabó I.– Szabó L. 1979: 130) *Eszponc* a neve Jugánban, Lujzikalagarban, Pusztinában, Klézsén, Largucán (Halászné 1981: 10: 364); *eszpunc* Lábnyikban, Pokolpatakon. (Diószegi 1963: 107, 244) Továbbá *eszponc* Pusztinában, Klézsén, Diószénban, Lábnyikban, *észpënc* Csüágenesen, Lészipeden, Klézsén, Diószénban, Magyarfaluban (Halászné 1987: 11), *észpëndz* Csüágenesen (Balogh 1942: 16); *eszpundz* (Diószegi 1953: 38), *ponc* (Csűry 1930: 14). Bogdánfalván; *reszponsz* Csikban (Benedek H. 1997: 170); *szponz* Diószénban és *vadészponc* Pusztinában (Halászné 1981: 11). Mint látható, egy-egy településen belül többféle néven is említik.

Ez a Kárpát-medencén belül általában tályoggyökérnek nevezett növény - gennyképző hatása miatt - beteg állatok gyógyítására használatos. A moldvai gyakorlatban az a különös, hogy bár a többi, állatok orvoslásához használt növény alkalmazásakor – a dolgok természetéből fakadóan – a növény gyógyító erejébe vetett hit a gyógyításban nemigen kap szerepet, az eszponcnak mondott Helleborus esetében ez is fontos tényező.

Általában az erdőkben gyűjtik, de mert csak elvétve található, számontartják a lelőhelyeket, sokszor más határból is hoznak, hozatnak, vagy kérnek. Például a Kis-Somlyó hegyén a pünkösdi búcsú alkalmával leggyakrabban gyűjtött növények között szerepel. A nagyobb hatóerőért a növényeket a Mária-szoborhoz is hozzáérintik (Gazda – Benedek H. 1997: 272). A nyáron gyűjtött növényt megszárasztva tárolják, több helyen azonban tövestől hazahozzák és elültetik a kertekben, hogy szükség esetén kéznél legyen. Erre és a Kárpát-medencén belüli párhuzamaira Gunda Béla (1988. 184.) is felhívta a figyelmet. Ám a Kárpát-medencén belül sem lehetett gyakori, még kevésbé általános gyakorlat, ha Kóczián Géza és szerzőtársai (1979. 141) külön kiemelik, hogy Somogy megyében, valamint két horvátországi községben, továbbá Magyarbékáson, a Felső-Garam vidékén és Moldvában található meg a ház körüli kertekben. A magam tapasztalata szerint szinte minden csángó faluban számon tartják azt a néhány, általában több állatot tartó, jobb gazdaembert, akitől szükség esetén kérhetnek egy-egy szálát a kertjében lévő tályoggyökérből. Így aztán az állatgyógyításnak ez a fontos kelléke valóságos valutává vált, szükség esetén lehetett kérni, s különböző szolgáltatásokat ezzel viszonyoztak. De azért Pusztinában úgy tartották, hogy „*nagyobb ereje van annak a vadnak, mint a kertinek.*”

Elsősorban a háziállatok megbetegedésekor használják. A szarvasmarhánál és a disznónál *deláknak* nevezik, amikor „*megcsemellik, vagy megfárad, megforrósodik, vagy eszik a szénából egérfészket*”. Ezt a betegséget a csángók nem szokták konkrétan megnevezni, inkább körülírják. Voltaképpen az állat levertségét, rossz közérzetét jelenti, amit szemléletesen fogalmazott meg a pusztinai Lackó Anna: „*Ha delákot kapott a tehen, akkor nem ett, csak gondolkodott s fosott.*” Ennek a bajnak volt orvossága a Helleborus, vagyis az *eszponc*, ami gennyképző hatásával serkentette, erősítette a szervezet természetes védekezőképességét. A kezelés lényegét pusztinaiak a következőképpen mondták el: „*Olyan vékony gyökere van, s azt kiásták. Az a gyökeret meghántották, s megcsavarták egy kicsi kenderrel. A nyakába, vagy a tagjába húzzák. Felvágja a nyakán a bőrt, belészúr egy orsót,*

hogy kerekgyék hely, az eszponcra rátekernek valami kenderfonalat, s annak a végét elhagyják künn, hogy tudják kihúzni. Mert azt nem tartják örökké benn, csak vagy három napot, mert eldagadódzik erőst. S három napra, ha lássák, hogy megdagadott, kiveszik, s akkor mondják, hogy na, most kihúzták. S attól megjő, megered, s kifolyik. Miután kivette az eszponcot, akkor a marha ellegetni kezd, aztán mind jobban, jobban. De a dagadtságot hordozza a nyakán.” Az eszponccal való gyógyítást körülengi az a hiedelem, hogy ezzel minden betegséget meg lehet gyógyítani. A pusztinai Kaszáp Istvántól hallottam egy alkalommal: „Ha lett lenne neked egy eszponcszál, tuggvad akármilyen baja legyen a marhának, amikor az eszponcot behúztad, még van ugorva.” Számos történet szól arról is, hogy a már dögrováson lévő állatot hogyan sikerült az eszponccal meghozni. A szarvasmarha eszponccal való gyógyítását ismerik és gyakorolják még Lujzikalagarban, valamint Klézsén, Largucán (Halászné 1981: 362, 364.) Diószénban akkor is eszponcot húznak, ha a tehénnek ellés után nem akar elmenni a *pokla*, vagyis a méhlepénye. Lányikban a felfúvódott marhát megszúr csapolják, ha nem javul megvérítik, s még eszponcot is húznak belé. (Diószegi 1953: 44) Amiből látható, hogy az eszponc húzást a *delákon* kívül a marha számos más betegsége gyógy módjának is tartották.

A beteg *disznót* is gyakran gyógyították eszponccal. Már Csúry Bálint (1930: 14) hírt adott róla, hogy „ha féreg esik a disznóba, behúzzák a fülébe, rákötik a jószág sebére; ha pedig döglök a jószág, belekeverik az ételébe.” Magyarfaluban, ha a disznó szája széle kék volt a fülébe húzták az *eszponcet*, betekerték virágos kenderbe, terpentinbe mártották, bicskával megvágta a bőrt s egy hegyes fával behúzták. Az 1940-es években Egyházaskozárra került Dávid Illésné emlékezett rá, hogy Pokolpatakon, ha a disznó nem evett, *eszponczot* húztak a fülébe. „Két-három *eszponczot* köt össze kenderrel, megöntözte petróleummal, s húzta be a fülébe.” (Diószegi 1953: 38) Természetesen a Helleborus állatgyógyításra való alkalmazása sem köthető a moldvai magyar etnikumhoz, mert a románság körében is elterjedt a használata. (Anghel 2002: 145)

Általában úgy tudják, hogy az eszponcnak nevezett tályoggyökeret csak állatok kezelésére használják, ember gyógyítására nem. Néhány adatunk azonban azt mutatja, hogy vannak kivételek. Ezzel ki tudom egészíteni a jeles szerzőhármának a Helleborus fajok népgyógyászati felhasználásról szóló tanulmányában megfogalmazott megállapítását, miszerint „embergyógyításban való felhasználással csak a gyimesi csángók között találkoztunk.” (Kóczián – Szabó I. – Szabó L. 1979: 144) Pusztinában a kiásott gyökeret megfőzték, s *hajtástól* – tehát hasmenésre – *megszűrve* adták, „hogy a gyökeréből ne menjen semmi, mert az húzza össze a gyomrát”. Hasonló szempontok alapján Csügesen az *eszponczot* pálinkába téve, gyomorfájás ellen használták. „Rongyába, vagy ribancba teszik a pálinkába, nehogy lenyeljenek belőle, mivel az ember belit kilikajsza.” (Balogh 1942: 17) Lányikban sérv ellen „megtörjük az eszpuncot az asztal szélén, bele kicsi pálinkába, s igya meg. Naponta iszik, mikor fáj.” (Diószegi 1963: 107) Jugánban úgy tudják, de legalábbis úgy hallották, hogy a *rákra* jó az eszponc gyökere. Pusztinából egész történet szól arról, hogyan használták a Helleborust a reuma gyógyítására. Így mondták el: „Feleségem elment kapálni, s ő hallta az asszonyoktól, s a darabban, ahol kapáltunk, ő megkapott egy bokrot, mert bokorba termik, fehér virágja van. Vadeszponc, úgy hívják. Reumatisztul való. Feleségem neki fogott, s neki mind fájtak a solgyai^{vi}, reumatisztul fájtak a lábai. Leszaggatta azokat a lapikat, s belé

húzta, lehúzta a lábbeliit, tett olyan lapit belé, s aztán visszahúzta. Mikor este hazajött, akkor a sorkai főlhólyagoztak, fől s akkor az a bőr lekoskalábodott, lehudott, leesett, s aztán ő sirt, hogy tutta aszt ő reá tenni, hogy megsántujjon. Aztán megsántult, de megjött, többet nem bántya. Ez attól van, a reomatisztul.” (Halászné 1981: 12)

Végezetül visszakanyarodunk Gyimeshez, amiről Kóczyánék azt írták, hogy csak ott használják az eszponc gyökeret embergyógyításra. Ugyanis ők írják azt, hogy egy gyimesközéploki ember komanyesti ismerősétől tanulta a következőket: „meg kell mosni a gyökeret tisztára, s elszaggatni apróra, s üvegbe rakni, s pálinkával megtölteni az üveget, s két-három nap áztatni, s akkor lehet csak használni. Csak egy poharacskával. Gyomorra, gyomorfájásra.” (Kóczyán – Szabó I. – Szabó L. 1979: 144) Bár tudjuk, hogy Kománfalván magyarok és románok vegyesen élnek, esélye van annak, hogy az a gyimesi ember egy kománfalvitól, tehát moldvai katolikus csángótól tanulta a receptet.

Mezei macskagyökér (*Valeriana officinalis*)

Ezt a növényt egész Csángóföldön a románból kölcsönzött, talán ukrán eredetű (DEX 1986.) *odolean* szó legtöbbször magyar kicsinyítő képzővel ellátott alakjával nevezik meg. De mint általában az idegen szavak átvételekor, itt is igen sokféle alak és változat fordul elő. *Odoleján* Kicsipatakon; *odalejánka* Bogdánfalván; *odojánka* Bogdánfalván, Külsőrekecsinben; *odolénka* Bogdánfalván, Külsőrekecsinben, valamint Pusztinában; *odoleánka*, *odojánka* Klézsén, Magyarfaluban; *odolejánka* Klézsén, Külsőrekecsinben, Lészpeden, Magyarfaluban, Pusztinában.

Nem közismert, kevés helyen található növény, de ez inkább a titokzatosságával függ össze, nagyobb a híre, mint a vele kapcsolatos ismeretek mennyisége. Sokan vannak, akik hallottak róla, de kevesen, akik látták, különösen pedig használták volna. Van, ahol az egyik asszony azt mondja: „csak odafenn van a havasokban”, a másik – tíz házzal arrébb – megmutatja a kertjében, az anyjától kapott tövet. Rendkívüli erejét jelzi, hogy nem is valóságos, hétköznapi betegségeket gyógyítanak vele, hanem afféle földöntúli, vagyis az idegrendszerben, a közérzetben, mentálisan jelentkező bajokat, mint „*ijedtség*”, „*nagyijedtség*”, „*lapulás*”, „*rosszféle betegség*”. De ezeket aztán, úgy hiszik, biztosan gyógyítja.

Nyáron szedik, Nagyboldogasszonykor szenteltetik is, és leginkább füstölődnek vele. Bogdánfalván így beszélnek róla: „*Ijedtségtől való, lapulástól. Mëgpárolja a fejét, vagy mëgfüstölődik vele. Odaleánkát nyárba szedi, mëgaszalja, pap mëgszënteli, mëgálgya, aztán eltakarítja, a mikor kell füstölődik mëg. Összetörük darabba, s letëszí egy tálba. A tüzet reáteszi, s füstöli.*” (Halászné 1981: 17) *Feredőnek* is használják, „*ha fájnak a tagjai.*” Klézsén egy asszony megitta, hogy „*mennyen el a gyermeke, de majd elment ő.*”

Veronika (Lecsepült-, Gamandor-, Kosborképű-) (*Veronica* spp.)

Csángó tájnevét – *lűderclõtte burján* – Külsőrekecsinben azzal magyarázzák, hogy amikor a lűderc megtudta, hogy többé nincs hatalma ezen a földön, mert a burjánok megvédik az embereket, haragjában kilõtte a nyilát, s éppen ezt a növényt találta el, s annak az egyenes

szára nem nőtt tovább, hanem kétfelé ágazott. Kicsi gyermek *feresztővizébe* teszik, füstölünk vele, beteg gyermek feje alá helyezik. „*Minden módú betegségtől jó.*” Rossz betegség^{vii} ellen, „*mikor szédül el, esik le a földre és rugdos*”, megfüstölik a gyereket. „A rossz betegség okozója a lidérc.” Füstölés közben Külsőrekecsinben mondják: „*rossz betegség mēnj el a pusztákra.*” (Halászné 1981: 16) Akárcsak az odaleánkát, ezeket a veronikaféléket is elsősorban közérzeti, szubjektív panaszok ellen használják, mint ijedtség, éjszakai rettegés, hidegrázás, álmatlanság, vagy a „rosszféle betegség”-nek nevezett epilepszia, és fürdővíznek, vagy füstölésre alkalmazzák.

Ez a két növény – a macskagyökér és a veronika – hatalmas gyógyító erejét a csángók szerint mi sem mutatja jobban, mint hogy a rosszak, a boszorkányok úgy beszélnek róluk maguk között, hogy „*ha odaléanka s lüderclőtte ne lett lenne, az egész vėlág a mienk lenne*”, vagyis a rossz, a betegség uralkodhatna ez egész világon.

Réti legyezőfű (Filipendula ulmaria)

Jelenlegi ismereteink szerint elsősorban a Tázló menti Pusztinában, Frumósában, továbbá Szalonckán és Kukujecen ismerik, továbbá az ugyancsak zömmel székelyes csángó népességű Magyarfaluból van a növény használatára vonatkozó adatunk, ami természetesen nem zárja ki a lehetőségét, hogy más helyen is tudomásuk legyen róla. Az említett településeken *drágagyökérnek*, *gyertyagyökerfünek* (Diószegi 1963: 45), valamint román neve után *ulmusornak*, *urmusornak* nevezik. Elsősorban *sárigságtól*, vagyis sárgaság nevű betegség ellen használták, de úgy tartották, hogy „*mindentől jó*”.

A Tázló mentén úgy tudják, hogy a havasokból hozzák, de Pusztinában a Pojana nevű határrészen is kapódik. „*Vót egy bábacska, hozta a havasokból a gyertyagyökerű füjet, s azt vettük. Vótak olyan bábacsák, eljöttek a tarisznyacskával s a kapun csak néztek bé. Kiléptünk, s akkor mondta milyen gyükere van, s akkor vettünk: egy szita lisztvel, egy darab szalonnával. A gyükereket magyar emberek hozták Kukujécből. Ők közel vótak a havashoz, s gyütöttek többet.*” (Nyisztor 1992: 7) A pusztinai Ruszka Katalin elmondása szerint „*hozogattak ide fentről, Frumósza felől, egy deákocska egy menyecskével. Egy ilyen kötéssel [maroknyi] tízezer lej [volt 2007. tavaszán]. Ők kapnak a havasokban, tudják hol es van. Eljő a templom elejibe, az emberek hírt kapnak, s megveszik. Ha nem kapsz hírt, egyhamar elfogy.*”

A csíksomlyói búcsúban (a Kis-Somlyó hegyén) a leggyakrabban gyűjtött növények között is ott van a *gyertyagyökerű fű*. A pusztinaiak elmondása szerint „*Kimentünk ottan, Krisztusnak a hágóján, aztán meg láttuk az izét, egyfajta izék vótak, gyükerek, úgy mondtuk, hogy gyertya gyükerek, sárigságtól valók, értettétek-e? S akkor itten belétördeltük abba az üvegbe, abba a szenteltvízbe, amelyeket hoztunk Somlyóról. Hoztuk azt a gyökeret, beletördeltük, s azt ittuk meg, úgy, hogy egy kicsit megéledett, na egy kicsit megsárgította a leveit, akkor vettünk egy pohárt, csináltunk viaszból pohárt, s meggyógyultunk münk es.*” (Gazda E. – Benedek H. 1997: 271)

Régebben elsősorban a máj betegségeitől támadt sárigság – sárgaság – különféle változatait gyógyították vele. Diószegi Vilmos a XX. század derekán Baranya megyébe települt pusztinai csángóktól jegyezte fel a növény használatának hagyományos módját.

Eszerint a „gyertyagyökerű fűből – arasz hosszú és sárga – szednek kilenc igét. Három szál egy ige. Literes üveg pálinkába teszik, ledugják, kilenc napig hagyják. A szilvapálinka sárga lesz tőle. Csináltak ilyen szép tiszta méhviaszból pohárt és abból kellett inni. Háromcor naponta, étel előtt. Félliter pálinkát megiszik, megjő a sárgaságtól.” (Diószegi 1963: 105) Az 1940-es években Egyházaskozárra települt magyarfalusiaktól Diószegi (1963. 105.) azt jegyezte volt fel, hogy „vót az a réz két gologányos^{viii}, azt a pohár fenekibe belé kellett ragasztani, s arról itták. 6-8 napig, naponta háromszor.”

Néhány emberöltővel ezelőtt, amikor még teljességében ismerték ennek a nagyerejű burjánnak a hatását, gondot fordítottak természetes erejének mágikus eszközökkel történő erősítésére is. Imádkoztak hozzá, ételt vittek neki, áldozatot mutattak be, valósággal emberszámba vették. Pusztinában 2007-ben még emlékeztek arra, hogy „Régen a bábák úgy ásták ki, hogy kenyeret vittek, vagy málét, és sót, rátették a gyökerire, s imádkoztak. Elmondták a miatyánkot, az üdvözlégyet, egy tőre. De azt nem ásták ki, hanem ástak mást.” Volt, aki úgy mondta el: „Az öregek, mikor mentek ki Pojánába, három urmusor bokornak a tövit megásták, s tettek sót rea. Elmondtak egy miatyánkot, egy Üdvözlégy Máriát, s takarták vissza esént. Azt a három bokrot nem ásták ki, tettek a tövire sót, mielőtt a többi ásták volna. S aztán ásták ki Szentgyörgy előtt az urmusort, tették pálinkába s itták meg.”

Mostanra azonban már megkopott a hagyományos tudás, s eluralkodott a 'mindenre jó' szemlélet. „Sárigságtól, kancsertől^{ix}, gyomrodtól, mindenre használ. Beléteszik borcsba^x, vagy borba, vízbe es jó, ebbe a háromfélébe használják. Kinek milyen betegsége van, mert a sárigság nem egyféle.” Kontárként való használata még bajt is okozhat, ha valaki a „minden”-be a reumát, is beleérti s a szükségesnél hosszabban alkalmazza a „pakolást”. Pusztinán hallottam: „Ha reateszed a reumatisztól, mind sebet csinál. Az anyatársam megreszelte, reatette a nyaka csigájára, s elhatta ott estétől reggelig, S reggelre seb lett egészen. Nem úgy teszik! Leányom reatette – kaszáltunk Fábánban. Megvágta késsel, mert nem volt mivel megreszeljük, s erőst fájt a vejem keze a kaszálástól. Megrakta s lefeküdt, el is aludt vele. Megálltam mellette egy ösvertet^{xi}, s kész. Levettük, egy kicsi verességet csinált, de meghozta a kezét. Nem hójagoztatta ki.”

*

Ezeket a nagyerejű burjánokat még most, mágikus nimbuszuk halványodó folyamatában is övezi bizonyos tisztelet. Igaz, hogy ez sok esetben már darabokra tört, de ezek a darabok sokszor más és más növényre szállva, azok hírét és rangját emelik. Nem úgy gyűjtik, nem úgy használják őket, mint sok más, úton-útfélen fellelhető, bármely kerítés tövében megkapható burjánt, hanem megadják a módját. S ha ma már nem is etetik őket, nem is imádkoznak hozzájuk, a közösségnek azon tudós hírben álló tagjai, akik ismerik a lelőhelyüket, akiken keresztül – közvetlenül vagy közvetve – biztosabban hozzájuk lehet jutni mintha vaktában keresgetnék, ma is osztoznak abban a megkülönböztetett, természetfölöttinek kijáró tiszteletben, ami – szinte még a közelmúltban is – méltán övezte ezeket a nagyerejű gyógyító növényeket.

Irodalom

- ANGHEL, E.: *Plante de leac întrebuintate în Moldova*. = *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei II.*, szerk: MUNTEANU, V. Iași, Editura Documentatis, 2002, 137 – 153.
- BALOGH Ö.: *Néprajzi jegyzetek a csügési magyarokról*. = *Erdélyi Tudományos Füzetek 136.*, szerk: SZABÓ T. A. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1942, 1--38.
- BENEDEK H. E.: *Adalékok egy moldvai csángó falu népi növényismeretéhez* = *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5.*, szerk. POZSONY F. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, (1997): 150–187.
- BOSNYÁK S.: *A moldvai magyarok hitvilága*. = *Folklór Archivum 12.*, szerk.: HOPPÁL M., Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1980.
- CSOMA G.: *Varázslások és gyógyítások a moldvai csángómagyaroknál*. Pomáz, Kráter, 2000.
- CSÚRY B.: *Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról*. *Erdélyi tudományos füzetek 27.*, szerk.: GYÖRGY L., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1930.
- Dicționarul explicativ al Limbii române* (DEX). București, Editura Academiei Române, 1988.
- DIÓSZEGI V.: *Hiedelem, gyógyítás, 1951*. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár, EA 3649.
- DIÓSZEGI V.: *Hiedelemvilág és népies gyógyászat, 1953*. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár, EA 4210.
- DIÓSZEGI V.: *Embergyógyítás a moldvai székelyeknél* = *Néprajzi Közlemények 5*, no 3-4., (1960): 35-124.
- GAZDA E. – BENEDEK H. E.: *Pusztinaiak csíksomlyói búcsújárása 1993-ban*. = *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5.*, szerk.: POZSONY F. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, (1997): 259–285.
- GAZDA J.: *Így tudom, így mondom. A régi falu emlékezete*. Bukarest, Kriterion, 1980.
- GUNDA B.: *A természetes növénytakaró és az ember. Agria*. = *Az Egri Múzeum Évkönyve 24.*, Eger, (1988): 165--219.
- HALÁSZNÉ ZELNIK K.: *Adatok a moldvai magyarok gyógynövény használatához*. = *Gyógyszerészet 10.*, (1981): 361–367.
- HALÁSZNÉ ZELNIK K.: *Moldvai csángó növénynevek*, szerk.: HAJDÚ M. *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 36*. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1987.
- IANCU L.: *Johófiú Jankó. Magyarfalusi csángó népmesék és más beszédek*, szerk.: BENEDEK K., Velence, Somhegyi Kft., 2002.
- KÓCZIÁN G. – SZABÓ I. – SZABÓ L. Gy.: *A Helleborus (hunyor) fajok = népgyógyászati felhasználására vonatkozó adatok* = *Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 1-12.*, (1979): 125–154.
- KREBSZ J.: *A szűgomba nyomában* = *Moldvai Magyarság 8.*, Székelyföld Alapítvány, Csíkszereda (2003): 16-17.
- MELIUSZ JUHÁSZ P.: *Herbárium az fáknak, füveknek nevekről...* 1578., szerk.: SZABÓ A., Bukarest, Kriterion, 1979.
- NYISZTOR T.: *Gyógynövény gyűjtés három moldvai faluban* (Kézirat, 1992)

PÁLFALVI P.: *A pusztinai temető növényvilágáról* = *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 5., szerk.: POZSONY F., *Kriza János Néprajzi Társaság*, Kolozsvár, (1997): 122–149.

ZSIGMOND Gy.: *Szívgomba a magyar népi gyógyításban. Növények a folklórban – Plante în folclor.*, szerk.: ZSIGMOND Gy., Bukarest, 2005. 219-230.

ⁱ megfázás, influenza

ⁱⁱ huzat (curent, rom.)

ⁱⁱⁱ gyomorfekély

^{iv} A csángók nem használják a nyelvújítás korában keletkezett *állat* szavunkat, helyette a románból kölcsönzött latin ’animál’-t alkalmazzák.

^v helyrejön, meggyógyul

^{vi} csípő (şold, rom.)

^{vii} epilepszia

^{viii} gologan – tíz bani értékű régi rézpénz (magyarra *garasként* lehetne fordítani)

^{ix} *kancer* rákbetegség (rom. cancer)

^x *borcs* forrázott korpale, savanyító

^{xi} *sfert* negyed (rom.); itt: negyed óra

Néhány adat a Szlovenszkói Gyógyszerészek Egyesületének történetéhez

Some notes on the history of the Slovakian Pharmacists Association

Dr. Ambrus Tünde PhD.

tunde.ambrus@gmail.com, ambrust@vfu.cz

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

The article presents some facts about the foundation and working of the Slovakian Pharmacists Association. The Association was established after the World War I, in 1919 in Bratislava (Pozsony), Slovakia, part of the newly created Czechoslovak Republic. Pharmacists, originally both owners and employed, organized in the Association aimed their activity mainly to the professional and economic interests within the prepared reform of pharmaceutical services. Since 1919, they issued journal “Gyógyszerészi Híradó”, which in 1921 was renamed to “Pharmacien”. The first president of the Association was Béla Schulek, pharmacist from Bratislava. After the disintegration of Czechoslovakia in 1938, the Slovakian Pharmacists Association ended its activities.

Key words: pharmacist organizations, Slovakia, Slovakian Pharmacists Association

Kulcsszavak: gyógyszerész-szervezetek, Szlovákia, Szlovenszkói Gyógyszerészek Egyesülete

1918-ban véget ért az első világháború. A háborús és a háborút követő események következtében teljesen átrajzolódott Közép-Európa térképe. A területi átrendeződés több politikai, gazdasági és nemzetiségi tényező eredménye volt. Az 1920-ban aláírt trianoni békeszerződést követően a történelmi Magyarország területének kétharmada, lakosságának 57 százaléka került Magyarország határain túlra. Az elcsatolt területeken élő 10,6 millió lakos közül 3,2 millió (30,2 százalék) volt magyar (Romsics 2007: 773).

Az Osztrák-Magyar Monarchia egyik utódállamaként jött létre az önálló Csehszlovák Köztársaság, amelyet 1918. október 28-án kiáltottak ki. Az 1921-ben lezajlott népszámlálás alapján Csehszlovákia lakosainak száma 12.995.857 fő volt, a magyar lakosság részaránya pedig 5 százalék (Szlovákia területére számítva 21,7 százalék) (Buchvaldek és mtsai 1986: 379, 645, 649).

A trianoni békeszerződés aláírásakor Magyarországon 2016 nyilvános gyógyszerértár működött. Az új határok kijelölésének következtében Magyarország határain belül 966 patika maradt, és 1050 patika került az utódállamok valamelyikéhez. Csehszlovákia területére 324 gyógyszerértár került, tehát az elcsatolt gyógyszerértárak 30,9 százaléka (Rádóczy 1990).

A gyógyszerészek érdekvédelmét a cseh országrészekben elsősorban a Cseh Gyógyszerész Szövetség látta el, amelyet 1919-ben Csehszlovák Gyógyszerész Szövetségre (Svaz československého lékárnictva) neveztek át. Ezen kívül több német és cseh, alkalmazott gyógyszerészeket tömörítő szervezet működött még Csehszlovákiában (Žuffa 2001: 14-15).

Közvetlenül Csehszlovákia megalakulása után az említett, cseh országrészekben működő gyógyszerész-szervezetek nem rendelkeztek szlovákiai és kárpátaljai tagbázissal, illetve helyi szervezeti egységekkel. A szlovákiai gyógyszerészek - bár a politikai helyzet és az államhatárok még nem voltak teljesen egyértelműek - röviddel az új csehszlovák állam megalakulása után szervezkedésbe kezdtek. 1919. június 1-én jelent meg Nyitrán, magyar nyelven a szlovákiai gyógyszerészek első sajtóorgánuma, hetilapja, Gyógyszerészi Híradó címmel, alcíme: „A gyógyszerészet tudományos és szociális törekvéseinek közlönye”. Felelős szerkesztője Salamon Jenő nyitrai gyógyszerész, társszerkesztője Lax Dáriusz volt (Gyógyszerészi Híradó, 1919. 6. 1.).

A Gyógyszerészi Híradó 1919. augusztus 17-i számában tájékoztatott a készülő pozsonyi gyógyszerész-kongresszusról: „E hó 19-én lesz megtartva a szlovákországi gyógyszerészek első kongresszusa. Nehéz időkben, nehéz körülmények között ülünk majd össze, hogy tanácskozzunk pályánk jövője fölött. A kongresszus rendezését a Pozsonyi Gyógyszerész Testület vállalta” (Gyógyszerészi Híradó, 1919. 8. 17.).

Az említett időpontban tehát, 1919. augusztus 19-én megtartották Pozsonyban a szlovákiai gyógyszerészek maggyűlését, amelyen a résztvevők elhatározták, hogy érdekeik képviselete és védelme céljából szervezetet hoznak létre. Az újonnan megalakult szervezet a Szlovenszkói Gyógyszerészek Egyesülete elnevezést kapta (szlovákul *Spolok lekárníkov zo Slovenska*, németül *Verein der Apotheker aus der Sloakei*).

Az augusztus 19-i kongresszuson megválasztották az egyesület első tisztikarát az alábbi összetételben:

Elnök: Schulek Béla (Pozsony)

Alelnökök: Izák Gábor (Pozsony), Dr. Scholtz Aladár (Pozsony), Farkas Sándor (Érsekújvár), Megai Arthur (Kassa), Dr. Pfeiffer Lajos (Pozsony)

Pénztárnok: Bene Vince (Pozsony)

Ellenőr: Dr. Heim Oszkár (Pozsony)

Továbbá megválasztásra kerültek az egyesület választmányának tagjai is – összesen húsz tag, tíz a tulajdonosi kar részéről és tíz a segédi kar részéről (Gyógyszerészi Híradó, 1919. 8. 24.).

A Szlovenszkói Gyógyszerészek Egyesülete az alakuló közgyűlésén hivatalos lapjává tette a Gyógyszerészi Híradót, és tagjainak erkölcsi kötelességévé a lap támogatását. A közgyűlést követő első szám 1919. augusztus 24-én jelent meg, immáron új alcímmel: „A Szlovenszkói Gyógyszerészek Egyesülete hivatalos lapja”.

Az egyesület aktív tagjai (pl. Schulek Béla pozsonyi és Graubner Ottó holicai gyógyszerész) már korábban is részt vettek a Csehszlovák Gyógyszerész Szövetség gyűlésein, illetve további cseh- és morvaországi gyógyszerész-összejöveteleken, amelyeken a csehszlovák gyógyszerészet reformját vitatták meg (Hanzlíček 1983). A reform azért volt fölöttébb szükséges, hogy rendezze és egyesítse a gyógyszerértárak és a gyógyszerészet helyzetét az egész Csehszlovákiában, a cseh országrészekben ugyanis az osztrák, a szlovák országrészben pedig a magyar törvények voltak érvényben.

A szlovákiai gyógyszerészek így immár hivatalosan egységesen léptek föl a többféle nemzetiségű (magyar, német, szlovák) gyógyszerészt tömörítő Szlovenszkói Gyógyszerészek Egyesülete révén. Az egyesület feladatának tekintette a gyógyszerészek érdekeinek képviselését a hivatalos szervek irányába, mindaddig, amíg meg nem alakul az országos hatáskörű gyógyszerész kamara (erre azonban Csehszlovákia 1938-as felbomlásáig nem került sor), továbbá a gyógyszerészet tudományos alapokon nyugvó fejlesztését, az egyetemi gyógyszerészeti tanulmányok megújítását, gyógyszerész-pénztár létrehozását (Kučerová 1995). 1921-ben az egyesület lapját, a Gyógyszerészi Hiradót átnevezték: a *Pharmacien* címet kapta, háromnyelvű alcímmel, amely továbbra is jelezte, hogy az egyesület hivatalos lapjáról van szó.

A Szlovenszkói Gyógyszerészek Egyesülete azonban nem sokáig töltötte be a szlovákiai és kárpátaljai gyógyszerészeket egyesítő szerepét. Bár választmányában a gyógyszerértár-tulajdonos gyógyszerészek mellett az alkalmazott gyógyszerészek is helyet kaptak, az utóbbiak 1921-ben mégis önálló szervezet, a Szlovenszkói Alkalmazott Gyógyszerészek Egyesülete létrehozása mellett döntöttek, amire 1921. december 2-án került sor (Kučerová 1982: 117).

A szlovákiai gyógyszerész-társadalom nemzetiségi összetételének kapcsán említést érdemel, hogy közvetlenül Csehszlovákia megalakulása után mindössze 7-8 gyógyszerész vallotta magát szlovák nemzetiségűnek. Néhány szlovák gyógyszerész a Szlovenszkói Gyógyszerészek Egyesülete tagjává vált, sőt valamilyen funkciót is betöltött a szervezetben, a többségük azonban önálló, cseh és csehországi német mintára nemzetiségi alapon szerveződő gyógyszerész-egyletet szeretett volna létrehozni, s valamelyest gyanakvással figyelték a területi alapon szerveződő egyesületet, illetve elutasították azt a lehetőséget, hogy magyar vagy más nemzetiségű gyógyszerészek képviseljék az érdekeiket. Az évek múlásával azonban a szlovák nemzetiségű gyógyszerészek száma emelkedni kezdett, s végül 1927-ben létrehozták a Szlovák Gyógyszerészek Szövetségét (*Sväz lekárníkov Slovákov*), amelynek csak szlovák és cseh nemzetiségű gyógyszerészek lehettek a tagjai (Bábik 1934).

Csehszlovákia 1938-ban bekövetkezett felbomlása után, majd az önálló Szlovák Állam megalakulása után (1939) a Szlovák Gyógyszerészek Szövetsége továbbra is fenntartotta tevékenységét, mégpedig 1943-ig, amikor is felváltotta az 1950-ig működő Gyógyszerész Kamara. A Szlovenszkói Gyógyszerészek Egyesülete és a Szlovenszkói Alkalmazott Gyógyszerészek Egyesülete 1938-ban megszűntek létezni és működni (Kučerová 1995, Kučerová 1991).

Szlovákia déli és Kárpátalja területeinek Magyarországhoz történt visszacsatolását követően a Magyarországi Gyógyszerész Egyesület szervezetébe a területen található gyógyszerértárak átmeneti időre a Szlovenszkói Gyógyszerészek Egyesületének szervezete és beosztása szerint tagozódtak be a következőképpen (Gyógyszerészek Évkönyve 1940: 525-526):

- I. Keleti rész (székhely: Kassa) – összesen 35 gyógyszerértár
- II. Középrész (székhely: Losonc) – összesen 19 gyógyszerértár
- III. Nyugati rész (székhely: Érsekújvár) – összesen 42 gyógyszerértár
- IV. Kárpátalja (székhely: Ungvár) – összesen 59 gyógyszerértár.

A Csehszlovák Köztársaság 1918-as megalakulása után az új országhoz csatolt egykori Felső-Magyarország (Szlovákia) területén élő gyógyszerészek a megváltozott, sok szempontból nehezebb körülmények ellenére is igyekeztek kialakítani a gyógyszerészek érdekvédelmi hálózatát, egyesületet hoztak létre, kapcsolatokat építettek ki a cseh országrészben létező hasonló szervezetekkel, hogy hatékonyan és egységesen tudják képviselni a szakma érdekeit. Hogy ez teljes mértékben mégsem sikerült, elsősorban Csehszlovákia korabeli bonyolult társadalmi, politikai és nemzetiségi helyzetéből adódott.

Irodalom

- BÁBIK, J.: *Pomery v lekárnictve na Slovensku*. Časopis československého lekárnictva 14 (1934): 182–187.
- BUCHVALDEK, M. és mtsai: *Československé dějiny v datech*. Praha, Svoboda, 1986.
- Gyógyszerészek Évkönyve az 1940-ik évre. Budapest, Magyarországi Gyógyszerész Egyesület, 1940.
- Gyógyszerészi Híradó 1, 1. sz. (1919.6.1.): 1.
- Gyógyszerészi Híradó 1, 11. sz. (1919.8.17.): 123.
- Gyógyszerészi Híradó 1, 12. sz. (1919.8.24.): 133.
- HANZLÍČEK, Z.: *Nástin vývoje československé farmacie v prvních letech republiky (1918–1923)*. Farmaceutický obzor 52 (1983): 133–140.
- KUČEROVÁ, M.: *Dejiny farmácie na Slovensku v rokoch 1918–1950* (kandidátusi disszertáció). Bratislava, Farmaceutická fakulta UK, 1982.
- KUČEROVÁ, M.: *Prípsevok k činnosti Lekárnickej komory na Slovensku II*. Farmaceutický obzor 60 (1991): 83–86.
- KUČEROVÁ, M.: *Príspevok k činnosti lekárnických spolkov na Slovensku v rokoch 1918–1950*. Farmaceutický obzor 64 (1995): 99–101.
- RÁDÓCZY, GY.: *Trianon – gyógyszerész szemmel*. Gyógyszerészet 34 (1990): 647.
- ROMSICS, I. (szerk.): *Magyarország története*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007.
- ŽUFFA, V. J.: *Poznámky k dejinám slovenskej farmácie*. Liptovský Mikuláš, Typopress, 2001.

Az első nyár, amikor a hölgyek elkezdhettek evezni¹

Tisztelgés az idén, október 3-án 100. születésnapját ünneplő Juventus Hölgyevezős Club alapító tagja, általános elnöke, dr. Zarándy Aladárné Czögler Klára előtt

The first summer, when the ladies could begin to row

Alliquander Anna - Semmelweis Egyetem, Népegészségtani Intézet
allianna@net.sote.hu

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

Rowing was introduced in Hungary by Count Istvan Szechenyi. The National Federation of Hungarian Rowing Clubs was founded in 1893. The structure and foundation of women's rowing only started to develop during the 1930s. The first general meeting of Juventus Ladies Rowing Club was held on 27th March 1935. Rowing was given a very hard time after the Second World War as it was declared as an "elite sport" by the government. The new political status of the country denied government funding which forced clubs to close, merge or become nationalised.

Key words: István Széchenyi, rowing sport, women's rowing, regatta

Kulcsszavak: Széchenyi István, evezős sport, női evezés, regatta

Az evezés hazai kialakulása

Hazánkban az evezőssport meghonosítását gróf Széchenyi Istvánnak köszönhetjük. A „legnagyobb magyar” az első kétevezős, ladikyszerű hajóját Angliából hozatta és 1826. augusztus 12-én mutatta be Pozsonyban, 1827-ben 3 óra 52 perc alatt Béctől Pozsonyig evezett két angol barátja, John Barneby és Thomas Hallifax társaságában. Széchenyi, az angol evezősklubok mintájára, 1841. április 8-án megalapította az első Hajós Egyletet, más néven a Csónakdát. Ő rendezte az első magyarországi evezősversenyt is 1842. március 19-én, a tulajdonában lévő hajókkal. A résztvevők a Lánchíd építésén dolgozó angol és magyar munkások, valamint olasz utászkatonák voltak. A győztes a „Béla” nevű hajóban evező négy magyar munkás lett, kormányosuk Clark Ádám (a Lánchíd tervezője) volt (Keresztes H., 1943: 7). Széchenyi István és társai néhány éven át „még állandóan evezgettek, még hölgyek

¹ Annak a fotónak a hátoldalán található ez a felirat (kiegészítve a dátummal és a hellyszínnel: 1931. június, Újpest), ahol Jánosházy János edző urat két nyolcasnyi hölgykoszorú vesz körbe.

csónakoztatásával is szórakoztak”, és kisebb-nagyobb kirándulásokat tettek (Kertész, 1937: 6.). Az 1840-es évek második felétől a politika és a függetlenségért vívott küzdelem kötötte le az alkotó erőket, a szabadságharc leverését követő önkényuralmi időszak pedig egy időre ellehetetlenítette a civil kezdeményezéseket.

Mégis az 1860-as évek elején sorra alakultak az evezősegyletek: a főváros után Pozsony, Győr, Szeged, Temesvár, Arad a legjelesebb evezősbázisok (Domonkos, 2004: 9). 1861. április 20-án megalakul a Budapesti Hajós Egylet, gróf Széchenyi István emlékezetére, aki egy évvel korábban halt meg. Az alapítás tüntetés volt az ő emléke mellett, ezért az alapszabályok meghatározták, hogy az egylet egyik hajója mindenkor gróf Széchenyi István nevét viselje. A fővárosi Nemzeti Hajós Egylet igazgatója, Füleppe Kálmán, valamint a Győri Csónakázó Egylet titkára, Mihálkovics Tivadar elévülhetetlen érdeme, hogy előkészítették a Magyar Evezős Egyletek Országos Szövetsége megalakítását (1892. szeptember 21.), amely első közgyűlését tizenegy klub részvételével 1893. március 12-én tartotta.

1894-ben a júliusi szegedi regattán már női kormányos négyesre is kiírtak versenyt, amelyre a Temesvári Csónakázó Egylet és a Torontál Korcsolyázó és Hajós Egylet is nevezett 1-1 csapatot. Miután a temesváriak nevezésüket visszavonták, a győzelmet a Vattay Margit, Mihálkovics Erzs, Zsiros Éva, Rónay Olga összeállítású négyes szerezte meg, kormányosuk Rónay Jenő főispán volt. A nagybecskerekiek egy másik négyessel is végigvezették a pályát, amelyben az előbb említett csapat tagjainak édesanyjai ültek. Valójában ezeket a futamokat inkább közönségcsalogatónak szánták a verseny szervezői, hogy „elálljon mindenkinek a szeme-szája” (Keresztes H. 1943: 23). A női evezés szervezett, klubszerű formában az 1930-as évektől kezdett tért hódítani. Ugyan az Országos Testnevelési Tanács 1935. évi Magyar Sport-Almanachja nem tesz említést a Juventus Hölgyevezős Club alakuló közgyűléséről, de beszámol az 1935. év fontosabb evezős versenyeiről, ahol a Budapesti Nemzetközi Regattán női nyolcasban győzött a Jánosházy Evezős Iskola csapata (ebből alakult a Juventus) (Zuber, 1936: 82).

1. kép 1932. A Nagyregattán győztes női csapat Jánosházy János trénerrel
(a kép jobb oldalának legszélén, félig takarásban áll Czögler Klára)

Az első női bajnokságot is csak 1943-ban rendezte meg a Magyar Evezős Szövetség, sőt nemzetközi szintén még tovább voltak hátrányos helyzetben a gyengébb nem képviselői. 1954-ben rendeztek első ízben női Európa-bajnokságot, 1974-ben világbajnokságot, és csak a montreáli olimpián (1976) szerepelhettek először női evezősök a programban.

A budapesti női evezős sport kezdetei

Az 1930-as évek a sportág aranykorszaka. A Nemzetközi Evezős Szövetség által, az Európa-bajnokságokon legeredményesebb nemzet számára alapított Glandaz-díjat 1932-ben, 1933-ban, 1934-ben és 1935-ben is elnyerték a magyar evezősök.

Ez idő tájt kereste fel a későbbi klubalapító, Czögler Klára – a Pázmány Péter Egyetem bölcsészkarának első éves hallgatója – a pesti József utca egyik bérházának pincéjében épült szövetségi téli tanmedencét, a „kasztlit”. A kifogástalan lapátkezelésre, erőfelhasználásra, testfegyelmzésre, összegezve a jó evezős mozgás elsajátítására itt nyílt lehetőség leányok számára. Az edzéseket, „gyakorlásokat” Jánosházy János építésmérnök, a Műegyetemi Evezős Club tagja irányította. A helyiség ugyan zsúfolt volt és nehezen szellőztethető, mégis szívesen gondol rá vissza Klári néni, már csak azért is, mert a rendszeres kasztlizás egyben felmentést adott a felső-iskolákban is kötelező gerendagyakorlatok és kézenállások alól. Tavasszal a „technikailag tökéletesre kiképzett legénység” már vízre szállhatott az Újpesti Evezős Egylet Evezős Osztálya stégéről, az újpesti rakpartról, persze csak szigorúan a délelőtti órákban, amikor nem zavartak másokat. A Jánosházy Evezős Iskola (Jánosházy EI) tanítványai kezdetben egy, nem sokkal később már két öreg klinker nyolcasban² gyakorolhattak. Jánosházy egyébként feltűnő jelenség volt a Dunán, amikor közel két méteres magasságával és mázsás súlyával dirigált a kormányos helyről felállva a hajóban. Hamarosan a klubba szerveződés gondolata kezdte el foglalkoztatni, ebben látta a hölgyek és valószínűleg saját jövőjét is. Kapcsolatot teremtett a Kultuszminisztériumban dolgozó id. Kammermayer Oszkár, az Országos Testnevelési Tanács Titkárával, a híres „Neptunista” igazgatóval. Kammermayer engedélyével az evezős lányok használhatták a Neptun Budapesti Evezős Egylet margitszigeti csónakházát. Itt a tenispályák miatt amúgy is előfordultak evezősök teniszezni vágyó hölgy hozzátartozói, így volt női öltöző is. Nagy szervezés előzött meg egy bécsi regattán történő részvételt. Kölcsön hajóval, kölcsön lapátokkal, kölcsön kormányossal indultak, de még Ácsnál lerobbant a bérelt kisbusz, amivel utazott a csapat, így épphogy „beestek” a versenyre, ezután kapták a „kormányos vigaszdíja” vésetű érmeiket. Az 1930-as évek első felében, a tagdíjak összedobásával a Jánosházy Evezős Iskola növendékei a Rendőrtiszti Atlétikai Club Evezős Osztálya mellett, az IBUSZ sporttelepén (az Óbudai rakparton, a Tímár utcánál) béreltek egy-két kabint, itt alakították ki vízi-bázisukat, itt tárolták hajóikat. Ekkor már vettek egy kormányos négyes hajót is, de gond volt, hogy kimaradt Jánosházy, minthogy mérnöki diplomájával el tudott helyezkedni. Nem volt se kormányos, se edző, egyre égetőbbé vált az egyletté alakulás. Sikertelen meggyerni az ügy támogatására Dr. Kelemen Kornélt, az Országos Testnevelési Tanács elnökét, Kammermayer Oszkár és több óbudai étterembe történő vacsorameghívás segítségével.

Az alakuló közgyűlés

² A versenyhajók könnyűek és keskenyek, a gig-hajók ellenben nehezek és szélesek, ezáltal sokkal stabilabbak a vízen, így jól használhatók kezdő evezősök sokoldalú képzéséhez. A gig-hajó egy fajtája a klinker borítású; ez részben egymásra illeszkedő falemezekből áll.

1935. március 27-én tartották a Juventus Hölgyevezős Club alakuló közgyűlését³. A korabeli sajtó így számol be az eseményekről:⁴

„Az ország legszebb közgyűlését rendezték az Országos Testnevelési Tanács termében. Csupa mosolygás, csupa jókedv, mintha érettségi vizsga izgalma előtt álló fiatalság jött volna össze, az egész teremben lányok és asszonyok sokasága. Az elnöki emelvényen is szokatlan kép: fiatal lányok között ül Dr. Kelemen Kornél, az OTT elnöke. Arcán a meglepődés látható jeleivel, minden mozdulata, minden szava biztatás. Büszkének látszik, hogy az első aktív evezős női club hivatalosan is megalakul. Dr. Jánosi Erzsébet már megrázza a csengőt, elhalkul a sok csevegés, és elindul útjára az első magyar női egyesület. Csupa ígéret, két nyolcas, egy négyes, komplett csapat, ha pénz lesz, clubház is lesz, versenyezni akarunk, és így tovább. Csak úgy röpködnek a tervek, melynek arányában pirulnak el a hallgatók, mert már ott látják magukat a célban, győzteseknek. Hosszú évek kitartó munkájának eredménye ez a mai megalakulás, a női versenyevezős sport megteremtése. A tisztikar választására kerül sor: igazgató, dr. Jánosi Erzsébet; alelnök, Czögler Klári; titkár, Ábrahám Panni.⁵ Ezután dr. Kelemen Kornél köszöntötte az egyesületet. Ez a beszéd nem a szokásos sablon volt, hanem sokkal több. Egy sportban megedzett férfi szerető atyai szavai és elismerése az első női sportalakulat minden egyes tagjának.”

2. kép "Juventus" Első Magyar Hölgyevezős Club Tagsági Igazolvány. Ügyvezető alelnök: Czögler Klára

³ Az alakuló közgyűlést megörökítő kép hátoldalán található ez a dátum, más dokumentumok ettől eltérő időpontról számolnak be.

⁴ A Vízisport című lapból (1935) származik az idézet, a pontos szám a cikk kivágás miatt lemaradt.

⁵ Más dokumentumok, képfeliratok szerint: igazgató Dr. Jánosi Erzsébet, általános elnök, Czögler Klára, alelnök: Ábrahám Panni

A klub színeiben (fehér pamut trikó, hátán nagy piros kör, benne piros J betűvel, kis fehér sapkával) versenyen kívül is gyakran megjelentek: az 1934-es Szent István Ünnepe alkalmából rendezett virágdíszes csónakfelvonuláson is láthatóak⁶. Hogy ez azt jelenti-e, hogy már a megalakulás előtt is „nem hivatalosan” használták a Juventus elnevezést, vagy esetleg a filmarchívumban lett rosszul dátumozva a dokumentum, nehéz lenne eldönteni. Az Elnökkisasszony (1935) című fekete-fehér, magyar vígjátékban (Jávor Pál, Gombaszögi Ella, Muráti Lili, Kabos Gyula főszereplésével) is sokáig eveznek a mozivásznon, miközben Márkus Alfréd és Sebő Miklós *Nyáron a párom egy vadevezős* című szerzeménye⁷ hallható.

A hölgyek vízitúráztak is sokat. Egy alkalommal a Csepel-sziget megkerülése a viharossá erősödő déli szélben, csaknem tragédiába torkollott, de a vízirendészet segítségével megmenekültek. Az evezős lányok közül páran az Országos Közegészségügyi Intézetben dolgoztak, csakúgy, mint az evezős, orvos-tisztviselő, erdélyi származású Bíró András. Ő a Szent Imre Főiskolai Internátus Egyesület⁸ jóvoltából az Üllői úti kollégiumban lakott egyetemi évei alatt, és ott kötött életre szóló barátságot a szintén evezős Zarándy Aladárral, Klári néni későbbi férjével. A Kollégiumnak volt Horányban két faháza, és a Római-parton, a Magasházi Csónakházban „garazsírozták” hajóikat, onnan indultak túrázni a „kollégisták”, hozzájuk csatlakoztak olykor a „hölgyek”.

A dunai ismeretségekből gyakran házasságok is kötődtek, kötődtek...Jánosházy János egykori tanítványát, Ábrahám Pannit vette feleségül, míg Zarándy Aladár Czögler Klárát. Klári néni első gyermeke születésekor, 1940-ben lemondott elnöki tisztségéről, és azt Somkúti Ilona vette át.

---

⁶ 2011-09-30, URL: <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=1149> 1'04"-tól

⁷ 2011-09-30, URL: http://www.youtube.com/watch?v=YpNXcDTA6zI&feature=player_embedded 18'20"-tól 20'00"-ig

⁸ Szent Imre Főiskolai Internátus Egyesület, a katolikus egyetemi és főiskolai hallgatók lakásgondjainak megoldására alapított jótékonyági egyesület. In: Magyar Katolikus Lexikon, 2011-09-30, URL: <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szent%20Imre%20F%C5%91iskolai%20Intern%C3%A1tus%20Egyes%C3%BClet.html>

3. kép 1938. A Juventus hölgyek versenyre indulnak a Juventus nevű hajóban.
A képen balról a hatodik Czógler Klára.

A világháború utáni megszűnés/továbbélés

1943-ban még beszámol a Filmhíradó⁹, és a korabeli sajtó¹⁰ a Juventus Hölgyevezős Club meghívásos versenyéről, amit az óbudai Dunaágban rendeztek meg, és „igen szép számú közönség gyűlt össze, hogy tanúja legyen a hölgyek mérkőzésének”. 1944-ben még két magyar bajnoki címet szereznek a Juventus evezősei, de a kialakulóban lévő új politikai rendszer 1948–49 folyamán – „úri sportnak” minősítve az evezést – a nagy múltú, patinás klubokat (MAC, Pannonia, Hitelbank, Sirály, Neptun, Hungária, Nemzeti Hajós Egylet) betiltotta, a többieket adminisztratív eszközökkel ellehetetlenítette, egymásba olvasztotta, államosította.

Somkúti Ilona (1919–2002), akit az egész magyar evezős társadalom becenevén Cicának, Cica néninek ismert, a második világháború után egyik fő szervezője volt az evezős sport, benne különösen a női evezés újjáélesztésének. Segítségével gyűjtötték össze a megmaradt hajóparkot, éledt újjá a fiatalok evezős kedve. A Juventus Hölgyevezős Club már nem éledt, nem éledhetett újra, de 1948 tavaszán megalakult a Vasas evezős szakosztálya, aminek nemcsak alapító tagja volt, hanem titkári teendőket is ellátott, élete összefonódott a klub életével. A női evezős sport fellendítése, megerősítése és első eredményei szorosan összefonódott nevével (Kisfaludi, 2005.).

Az evezős sport máig tartó hatásai

⁹ 2011-09-30, URL: <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=5175>

¹⁰ Huszadik század, 2011-09-30, URL: <http://www.huszadikszazad.hu/sport/szepseg-baj-sot-tudas-a-holgyevezosok-versenyen>

A kitűnő egészségnek örvendő, szellemileg friss, jó humorú, századik életévében járó dr. Zarándy Aladárné Czögler Klára szívesen emlékezett vissza a „kezdő évekre”, a versenyekre, ezeket szíves beleegyezésével vetettem papírra. Örül, hogy evezett, hogy ennek a szép sportnak köszönhetően ismerte meg párját, hogy átadhatta gyermekeinek, unokáinak, dédunokáinak (köztük sok a bajnok, válogatott evezős) az evezős sport szeretetét, és ezzel együtt a természet tiszteletét. És, hogy mi a sok levezett kilométer, számtalan irammenés, vágta máig is érezhető hatása? Ha valami nehézséget kell leküzdenie, Jóistenhez fohászkodik, és magában eluttogja: *még tíz csapás a szigetspiccig, és utána pihenő.*

IRODALOM

- DOMONKOS A.: *Evezés. Víz, mozgás, harmónia.* Budapest, Danubius Nemzeti Hajós Egylet, 2004, 9.
- KERESZTES H. I. (szerk.): *Az evezés kézikönyve.* Budapest, Magyar Evezős Szövetség, 1943, 5-7.
- KERESZTES H. I. (szerk.): *Magyar Evezős Szövetség 1893-1943.* Budapest, Magyar Evezős Szövetség, 1943, 22-23.
- KERTÉSZ Á.: *A Nemzeti Hajós Egylet 75 éves története 1862-1936.* Budapest, Nemzeti Hajós Egylet, 1937, 6.
- KISFALUDI J.: Somkúti Ilona (1919-2002), 2011-09-30, URL:
<http://www.hunrowing.hu/muzeum/somkuti-ilona-1919-2002>
- ZUBER F. (szerk.): *Magyar Sport-Almanach 1935.* Budapest, Országos Testnevelési Tanács, 1936, 82.

The female “Hungarian-like” dolman – as carrying messages on women’s bodies

A női magyaros dolmány, mint üzenethordozó, női testeken

Dezső Dóra

doradezso@yahoo.com

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

Ebben a cikkben egy női magyaros dolmányt mutatok be, s azt, hogy e ruhadarab hogyan lép át etnikai-, nemzeti- és társadalmi osztályhatárokat és birtokol különböző üzeneteket más-más birodalmakkal szemben történelmi pályafutása során, mielőtt átlép a társadalmi nem határán is, s ezzel együtt jelenkori formájában, újabb üzenetekkel ellátva jelenik meg. A magyaros dolmány történeti bemutatását alapul véve tárgyalom, hogy e ruhadarab hogyan reprezentálhatja a vágyódást egy magyar birodalom után, mely elveszett vagy soha nem is létezett, mialatt szembe állítom a magyart más birodalmak - például az ottomán, Habsburg, náci és szovjet birodalmak - domináló kultúráival. Ezeknél az ún. harmadik tér köztes találkozáspontjainál hibrid nemzeti viseletek konstruálódnak, mint a magyaros dolmány is, melyeket eszközként használhatunk női testekre applikálva, hogy egy nemzeti politikai propagandát szolgáljunk vele. Ugyanakkor ezek a hibridek értelemszerűen reprezentálják azt is, hogyan lépi át a tradicionális nemzeti a nemzet határait, mialatt ezek folyamatosan modernizáláson és újraértelmezésen mennek keresztül.

Keywords: Hungarian national costumes, hybridity, invented tradition, empire, women’s bodies as message carriers

Kulcsszavak: Magyar nemzeti viseletek, hibriditás, kitalált hagyomány, birodalom, női testek, mint üzenethordozók

---

Figure 1: Female dolman, property of Katalin Hampel, published here with her permission¹

With the first Hungarian braided dress I felt that my childhood dream came true. These garments provide a beautiful poise, and a woman can truly feel feminine in them. (Olga Beregszászi)
(*American Hungarian Panorama*, March-April 2006: 47)

Accepting the notion of “dress as a social skin” (Birriel 2008) whereby the wearer communicates a message and the viewer perceives some, the dress is a symbol, “a language readable without words”, (Tompos 2005: 25) which signifies gender, age, class, group identity and nationality to contemporaries, and which defines the political space. In recent years in Hungary, one can witness the revival of “Hungarian-like clothing”,² specifically a jacket, commonly called “Bocskai”.³ Since it is a male jacket, I set out to investigate what women might wear as a matching complement to it. When doing some market research I came across the female variant, the female “Hungarian-like” dolman, though not as an exact complement. As the female jacket (see Figure 1) reflected a troubling image to me, I looked

¹ Original paper copy received from its designer, Katalin Hampel on 27 November 2008.

² I will use “Hungarian-like costume” for translating *magyaros viselet*, and “Hungarian” for *magyar* stressing a process of traditionalizing involved.

³ Named after a Hungarian nobleman, István Bocskai, Prince of Transylvania (1557-1606), main characteristics of which is the elaborated Hungarian braiding (zsinórozás).

into the history of this particular piece, the general significance of national attires and how its meaning is constructed at present.

I will argue that the creation of a “Hungarian-like” style has been a continuous and conscious effort from the nineteenth century onwards along the boundaries of cultures, relying on the concept of “hybridity” and the notion of “invention of tradition”. I will also reason why a national style might not be successful in gaining “nation-wide” support and acceptance and therefore, it is debateable if a “Hungarian” national costume might have ever existed.

Dolman: Hybridity and invented tradition

The piece of clothing in question, the dolman was once a Turkish item, which is now marked as “Hungarian”. In order to comprehend this phenomenon I draw on post-colonial theory and examine the concepts of “hybridity” and “Third Space”. Hybridity refers to “the creation of new transcultural forms within the contact zone produced by colonization”. (Ashcroft et al. 2003: 118) According to Homi Bhabha’s theory, the contact zone is the Third Space of enunciation, the intervention of which

makes the structure of meaning and reference an ambivalent process, destroys this mirror of representation in which cultural knowledge is customarily revealed as an integrated, open, expanding code. Such an intervention quite properly challenges our sense of the historical identity of culture as a homogenizing, unifying force, authenticated by the originary Past, kept alive in the national tradition of the People. (Bhabha 1995: 37)

Moreover, Bhabha argues that

It is that Third Space, though unrepresentable in itself, which constitutes the discursive conditions of enunciation that ensure that the meaning and symbols of culture have no primordial unity or fixity; that even the same signs can be appropriated, translated, rehistoricized and read anew. (Ibid.)

Thus in post-colonial discourse, it is questionable whether there is any culture that is original and pure, free from any influences, and it is similarly challenged whether historical identity is in fact homogenizing and unifying. Bhabha claims that hybridity has an ambivalent nature, it can reinforce as well as subvert the empire, as “the display of hybridity – its peculiar ‘replication’ – terrorizes authority with the ruse of recognition, its mimicry, its mockery”. (Ibid.: 115) Furthermore, the ‘in-between’ Third Space where negotiations between two conflicting cultures take place can be a site for innovation as well, creating new identities. (Ibid.: 1)

Following Bhabha’s arguments, I can conclude that the Hungarian dolman was constructed in the ‘in-between’ space where two cultures met: the dominant Ottoman and the dominated Hungarian; the dolman was then appropriated and re-read.

Besides the concept of hybridization, I also reflected on Eric Hobsbawm’s claim on invented traditions. Hobsbawm argues that “the national phenomenon cannot be adequately investigated without careful attention to the ‘invention of tradition’”. (1992: 14) He defines the term as follows:

... ‘invented tradition’ is used in a broad, but not imprecise sense. It includes both ‘traditions’ actually invented, constructed and formally instituted and those emerging in a less easily traceable manner within a brief and dateable period [...] and establishing themselves with great rapidity. (Ibid.: 1)

Hobsbawm adds “... where possible, they normally attempt to establish continuity with a *suitable* [emphasis added] historic past” (Ibid.) in order for new social movements to legitimize themselves. Group identity can be manifested and reproduced by rituals, social practices, languages, and costumes. Hobsbawm dates tradition invention in Europe to the late

nineteenth and twentieth centuries, thus it is an ongoing process even today, especially considering the disintegration of the “Soviet Empire” and the formation of new nation-states in Central and Eastern Europe. Still, the formation of national symbols, such as the flag, the anthem and the national costumes, can be dated to the nineteenth century in Western Europe, starting after the French Revolution and the industrialization process.

In addition to Hobsbawm’s claim, Nemes refers to Eley and Suny for explanation of the construction of national culture as “a complex process of cultural innovation, involving hard ideological labour, careful propaganda, and a creative imagination”. (2001: 806) However, one needs to consider the fact that there are always various styles and cultures competing within a geographical area, later emerging as a nation-state. For example, between social classes it is difficult to state whether clothing style moved downwards or upwards within the social strata system. As Hajdu declares, the national costume “is a constructed attire reflecting the influence of state politics, with historical details and often utilizing folk costumes”, (Hajdu 2008: 33) thus inspired by peasant culture. At the same time, one might argue that the process of cultural innovation was often led by the aristocracy.

The invented national group identity communicated by, among others, its costume can serve various functions, of which two opposing meanings are either signifying dominance or resistance, or even both at the same time, depending on audience interpretation. These meanings can change over time, in diverse situations, signifying various messages. In the imperial context a hybrid dress that has been nationalized could also be important in the deconstruction of an empire, if one follows Bhabha’s theory of hybridization. With respect to Hungarian national costumes, there is a long tradition of resistance against empires, such as the Habsburg, Nazi and Soviet Empires, which I believe, continues today, against newer forms of empire, such as globalization and, perhaps, against the European Union.

Waves of creation – the emergence of Hungarian national costumes on women’s bodies

During my research, I spotted various transgressions and hybridization, which happened over time, and I am particularly interested in how the female body can be used for propaganda and how a male garment can become feminized. I looked into the history of the female Hungarian dolman, only to find that there is none: it is a very recent creation. In general I follow Hajdu’s suggestion in setting two time periods when there was a conscious effort to create a Hungarian-like costume in expressing resistance, and I add another one, which characterizes our present day, as follows: 1) early nineteenth century, 2) early twentieth century, and 3) from the 1990s onwards.

Similarly to other countries during the era of nation state formation, Hungary devised a “Hungarian national dress” with the aim of creating the national unity during the nineteenth century. At the same time, it also expressed resistance towards the Habsburg Empire, since “many patriots in the 1840s were convinced that Austria treated Hungary as a colony and that this exploitation was leading to Hungary’s inexorable ruin”. (Nemes 2001: 808) Both Tompos and Hajdu agree that the strict dressing regulation, originating in the Middle Ages, resulted in a complex stratified system, and in a “Hungarian costume corresponding to social status”. (Hajdu 2008: 28) Moreover, Tompos explains that already before the nineteenth century, besides having the colourful costume, noblemen also had a black set made in order to signify not only mourning, for example, the lost War of Independence of 1848-49, but also resistance and sympathy. (Tompos 2005: 26) In sum, the bourgeois Hungarian costume was created by “nationalizing the aristocratic”. (Hajdu 2008: 30) The style for men and women were quite different: men wore the fitted jacket (dolmány) immediately on the shirt, women

wore the corset (ruhaderék). However, both sexes had outer coats (mente).⁴ The technical ornaments that made them Hungarian were the special braiding (zsinórozás) and soutache (sujtás).⁵ While braiding always had a practical function, namely, buttoning, on men's jackets, women's corsets did not have this ornament as a necessarily functional one, even if it was frequent. Interestingly, what I understand is that women's costumes already in the early period were more prone to accept fashion and change, that is, international influence, as well as to incorporate Hungarian folk art in form of embroidery. However, women wore less frequently the national costume than men, since there were not so many festive public occasions. At the same time, women were expected to purchase and display Hungarian products "on and off the dance floor". (Nemes 2001: 816) Moreover, "Hungarianness" was contested permanently: "patriots were ... divided on whether simplicity (the unadorned cotton dress) or luxury (the richly embroidered national costume) should be rewarded", (Ibid.: 815) and Nemes concludes that "women gained an unprecedented visibility in an emerging Hungarian public life". (Ibid.: 817)

According to Hajdu, whose explanation and categorization inform my work, the "Hungarian dress" means either the historical dress or the folk costume (népviselet) of the peasantry until the last quarter of the nineteenth century. By contrast, the "Hungarian-like" costume is the result of a conscious creation effort, and would become "Hungarian" and traditional in the public opinion only after some time. For instance, the Bocskai underwent such a process. (Hajdu 2008: 38) Nonetheless, various folk costumes, attributable to specific regions developed parallel to the creation of the national costume up until World War II. Therefore, one may observe the inherent contradiction between the two clothing styles on Hungarian territories.

The following period when one can see a new wave of "creation", that is, the appropriation of the dress, is the early twentieth century. This era is characterized by an attempt to combine and refresh the high-class (úri) costume with the folk (népi) costumes in order to produce the "peasant-popular middle class [since] the peasants are also part of the nation". (Ibid.: 32) The creation of a new Hungarian style culminated in the "Hungarian Clothing Movement" during the interwar period of the Trianon trauma,⁶ when "in the caressing atmosphere of the age spirit, the Hungarian fashion was in new and huge flames". (*Iparművészet* 1938: 78) Though I am aware that this trend cannot be considered as the mainstream fashion, and there have been other designer studios as well, the influence of the movement is significant. The journal *Geranium* (*Muskátli*) was established to advocate popularising folk art, embroidery and promoting primarily women's fashion in the new Hungarian style, while the movement received the official political support by the late 1930s. F. Dózsa claims that emerging patriotic feelings originated from the lost war and mourning over the lost territories, and that the movement was started in 1933 as a reaction and in resistance to Hitler and Germany, thus to the forming Nazi Empire. (1989: 341) One can notice that the strong propaganda, utilizing the "Hungarian Clothing Movement", targeted

⁴ The 'dolmány' was a fitted jacket, worn on the shirt and was buttoned up. The 'mente' (pelisse) was an outer coat, often lined with fur, unbuttoned, and worn on one shoulder, fastened with a string.

⁵ With the Hungarian cavalry units comprised of the hussars, the style spread in Western Europe as a military uniform, thus already then became globalized and lost its national connotations. The Hungarian hussars as mercenaries were present in other parts of Europe in the seventeenth century and by the time of the War of the Austrian Succession (1740-48) the Prussian hussars were as famous as were the ones serving in the Austrian cavalry.

⁶ It is named after the Grand Trianon Palace in Versailles, France. The treaty, concluding World War I, was signed on 4 June 1920, under whose terms Hungary lost over two-thirds of its territory and about two-thirds of its inhabitants. As a result, Hungary mourned its lost empire in the interwar period.

women, for example, on the occasion of the International Eucharistic Congress of 1938. During the same year the First Vienna Arbitral Award also took place, giving territories back to Hungary. In this context, the call on women to wear Hungarian-like costumes might be regarded as a sign of domination, or at least the aspiration for it, representing Hungary's revisionist politics and claiming historical legacy of the Hungarian Empire. In *Geranium* an unknown columnist, when commenting on a design by Klára Tüdős of the "Hungarian Clothing Movement", suggested that noblewomen wear "equal dress", that is, a kind of uniform,

And what would it mean if the Hungarian female society decided to protest with its Hungarian self and would participate in the Eucharistic ceremonies in such a beautifully solved dress!! [...] (Muskátli 1938: 1)

reminding women of the proper thing to do, namely, to enforce strength, unity and common goal in the form of the outer bodily representation. Besides, Ilona Farnadi, a leading female designer advocated for a modern dress, also in *Geranium*:

It would be wonderful if every Hungarian woman would consider it her duty to appear in Hungarian dress on such festive occasions, so that she could proudly advertise her Hungarian self in front of the many hundred-thousands of pilgrims coming from all over the world. [...] We do not envisage these efforts as such that the dresses to be worn reflect the fashion of 1848 with the apron and the vest (pruszlik), but as dresses of fashionable line, modern cut, of Hungarian-like only in ornaments, and thus in overall effect. (Muskátli 1938: 14-16)

Farnadi while reviewing certain designs, explained in detail what was considered to be the real modern Hungarian-like costume. She identified three groups: 1) replicas of old original Hungarian full dress (díszruha),⁷ 2) costumes adapted from old forms, and folk costumes, and fitting in today's age, and 3) costumes of totally fashionable cut, modern line, but with small Hungarian-like ornaments. (Muskátli 1938: 62) It looks ambiguous though that the first type listed, specifically, the old one is deemed modern. Under the auspices of the "Hungarian Clothing Movement" Tüdős organized lectures titled "Hungarianization of the Big World's Fashion", for example, and ran design road-shows in various locations in Hungary. (F. Dózsa 1989: 335) Tüdős created not only haute couture, but also prêt-à-porter models, therefore, making high-class fashion truly popularized and available to the wide middle classes. Among others, one could find Tüdős's models in department store "Corvin". I thus conclude that there were significant efforts invested in the systematic education of Hungarian women and the fashion industry to propagate the new style: to wear the Hungarian dress as representing the aspired Hungarian Empire which fits into a greater Europe while it resists other dominating empires, such as the emerging Nazi one. The new style also conveyed the message of cultural dominance, backed by mainstream political support.

The movement considered Hungarian fashion's marketing important not only in the country, but also abroad. The most effective medium for communication was the Hungarian ball organized in foreign capitals. (Ibid.: 335) It was thus important that a created unified image of the "Hungarianness", which was a hybrid, melting the Eastern into the Western, was communicated to the West, in an era when Hungary attempted to find its own place. By way of propagating the female Hungarian dress abroad with the aim to claim Hungary's deserved place in modern Europe, Hungarian women's fashion grew transnational.

Whereas women's modern Hungarian-like fashion was a success, men's Hungarian-like designs were failures in this period. F. Dózsa quotes a critique, who claims that "in contrast to

⁷ 'Díszmagyar' is the full set of the high-class Hungarian costume, including not only clothing items, such as the dolman and outer-coat, but for men also a hat with feathers, a sword with belt, and boots with spurs; and, for women an additional apron and veil.

women's fashion, which changes rhapsodically, men's fashion [...] got frozen almost as if a uniform. [...] Well, this costume is impossible to be baptized Hungarian with anything". (Ibid.: 340) This fashion failure only added to the phenomenon in the interwar period when women's bodies increasingly became media in re-presenting Hungarian values and national ideology signifying both resistance and dominance since these bodies were made part of the national conservative rhetoric, according to which women were seen as protectors and healers of the traumatized nation, fully representing it in their outer bodily forms.

Hungary's interwar period also saw the rise of uniforms in Hungarian-like style. These designs created irredentist, chauvinist and racist ideologies, as the dominant politics and its representative bodies appropriated the Hungarian-like costumes. Therefore, the "Hungarian Clothing Movement" along with their women's fashion pieces fell victim to extreme right ideas by the 1940s, "undeservingly – as states F. Dózsa – since the costume, processing folk and national traditions, cannot help its being forced into serving inhuman ideas", (Ibid.: 341) and the movement's achievements were forgotten for many decades to come.

In my understanding the "Hungarian Clothing Movement" and the nationalistic ideology failed to create that nation-wide consensus which was needed to get the "Hungarian-like" costume accepted and in time traditionalize it into a "true Hungarian" costume. In most sources, scholars draw attention to those various hidden gaps existing in Hungarian society at any given moment, most importantly in this case the social class system, which fragments individuals. In the history of Hungarian clothes, as was noted above, there were two distinct categories: that of the aristocratic development leading the innovation process and that of the folk style existing in parallel. These two lines could not meet: the high-class managed to permeate the bourgeois, but could not unite with the peasantry. In addition to the class issue, historians, for example, Nemes, point out an inherent contradiction in building "national cultures": "Hungarian national culture, which had once been a vehicle for political opposition to Vienna, now became a bulwark of an increasingly intolerant Hungarian state", (Nemes 2001: 823) producing an effect of exclusion instead of the original idea of inclusion. In my opinion, this notion can be applied to the nineteenth century as well as to the interwar period, whereby whoever contests the national ideas, including the Hungarian-like costume, is ruled out.

Regarding gender issues, I can conclude that women, especially of the aristocracy and upper-middle class, with their bodies and attires were in the forefront of the clothing movement since the nineteenth century. They served both as targets for propaganda and as agents of promoting new ideas. Moreover, women's fashion proves to be most susceptible to change and thus an excellent means to act as a carrier of additionally added messages. In this construction of women's bodies as message bearers, one may find some implicit contradictions: While communicating the Hungarian traditions in a novel form, it can equally reflect traditionalism and modernity, or when promoting the Hungarian in foreign territories, it can be viewed both as national and transnational.

Today's female dolman: Resisting the Soviet Empire and globalization

In order to comprehend the current era, one needs to look back a bit in time, and to examine Hungary's state socialist period, during which, as a sharp opposition to the past, that is, the interwar period, high-class fashion was banned and the folk style in a very much adapted version became the regime-propagated national Hungarian costume. Upon the political changes of 1989 and dissolution of the Soviet Empire, the quality and content of the "national" was again changed: not by the new regime from top to bottom, but more as a result of some individuals' and small groups' activities, which reached back to the discontinued

high-class fashion of the 1930s. Today one can feel lost between the two existing and contradicting Hungarian national costumes, that of the adapted folk style and that of high-class fashion, commonly referred to as Bocskai.

In this context I met with a popular women's fashion designer, Katalin Hampel in her downtown Budapest design studio.⁸ Hampel started off as a folk costume and antique dealer in the late 1980s, and she still owns a big collection of "original" Hungarian folk costumes. Her turn towards high-class Hungarian-like fashion and design, which she calls "national Hungarian", started when she purchased a set of tulip soutaches and applied these male jacket ornaments to a feminine-cut coat. Since then she consciously researches and designs Hungarian national attires for women with her small team. One of her creations is the piece I chose as a starting point for my research. According to Hampel, "the piece originating from the Turkish caftan, is a Hungarianized dolman shortened, in a feminine-cut, and richly ornamented with soutaches". Thus clearly it is a hybrid born out of the Ottoman Empire's meeting with the Hungarian subjugated culture and later feminized by the designer. When re-reading a statement by one of Hampel's long-time clients, the singer Beregszászi, and when observing the selected piece of clothing, I noticed a recent hybrid, which emerges along gender boundaries. I consider this hybrid as an appropriation of the male suit, through which a redefined femininity is born in a feminized suit, which is modern as well as traditional, national as well as transnational.

As Hampel declares these national Hungarian costumes stand against the empire of globalization: "I consider it very important, that in our world of uninterceptable globalization and uniformity, we must preserve our national heritage and our Hungarian identity's treasure, the national costume". (T. Németh 2005) I would add to globalization another potential empire, that of the European Union, since after Hungary's accession in 2004 national trends in representations visibly strengthened in the country and hence European integration can serve as an additional factor to resist. Hampel's design efforts aim at "smuggling in our great-grandmothers' lavender-smell elegance into our feast days", (*Sikeres Nők* 2002/9: 35) as she would like to see all Hungarian persons in possession of a nice Hungarian-like costume, for festive occasions. In this statement one can feel a longing for the romantic past of the "happy times of peace" ("a boldog békeidők") of 1867-1914, through a gendered memory, that of the great-grandmother. This romantic idealized world seen through a woman's eyes is regarded as the best period of the Habsburg Empire, during which the Hungarian nation prospered the most.

Hampel considers Klára Tüdös's work as exemplary; she wishes to follow in her footsteps, using original ornament schemes for adorning the costumes, which, in contrast, always reflect contemporary fashion. However, in opposition to Tüdös, the designer cannot envisage mixing folk and high-class costumes, as "it would seem unnatural, since the form does not match with the ornaments". She also thinks that wearing the Hungarian full dress is already outdated and she equally critiques some other recent Bocskai jacket versions as too ostentatious, too theatrical. She believes in the principle: less is more, and prefers smaller, signal-like ornaments. Hampel's critical views on simply copying the national Hungarian style as it was at the turn of the century (the full dress) or in the 1930s (Tüdös's designs) reflect perhaps her intention to create a clear, pure version that fits the contemporary setting.

---

⁸ I conducted the interview with Katalin Hampel on 27 November 2008 in Budapest, Hungary.

It needs to be noted that while researching I found plenty of men's tailors offering Bocskai jackets, but hardly any women's ateliers offering Hungarian-like female garments, which I read clearly as a sign that the current situation differs greatly from the vibrant creative life of the 1930s; it seems that today the traditional style exists in relative isolation.

In this sense her words resonate those of Ilona Farnadi in 1938, when the idea was to create a modern Hungarian piece traditional “in overall effect” – yet again, a contradiction in itself.

Although most of Hampel’s designs are better suited for special occasions, she is positive about the possibility of wearing, for example, a female suit, her Hungarian national braided jacket with jeans, tight pants and long boots as an everyday outfit, thus popularizing again this type of clothing in present-day Hungary. However, she produces only haute couture, highly priced pieces, thus not popularizing her designs for wider audiences as did Tüdös in the interwar period. Nevertheless, Hampel would like to see more education and promotion in order to get the Hungarian-like costume as well as the folk style accepted and appreciated widely since she thinks today in Hungary everything is over-politicized and the Hungarian costumes have no value. In this respect I found the ambiguous point in the potential female clothing movement branded by Hampel’s name: On the one hand, it fosters community and group cohesion, and should be appreciated for its achievements. Fashion proves to be an effective tool for networking and building cohesion and solidarity. On the other hand, in my opinion, Hampel’s strategy of consciously promoting her designs with public life figures, including politicians, as salespersons, as opposed to professional models, will not yield result in terms of attracting nation-wide attention, support and creating a neutral market. I believe, if appropriated by political ideologies, the dress cannot achieve a wide consensus. While forming a group identity, various messages become attached to these garments, which will prevent others from entering and thus will lead to their exclusion. The inherently present contradiction in national culture formation will prevail and the quest for creating a Hungarian national costume is doomed to fail. When compared to the interwar period, when the fashion was backed by mainstream conservative rhetoric with the aim of popularizing the national style, contemporary national Hungarian female fashion seems to target a restricted group in relative political isolation. Today the message might be conceived as “I am the elite and a woman”, and therefore indicates eligibility to appear in public space. The message may reflect conservative values and particularly on a person who might believe she belongs to the naturally selected group which has a mission, similar to the interwar period, and she has to carry out this mission, for which the female bodies are utilized to wear these messages.

In this article, I presented a piece of clothing and how it may transgress boundaries of ethnicity and social class, and receive various messages vis-à-vis empires along its historical route before arriving at gender transgression and picking up potential new meanings culminating in its present form. Based on the Hungarian-like dolman’s journey in time, one might argue that it may represent a longing for an Empire of Hungary which was lost or which never even existed, in its exposure to other dominating cultures of the Ottoman, Habsburg, Nazi and Soviet Empires. At these ‘in-between’ meeting points of the Third Space, hybrids in the form of national attires are constructed, such as the Hungarian-like dolman, which can be used as tools, attached to women’s bodies to serve national political propaganda. At the same time, these hybrids implicitly represent how the traditional national transcends national boundaries while constantly being modernized and re-negotiated.

References

- Bill ASHCROFT, Gareth GRIFFITHS and Helen TIFFIN: *Post-Colonial Studies: Key Concepts*. London: Routledge, 2003.
- BHABHA, Homi K. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1995.
- BIRRIEL, Margarita M. (2008) *Forms, textures and colors: Attires of domination, attires of resistance*. [Lecture] Central European University, 3 November.
- F. DÓZSA, Katalin. "A Muskátli című kézimunkaújság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években." [The needle-craft journal Geranium and the Hungarian Clothing Movement in the 1930s.] *Ethnographia*, 100. évf. 1989. 104 szám. 327-341.
- HAJDU, Tamás. *A kismagyar*. [The Hungarian small dress.] Budapest: Magyar Ház, 2008.
- HOBSBAWM, Eric and Terence RANGER ed. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- NEMES, Robert. "The Politics of the Dance Floor: Culture and Civil Society in Nineteenth-Century Hungary." *Slavic Review* 60, no. 4. (2001): 802-823.
- T. NÉMETH, László (2005) „Posztóra paszomány.” [Soutache on cloth.] *Magyar Nemzet*. 24 December.
- TOMPOS, Lilla. *A díszmagyar: a magyar díszöltözet története*. [The Hungarian full dress: the history of Hungarian festive clothing.] Budapest: M. Mercurius, 2005.

A magyar nyelvű kémiai irodalom korai korszaka

Összeállította: Gazda István

**Az önálló kémiai munkák, illetve vegytani részeket is tartalmazó
természetfilozófiai-természettudományi, illetve orvosi-gyógyszertani és mineralógiai
művek
(1631–1858)**

Önálló magyar nyelvű kémiai szakkönyvek aránylag későn jelentek meg a magyar tudományos könyvek sorában, a kémiai leírások azt megelőzően inkább a fizikai művek részeként, illetve balneológiai munkák vegytani fejezeteként, esetleg természetfilozófiai dolgozatok részeként láttak napvilágot. 1827-től kezdődően a gyógyszerészdoktori értekezések sorában már nagyszámú vegytani dolgozat jelent meg magyar nyelven,¹ s később az Akadémia gondozásában is születtek önálló kémiai szakmunkák.

Célunk a kezdeti korszak műveinek bibliográfiai jellegű áttekintése, egészen Than Károly felléptéig. (A teljes Than-bibliográfia 2008-ban elkészült, Beck Mihály és a Magyar Tudománytörténeti Intézet közös munkájának eredményeként.²)

Bibliográfiánkat négy korszakra osztottuk: az elsőben azokat a műveket soroljuk fel, amelyek elsősorban természetfilozófiai jellegűek voltak, de már tartalmaztak kémiai leírásokat is, s ide sorolható néhány ásványtani munka éppúgy, mint a korai balneológiai kiadványok.

A második korszak Nyulas Ferenc (az első komolyabb terjedelmű, háromkötetes magyar nyelvű analitikai kémia közreadása fűződik a nevéhez) felléptétől az első magyar nyelvű gyógyszeres értekezések közreadásának megindulásáig tart.

A harmadik korszak a kémiai kiadványok többségét adó magyar nyelvű gyógyszeres értekezések időszaka, évente átlagosan öt disszertáció született ebben az időszakban, ez egyben a kémiai nyelvújítási törekvések korszaka is.³ 1841 után is íródott még néhány magyar nyelvű gyógyszerészeti disszertáció, de azok száma már elenyésző.

A negyedik korszakra már az jellemző, hogy a középiskolák és a felsőoktatási intézmények számára készült reáltudományi tankönyvek egy része tartalmaz magyar nyelvű kémiai fejezeteket is, s születtek ilyen leírások az orvosok számára is. Ezeket összegezzük

---

1 Lásd: Dörnyei Sándor: Gyógyszeres értekezések. Gyógyszerészek nyomtatott vizsgadolgozatai 1827–1844. Az előszót írta: Grabarits István. Bp., 2010. Magyar Gyógyszerészettörténeti Társaság. 232 p. – Összeállításunkban egy-két olyan értekezés is helyet kapott, amely nem került be a fenti munkába, ennek az is lehet az oka, hogy szerzőik azokat vegytani értekezésként nyújtották be.

2 Lásd a következő kötetben: Beck Mihály: Than Károly élete és munkássága. Sajtó alá rendezte és a bibliográfiai függelék szerkesztette: Gazda István. Piliscsaba, 2008. MATI. 206 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 69.)

3 Lásd erről bővebben: A magyar kémiai szaknyelv történetéből. A vegyészeti kifejezések történeti szótárával. A művet összeállította és bevezette: Paczolay Gyula. A könyvészeti fejezetet összeállította és a művet sajtó alá rendezte: Gazda István. A történeti szótár Batta István (1882–1926) 1921-ben íródott kéziratának felhasználásával készült. Piliscsaba, 2006. [2007]. MATI. 292 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 50.)

1858-ig.⁴ 1858-ban az Akadémia – több éves várakozás után – ismét választhat tagokat, s lassan megindult az önálló kémiai művek közreadása.

Összeállításunk az 1858-as évvel bezáróan adja közre a műveket, s ez az első ilyen jellegű nagyobb kémiatörténeti bibliográfia, amelynek fő célja tehát a magyar nyelvű kémiai munkák sorra vétele a korai publikációktól kezdve az Akadémia keretén belül megindult nagy kémiai kutatásokig, és a már folyamatosan megjelenő magyar nyelvű kémiai munkákig.

Kémiai leírásokat is tartalmazó természetfilozófiai, korai balneológiai és ásványtani munkák korszaka 1631–1799

1631

Scholtz Jeremiás: A Sopronyi birodalomban lévő Balffi Feredő mértékletes állapotú természetinek, munkálódó erejének és használatosságának magyarázó megírása. Csepreg, 1631. 6 lev.

Az értekezés szerzője „philosophiae et medicinae doctor”, Sopron város orvosa.

1655

Magyar encyclopaedia, az az minden igaz es hasznos böltseségnek szep rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása Apatzai Tsere Janos által... + Johannis Apatzai Oratio de studio sapientiae, in qva artium et scientiarum omnium utilitas, earumque ortus et... progressus... perstringitur... postremo modus ostenditur, quo gens Hungarica hujus sapientiae non tantum particeps fieri, sed brevi illas omnes... aequare saltem possit. Habita, cum recturam in... collegio Albensi susciperet... MDCLIII mense Novembri. + [Epistolae.] Ultrajecti MDCLIII – [MDCLV] ex officina Joannis a Waesberge. [40], 487 p.

Címlapján az 1653-as évszám olvasható, de a mű csak 1655-ben jelent meg.

1745

Torkos, Justus Joannes: Taxa pharmaceutica Posoniensis. Posonii, 1745.

Többnyelvű gyógyszerészeti taxa, ezek közül az egyik nyelv a magyar.

1757

---

4 A reformkor időszakában az Akadémia gondozásában megjelent művekről lásd bibliográfiai összeállításunkat: Gazda István: A Magyar Tudományos Akadémia reformkori kiadványai 1831–1848. Piliscsaba, 1999. MATI. 170, 22 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 13.) – A Bach-korszakban, kémiai fejezeteket is tartalmazó középiskolai fizikakönyvekről pedig lásd: Gazda István: A gimnáziumok és a fizika a Bach-korszak Magyarországon. In: Németh G. Béla (szerk.): Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Bp., 1988. Gondolat Kiadó. pp. 538–560.

Világnak két rendbéli rövid isméréte. Először a mint az istentől teremtetett. Másodszor a mint az Istennek és természetnek vezérléséből az emberektől különbb-külömbbféle részekre, országokra, tartományokra és községekre osztatott. Mindenféle írókból ki-szedé ... és tudós olvasására ki-adá Bertalanfi Pál. Nagyszombatban 1757. Ny. az academiai betűkkel. 16, 1028, 76, 30 p.

1764

Hasznos multság, az az: A kisedek tanuságára és hasznokra a tudni szükséges dolgokról egybeszedett kérdések, és feleletek. Frantziából magyarra fordította Klobusiczki Antal. Pozsonyban 1764. Ny. Landerer János Mihály bet. 4 lev., 112 p.

1766

Mátyus István: Diaetetica, az az: a jó egészség megtartásának módját fundamentomosan eladó könyv. 1–2. köt. Kolo'sváratt, 1762–66. Ny. Páldi István. XVIII, 519, 13 p.; XLII, 495, 14 p.

Az első magyar nyelvű vízanalitikával is foglalkozó munka.

1772

Magyar nyelven filozofia. Az az: A böltsesség szeretésének tudományából némelly jelesebb kérdések. Mellyeket sok hiteles böltsesség szeretése tudományát tanítóknak írásból s könyveiből, egybe szedegetett, és tanított: mostanába pedig a magyar nemzetnek kedvéért ... ki-botsátott Sartori Bernárd. Egerben 1772. Nyomt. a püspöki iskola bet. 8 lev., 276 p., 3 lev.

Bertalanfi 1757-es műve alapján íródott.

1773

Hármas kis tükör, melly I. A szent históriát, II. Magyar országot, III. Erdély országot, annak földével, polgári-állapotjával, és históriájával, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon, a nemes tanulóknak, summáson, de világosan elő-adja és ki-mutatja Losontzi István. Posonyban, 1773. Nyomtattatott Landerer Mihály költségével és betűivel. 192 p., 2 t.

Később több kiadásban is megjelent.

1774

Szőnyi Benjamin: Gyermekek' fisikája, avagy olly szép és hasznos tudomány' 'sengéje, mellyben kevés példák által meg-mutattatik, mint kellessék szoktatni a' gyermekeket és együgyü embereket, az Istennek sok féle Teremtéseiről való kegyes és kedves elmélkedésekre, és az, azokban nyilván való Isteni bölcsességet, hatalmat, jóságot 's a' t. vélek esmértni és csudáltatni. Posonyban 1774. Landerer Mihály. XVI, 191 p.

1775

Természetnek és kegyelemnek iskolája, az az. Olyan hasznos könyvetske, a melly az isteni tökéletességeknek, a látható, és láthatatlan teremtéseknek vizsgálásából, s meg-gondolásából, a keresztyén embert az Isten ditséretire serkenti. A melly hét részekben, hetven szakaszotskában, e kisded kézben hordozható formában, az együgyű, de idvességre igyekező, és az Istent ditsőíteni kívánó keresztyének számára ki-adatott Horváth György Ts. P. által. Győrbe 1775. Ny. Streibig Gergely János által. 330 p., 1 lev.

1777

A' természetiekről, Nevvton tanítványainak nyomdoka szerént hat könyv. Írá Molnár János. 1–2. köt. Posonyban és Kassán 1777. Landerer Mihály betűivel. XVIII, 223 p.; 172 p., 7 t. (A' fisikának eleji).

Az első önálló magyar fizika, kémiai részekkel.

Fejér Antal: Füredi savanyú vizek hasznául ki adott versek. H. n., 1777. [8] p.

A balatonfüredi savanyúvíz dicsérete versekben, 1779-ben újabb hasonló verseskötete jelent meg; számunkra elsősorban nyelvészeti szempontból érdemelnek említést. Hasonló jellegű Gvadányi Józsefnek a pöstyéni fürdő dicséretéről szóló 1787-es, versekbe foglalt kötete.

1778

A természet szépségeiről való beszélgetések. Német nyelven írta Johann Georg Sulzer, magyarra fordította Sófálvi József. Kolosvárott 1778. Ny. a ref. kollegium bet. 198 p.

1780

A' salétrom-főzésnek leg-könnyöb' és leg-bizonyosob' módgya, mellyet Haeckel István ... 1778-dik esztendőben ... német nyelven ki-adott, mostan pedig magyarra fordított Rác Sámuel... Budán 1780. Landerer Katalin bötűivel. XVI, 64 p.

Az első magyar nyelvű kémiai technológiai munka.

2. kiad.: Pest, 1785. A m. kir. egyetem bet. VI, 50 p.

3. kiad.: Pest, 1786. Ny. Lettner József. 62 p., 1 t.

1781

Bruz László: Házi patika. Kolosváron 1781. Nyomatott a ref. kolleg. betűivel.

A természetnek vizsgálatjára, és helyes esméretére vezérlés, a magyar nemzeti iskolák számára. Budán 1781. A kir. akademiának bet. 30 p.

Az I. Ratio Educationis szellemét tükröző munka. Névtelenül jelent meg.

Újabb kiadásai: Budán, 1831. A magyar kir. universitás bet. 35 p.; Budán,

1841. uo. 35 p.

1783

La Langue János munkája a' magyarországi orvosvizekről és a' betegségben való élésnek szabott módjáról. Nagy-Károlybann 1783. Nagy Méltgú gróff Károlyi Antal ur bet. Klemann József által. 10 lev., 170 p.

Korábbi latin nyelvű munkája nyomán. A kötet érdekessége, hogy tudós szerzője egyben horvát, dalmát és szlavón báni méltósággal is rendelkezett.

1784

A' bányász tudomány, és a' lipsiai gazdaságról értekező, Tudós Társaság' nemes tagjának Werner Ábrám Urnak a' köveknek és értzeknek külső megismeretéről jegyeiről írott, szép, és igen hasznos, könyvetskéje, mellyet, Hazájának, és a' Tanuló Ifjuságnak, lehető hasznára magyarra fordított és a' két Magyar Hazabéli, 's más idegen kö 's értz nemekkel is, a' példákban meg bővített, Benkő Ferentz. Göttingába, 1782. esztendőbe. Kolo'sváratt 1784. Nyomt. A' Reform. Koll. betűivel. [8], 213, [2] p.

Az első magyar nyelvű ásványtan.

Benkő József: Ólcsó érczeket arannyá változtató, sőt fagarasból leghiresebb aranyat bőven csináló erdélyi magyar alkimista: az az: Tiszteletes és főtudós... Fogarasi Pap József. Kolozsvártt, 1785. A ref. kollegiom bet. 12 lev.

Természetesen Fogarasi Pap József (1744–1784) nem volt alkimista, hanem a Marosvásárhelyi Ref. Kollégium professzora volt, Benkő inkább szomorúságában adta e címet a megemlékezésnek.

1786

Magyar minerologia, az az a' kövek' 's értzek' tudománya. Melly a' természet harmadik országának gazdag, és szükséges, öt szakaszbéli javainak rövid, és rendelvaló le-írását foglalja magában, mellyel, a' Magyar Nyelven a' szép tudományokat fel-segíteni igyekező elmével, a' köz' haszonra kíván Hazájának kedveskedni Benkő Ferentz. Az Auctor' költségével. Kolo'sváratt 1786. Nyomt. a' Réf. Koll. bet. [16], 181 p.

1791

Természet-könyve. A' hortobágyi pásztor, és a' természet-visgáló. A' Nem-Tudósok Kedvéért írta Jeney György. Pesthenn 1791. Pátzko Ferentznek betűivel. IV, 224 p., 2 t.

Zay Sámuel: Magyar mineralógia avagy az ásványokról való tudomány, melly a' Természet első Világának eddig esmérates minden-féle szüleményeit Magyar Nyelven terjeszti előnkbe. Komáromban 1791. Wéber Simon Péter' betűivel. XVI, 349 p.

1792

A tudományok magyarul. Irta: Barczafalvi Szabó Dávid a' mathezisnek és fizikának a' Sárospataki Ref. Kollégiumban közönséges Tanítója. Nyomtatódott Pozsonyban Wéber Simon Péter betüivel, az Irónak maga költségén, 1792. 3 lev., 57 p.

Nyelvtörténeti szempontból jelentős alkotás.

1793

Édes Gergely: Természet könyve, avagy a természetből kimerített betses halhatatlanság, melyet E. G.-nek ... múzsája, egy aluva képzelte és azután felkölthetett nyoltz esztendő gyermeknek példájábann úgy kívánt előadni, mint egy ... egészenn lefestett valóságot. Kassán 1793. Ny. Ellinger János. 163, 1 p.

1794

Linden Max. József, báró: A sáros, egészségtelen s haszonvehetetlen vizek jobbitásáról s ihatóvá tételéről. Kiadattatott németül és magyarra fordítottatott Cassandra kiadójától. Bécsben 1794. Hummel D. J. bet. 22 p.

Sander Henrik: Az istennek jósága és bölcsessége a természetben. Pozsonyban és Komáromban, 1794. Weber Simon Péter. XXXVI, 507, 24 p.

2. megjobb. és bőv. kiad. (Nagy Sámuel által) Pozsonyban, 1798. uo. XXXII, 524, 18 p.

1795

A természetről való beszélgetések. A gyermekek számára, az ő értelmek világosítására, szívek nemesítésére német nyelven írta Schultz Kristián, a köz haszonra magyarra fordítottatott. N. Szebenben 1795. Ny. Hochmeister Márton. 123 p.

Gáti István: A természet históriája, melyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak három világát azoknak meg-esmértető béllyegeivel, természetekkel, hazájokkal, rendbeszedve és a gyenge elmékhez alkalmaztatva, mind egygyütt magyar nyelven botsátja-ki. Posonyban 1795. Wéber Simon Péter. X, 309 p.

2. kiad.: Pozsonyban, 1798. uo. X, 300 p., 3 lev.

B. J. [Babocsai József]: Boldog Zala vármegye! Keszthelyi hév-vizedről. Sopron, 1795 nyomtatott Sziesz Kláránál. 28 p.

„Szükségesnek láttam a Chymiával ezen Vizednek belső rejtekébe ereszkednem” – írja előszavában a szerző.

1798

Derczeni [Dercsényi] János: A' tokaji bornak természetéről, szűréséről és forrásáról.

Magyarúl Ö. F. G. [Öri Fülöp Gábor] P. P. által. A föld természeti tulajdonságait kimagyarázó tóldalékkal. Kassán, [1798]. Fűskúti Landerer Ferentz bet. 5 lev., 106 p.

Az első magyar nyelvű borvegyészeti munka.

Ditsőséges emlékezetű néhai... Mária Thérézia... salétrom készítés eránt... 1742-dik esztendőben május 5-dik napján némelly rendeléseket adni méltóztatott... melly... rendeléseknek említett része ebből állt... Költ Pesten az 1798 esztendei... köz-gyűlésből... [Pest, 1798. Ny. n.] [1] lev.

1799

Természeti história a' Gyermekeknek, mellyet Raff György Kristián göttingai tanító után, Némelly hozzáadásokkal, és szükséges változtatásokkal, a' maga költségén Magyarúl kiadott, és kinyomtatott Fábián József. Veszprémben 1799. Számmer Mihály bet. 669, 11 p.

Kémiai leírásokat is tartalmazó magyar nyelvű munkák Nyulas Ferenc művének megjelenésétől az első magyar nyelvű gyógyszeres értekezésig 1800–1826

1800

Az Erdély országi orvos vizeknek bontásáról közönségesen. Írta Nyulas Ferentz orvos. Kolosváratt 1800. Nyomtt. Hochmeister Márton által, a' Kiadó költségével. XXXX, 174 p., 3 t. + A' Radna vidéki vasas borvizeknek bontásáról. Írta Nyulas Ferentz orvos. Uo. XVI, 248 p. + A' Radna vidéki vasas borvizeknek orvosi erejéről, hasznairól, és vélek élésnek módjáról. Írta Nyulas Ferentz orvos. Uo. VIII, 203 p.

Az első nagy magyar nyelvű analitikai kémiai munka.

1801

Kitaibel Pálnak... előtudósítása a' bartfai ásványos vízről. A' szerzőnek engedelmevel magyar nyelven ki botsájtotta Kéler Dániel bartfai kereskedő. Kassán 1801. Fűskúti Landerer Ferenz betűivel. 16, 4 p., 1 t.

Oesterreicher Manes József: Az általam ujonnan találtatott természeti magyar csudálatos sóval (sal mirabilis nativus hungaricus) való hasznos élésről orvosi tapasztalások. [H. n.], 1801. [Ny. n.] 7 p.

1802

Kitaibel Pál: Rövid tudósítás a szalatnyai bor (sós, savanyú vizről) Honth vármegyében. [Pesten 1802. Ny. n.] 2 lev.

1803

Apáczai Csere János: Magyar encyclopaedia. Az az: Tudománytárkönyv. Avagy: Minden igaz, és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása. Nyomtatott hajdan Ultrajektomban 1653. eszt. Waesberge János bőtüivel. Most pedig Az az: 1803. eszt.-ben ujonnan kiadott. Győrben Streibig József böt. XXXII, 520 p., 4 lev.

Az 1. kiad. 1655-ben jelent meg.

Fábián József: Természeti tudomány a köznépnek. A babonaságnak orvoslására és a köznép közzül való kiirtására ... Egy réztábla rajzolattal. Weszprémben 1803. Ny. Számmer Mihály bet. 6 lev., 269, 21 p.

A' leg-nevezetesebb természeti dolgok esméreti. Az apróbb oskolák számára készítette Szent-Györgyi József. I. darab. XIX réz táblákra metszett rajzolatokkal. Debreczenbenn 1803. Nyomt. Szigethy Mihály által. XXXII, 330 p., 17 lev. (*Unicus*)

1807

Chémia vagy természettitka. Gren Fridrik Albert Korlát doktor szerint magyarul legelőször írta Kováts Mihály orvos. 1–4. köt. Budán 1807–1808. Nyomtatott Anna Landerer betüivel. XXXII, 180 p.; VIII, 215 p.; 3 lev., 152 p.; 3 lev., 232 p.

Az első magyar nyelvű általános kémia. Az első kötet a kémiai műveletekkel foglalkozik, majd a levegővel és a sókkal. A második az ásványi és növényi savakat ismerteti, valamint a növények egyéb alkotórészeit. A harmadik az állati testben előforduló anyagokkal foglalkozik. A negyedik a fémeket adja meg. Minden kötet végén az új szakkifejezések jegyzékével és magyarázatával.

1808

Természet tsudái, országok nevezetességei, és nemzetek szokásai, mellyek külömbféle munkákból öszveszedeggettettek, s részszerént az efféle dolgokban gyönyörködőknek, részszerént a hasznos és kellemetes olvasást megkedveleni s figyelmetességeket gyakorlani kívánóknak számokra kibotsáttottak Kis János által. Posonyban 1808. Wéber Simon Péter költségével és betüivel. 3 lev., 354 p.

Különösen a sóvári sófőzésről, a cementvízről és a rézolvasztó füvekről szóló fejezetek.

A Gyönyörű Természet' Tudománya; magyarázta a Tüneményekből és az új feltalálásokból Nemzete 's az Ifjúság javára Varga Márton... 1–2. köt. Nagy Váradon Tichy János betüivel 1808. [14], XII, 563 p., 3 t.; VIII, IV, 237, [2] p., 1 t.

A könyv két kötetében fizikai és kémiai ismereteket foglal össze ismeretterjesztési céllal. Közérthetősége mellett tudományos alaposágú, kémiai része is elismerésre méltó.

1809

Technologia, vagyis a mesterségek és némelly alkotmányok rövid leírása, Gergelyffi András O. által Pozsonyban 1809. Wéber Simon Péter költségével és betűivel. [8], 197, 3 p.

Kémiai kiefejezéseket elsősorban a 115–197. oldalig terjedő a 'Minerák hasznairól' c. rész tartalmaz.

1810

A' mostani Adeptus vagy is a' szabad kőmivesek' valóságos titka. Frantziából fordította Báróczi Sándor. Bétsben 1810. Haykul Antal bet. 325 p.

Az egyetlen magyar nyelvű alkémiai kötet. 70 oldalas előszavában Báróczi az alkémia elméletét és fejlődését részletezi. A könyv egy francia forrás (L'adepte moderne, ou le vrai secret des franc-maçon) alapján készült német változat (Der neue Goldmacher, oder das wahre Geheimnis der Freymaurer) fordítása.

1811

Geley József: Az ásványok országa. Készítettett a s. pataki reformata human. iskolák számára. S. Patakon 1811. Nádaskay András által. XVI, 199 p. (Természeti história. 3. rész.)

A Természeti história 1. része Emődy István (Sárospatak, 1809), 2. része Vadnay József (Sárospatak, 1811) munkája.

1814

Magyarország természeti ritkaságai. Németből (Klein Mihály után) fordította Tanárky Mihály. Posonyban és Pestenn 1814. Fűskúti Landerer örököseinek bet. 127, 1 p.

1815

A' földmívelési Kímia' gyökere egymásból fojó letzkékben mellyeket a' földmívelés' előmozdítására igyelő Társaság előtt tartott Sir Humphry Davy. Ánglusból fordította, 's jegyzésekkel bővítette Kisszántói Pethe Ferentz a' Pallérozott Mezeigazdaság' Írója. Kiadta A' Nemzeti-Gazda-Hívtal. Bétsben MDCCCXV-ödik Esztendőben. [Ny. Haykul Antal]. 440 p., 1 t.

Az első magyar nyelvű agrokémiai kötet, a magyar szakkifejezéseket tartalmazó részletes tárgymutatóval.

Nagy Leopold: A levegőnek rövid ismertetése. Vác, 1815. Ny. Mármárosi Gottlieb Antal. VIII, 119 p.

1818

Bártfai levelek, irta Döbrentei Gáborhoz Erdélybe gróf Desőfi [Dessewffy] József 1817-ben. S.-Patakon, 1818. Ny. Nádaskay András által. 200 p., 1 lev.

Möller János: Az európai manufacturák és fábrikák legnevezetesebb mesterség-míveik, készítette kézi könyv gyanánt a nevelőknek és János rangú tanító-társainak számokra, a geographiai és technologiai tudományok tanításakor való használásra. Fordította Mokry Benjamin. Pesten 1818. Trattner János Tamás. XXXVI, 472 p.

A kötet a gyarmatárúk, növényi eredetű élvezeti cikkek, élénkítőszer (tea, kávé, kakaó, csokoládé stb.) készítését írja le.

Pósa Gabriel: Tudósítás a Daruvári és Lipiki ferdőkről. Bécsben, 1818. Ny. Haykul Antal. VIII, 37 p.

A természet vizsgálása. Irta Bonnet János, francia nyelvből magyar nyelvre fordította s némely hozzá adásokkal meg bővítve kiadta Tóth Pál. 1–3. köt. Pesten 1818–19. Trattner János Tamás. 416, 495, 405 p

1821

A leg-szükségesebb tudományoknak veleje, a szép tudományokat kedvellőknek számára. Funke német originálissából magyarosított, és némely tikkelyeiben meg bővített s magyaráztatott Bachich József által. Három réz-táblával. Posonyban 1821. Weber Simon Péter és fiának bet. 8 lev., 331, 5 p.

1822

Kováts Mihály: Lexicon mineralogicum enneaglottum. 4 ptes. Pesthini, 1822. Typ. Nobilis Joann. Th. Trattner de Petróza.

Tartalma:

1. rész: Lexicon mineralogicum triglottum etymologicum latino magyarivo germanicum primum. XVI, 163 p.

2. rész: Első szófejtő magyar latán [latin] ásványnévtár. XVI, 59 p.

3. rész: Deutsch lateinisches mineralogisches Wörterbuch. 44 p.

4. rész: Mantissa lexicon mineralogicum gallico latinum, anglico latinum, italico latinum, russo latinum, svecico latinum, danico latinum continentes. 106 p., 1 lev.

A kémiai kiadványok többségét adó magyar nyelvű gyógyszeres értekezések időszaka 1827–1841

1827

Frantz György: Rövid kémiai értekezés a hamany ibolatról és fojtó savnak tisztáltatásáról.

Veszprémben 1827. Számmer Klára bet. 20 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

A Schuster-féle irányzat alapján íródott mű, a magyar kémiai nyelvújítás első darabja.

1828

Encyclopaedia vagyis a tudományok esméretére tanító könyv. Talprajzolat a tudományok özves előterjesztésére Eschenburg Joachim János által német nyelven készítettett harmadik kiadás szerint magyarul közli Lánghy János. Pesten 1828. Petrócai Trattner J. M. és Károlyi Istvánnál. XXII, VIII, 516 p., 7 lev.

1829

Az összehasonlító élő természettudománynak alapvonatjai. Trautmann Leopold után magyarul kiadta Lánghy János. Pesten 1829. Eggenberger József. X, 136 p.

A természeti, gazdasági, és mesterségi esméretek tára, mellyet a két nemes testvér haza számára, a legjelesebb külföldi folyóírásokból, és remekmunkákból, s a hazai természetvisgálók, értelmes gazdák, és mesterségkedvellők tudósításaiból s értekezéseiből szerettek, és kiadtak Lánghy János és Lencsés Antal. Első és második félesztendei folyamat. Pesten 1829. Fűskúti Landerer János betűivel. 406 p., 1 lev.; 384 p., 4 lev.

Megjelent hetenként kétszer. Nyelvészeti szempontból figyelemreméltó a második fél esztendőből a sósavanyról és a szénporról szóló közlemény.

Marikovszky György: A nagy-rötzei orvosvizeknek elbontásáról, orvosi erejéről és hasznairól. Rozsnyón 1829. Nyomt. Kek József bet. 15 p.

[Schuster János Szilárd]: Gyógyszerek árszabása. Magyarországra és a hozzá kapcsolt tartományokra alkalmaztatva. Budán 1829. A m. kir. egyetem bet. VIII, 106 p.

Latin, magyar és német szöveggel; névtelenül jelent meg.

Újabb kiadásai: Ofen, 1830. uo. VIII, 106 p.; Ofen, 1843. uo. VIII, 90 p.; Ofen, 1844. uo. VIII, 90 p.; Budán, 1845. uo. VIII, 90 p.

Gyógyszeres értekezések melyeket a' királyi magyar tudományos mindenességben tekintetes Schuster János királyi oktató vezérleése alatt a' magyar nevendék gyógyszeresek kiszabott készítményeik elő állításakor közönségesenn elmondottak 1829-dik esztendőben. Pesten [1829]. Özvegy Patzkó Josepha betűivel. [4], 174 p.

Tartalma:

Bernáth József: A hamany vasany kékletről (Cyanuretum kalii ferratum) és a Zászpádekről (Veratrina); Degré Ignázt: A póró savról (Acidum boracicum) és a Borkő savról (Acidum tartaricum); Eitel Frídrik: A jallappádekről (Jallapina) és Hamany zöldletről (Chloridum kalii); Engel József: A langról (Alcohol) és az Égető hamagról (Lixiva pura); Feigel Sigmond: A fojtósavas ezüstagról (Nitrás argentici) és a Kénsavas rézagos hamagról [húgyagról] (Sulfas cuprici ammoniacalis); Nemes Gállik Sámuel: A hamany ibolatról (Joduretum kalii) és a Tömény sósaváról (Acidum muriaticum concentratum); Hoffbauer Ignázt: Az értz-kermesről (Kermes minerale) és az Ibológyúlsavatsos hamagról (Hydriodis kali); Lajos Ferentz: A borsadékról (Piperina) és a Narantsszínű kéngyúlsavatsos dárdatsról (Sulfur auratum antimonii);

Massa Aloysius: A kénsavas keseragról (Sulfas magnesiae) és az Elégedett sóskasavas hamagról (Kali oxalicum neutrum); Piller Károly: A kénsavas kínadékról (Sulfas Chininae) és a Kéklőgyúlsaváról (Acidum hydrocyanicum); Pintér József: A vasany-kéklettről (Cyanuretum ferri) és a Fojtósavas hígatsról (Nitras hydrargyrosi); Bádoky Sóós Károly: A higany előzőldletről (Protochloridum hydrargyri) és a Fojtósaváról (Acidum nitricum); Tamássik István: A nadragulyadékról (Atropina) és a Higany kettőzöldletről (Deutochloridum hydrargyri).

Az utolsó értekezés témavezetője nem Schuster volt, hanem tanártársa, Batsó Bálint.

1830

[Kézy Mózes]: A fizikának rövid rajzolatja. 3 rézmetsz. táblával. S.-Patakon 1830. Ny. Nádaskay András. 253 p.

Újabb kiadása: S.-Patakon, 1838. uo. 253 p.

Gyógyszeres értekezések, melyeket a' királyi magyar tudományos mindenességben tekintetes Schuster János királyi oktató vezérlése alatt a' magyar nevendék gyógyszeresek kiszabott készítményeik elő állításakor közönségesen elmondottak 1830-dik esztendőben. Pesten 1830. Beimel József intézetéből. [4], 234 p.

Tartalma:

Ary György: A tiszta hántatódékról (Emetina pura) és a Tiszta folyó húgyagról (Ammonia pura liquida); Böhm János: Az etzet égénnyről (Aether acetius) és Maró szikagról (Natrums causticum); Eibel János: A borkő savról (Acidum tartaricum) és Mészany kénetről (Sulfuretum calcii); Eismann József: A zöldlőgyúlsavas sulyagról (Murias barytae) és Szunnyasztdekről (Morphina); Gótz Károly: Az arany szikany zöldletről (Chloridum auri natronatum) és a Ketted-férjagsavas hamagról (Bi-arsenias kali); Kuk András: A borkősavas szikhamagról (Tartras lixivae et sodae) és az Alfajtósavas bátragról (Subnitras bismuthici); Lántz József: Az etzetsavas szunyasztdekről (Acetas morphinae) és a Szénsavas vasagról (Carbonas ferrici); Menesdorfer János: A kénsavas rézagos húgyagról (Cuprum ammonia cum) és a Borkősavas dárdatsos hamagról (Tartarus emeticus); Radubiczky András: A tiszta tömény etzetsaváról (Acidum aceticum purum) és Égetett keseragról (Magnesia usta); Ronkovits Pál: A' dárdanyról (Stibium) és a dárdany készítményekről (Praeparata Stibii); Schröder József: A tiszta tömény kénsavruól (Acidum sulphuricum concentratum purum) és a Borkősavas hamagról (Tartras kali); Sipőcz Ferencz: A gyantársaváról (Acidum succinicum) és a Kénsavas vasatsról (Sulfas ferrosi); Stollmann Károly: A szorítdekről (Strychnina), és a Felkénsavas hamagról (Supersulfas kali); Ternajgo József: A villó savról (Acidum phosphoricum) és a Tiszta timagról (Alumina pura); Tomtsik Lajos: A kénégenyéről (Aether sulphuricus) és az Égető hamagról (Kali causticum).

Angyal Antal: A higany-ibolatról (Hydrargyrum jodatum) és a Fojtósavas hamagról (Nitras lixiviae). Pesten 1830. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Batsó, Valentinus: Dissertatio inauguralis chemico-pharmacologicica medica sistens praeparata quaedam aevo recentiori in usum medicum vocata simul cum dosi... Pestini, [1830]. Typis Joseph Beimel. 2 lev., 68 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

A teljes mű latin és magyar nyelven, címlapja csak latinul.

A borkósavas szikhamagról (Tartras Lixivae et Sodae) és az Alfajtosavas bátragról (Subnitras bismuthici), melyeket a' Királyi Magyar Tudományos Mindenség Kémiai Oktató helyében készített, és közönségesen elmondott Kuk András. Pesten 1830. Beimel József könyvny. 14 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

A dárdanyról (Stibium) és a Dárdany készítményektől (Praeparata stibii), melyet a magyar kir. tudományos mindenességben szoros vég vizsgálata alkalmatosságával előadott Ronkovits Pál. Pesten 1830. Beimel József könyvny. 25 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Trombitás Sámuel, Visolyi: Értekezés az ásványos vizek használatok módjáról. Pesten, [1830.] Fűskúti Landerer Lajos betűivel. 45, 1 p.

1831

Hufeland Kristóf Vilmos: Szegények patikája, egyszersmind tapasztalt hasznú gyógyszerek és orvosságok választott gyűjteménye. A VI. kiadás szerint fordította s a gyógyszerek magyar szótárával az Orvosi-Tár kedvéért megtoldva kiadá Schedel Ferencz. Budán 1831. Ny. a m. k. egyetem. VI, 152 p.

1833

Fáklya András: Az alszénsavas húgyagról (Subcarbonas Ammoniae) és a' higanykettedkétről (Bicyanidum Hydrargyri). Pesten 1833. Ny. Trattner-Károlyi. 22 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Jandó Antal: Az eczetsavas szunyasztdekről (Acetas morphinae) és az Eczetsavas szikagról (Acetas sodae). Pesten 1833. Ny. Beimel József. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Kaffka Károly: A faecetről (De acido pyrolignoso), a Sósavas ar.-szikagról (De muriate auri natronati). Pesten 1833. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Kertész József: A jalapalékról (Jalapina) és a Hamany vasany kéklétről (Cyanuretum cali ferratum). Pesten 1833. Ny. Trattner-Károlyi. *(Gyógyszeres értekezések)*

Kováts Lajos: A kénsavas réz-húgyagról és lepárolt Dippel olajról. Pesten 1833. Ny. Trattner és Károlyi. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Möcs Mór: A sóska-saváról (Acidum oxalicum) és a Higany-előibolatról (Proto iodidum hydrargyri). Pesten 1833. Ny. Trattner J. M. és Károlyi I. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Radány Bertalan: A kéklőgyúlsaváról (acidum hydrocyanicum) és a Férjany ibolatról (Joduretum arsenici). Pesten 1833. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Schimbek András: A levált kénről és a higanyketted ibolatról. Pest, 1833. Ny. Trattner-

Károlyi. 16 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Soltész József: A jalapadékról (Jalapina) és a Hamanyvasany kékletről (Cyanmetum kalii ferratum). Pesten 1833. Ny. Trattner J. M. és Károlyi István. 16 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Svirbély József: A kéklőgyúlotsavról (Acidum hydrocyanicum) és az Ibológyúlotsavas szikagról (Hydriodas natri). Pesten 1833. Ny. Trattner J. M. és Károlyi I. 15 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

1834

Természethistória. Vezérismertetése az állatok, növények és ásványok országának s a természeti dolgok felosztása és leírása külső bélyegeik és belső alkotások szerint. Kassán 1834. A literaturai intézetben. 102, CIII–CVII p.

Physika. Vezérismeretek a testek közönséges és különös tulajdonságairól, természeti tüneményekről és világalkotmányról. Kassán 1834. Literaturai Intézet. 95 p.

Tankönyv a népsikolák és az alsóbb szintű iskolatagozatok számára.

Csillagh Károly: Rövid értekezés a tiszta tömény kénsavról (Acidum sulph. concentr. purum) és a Víz nélküli langról (Alcohol Richteri). Pesten 1834. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Ellmayer Antal: A nehézany zöldletről (Chloridum platini) és a Villósavas szikagról (Phosphas sodae). Pesten 1834. Ny. Trattner és Károlyi. 24 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Húnyor, Emer: Dissertatio inauguralis medica de helleboro, quam ... publicae disquisitioni submittit ... Pestini, 1834. Typis Trattner-Károlyianis. 27 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Belső címlapja: A húnyorról orvosdoctorrá létekor értekezik Húnyor Imre...

Az értekezés nyelve magyar.

Kiss Béla: Az eczet égénnyről (Aether aceticus) és a Levált kénről (Sulphur praecipitatum). Pesten 1834. Ny. Trattner-Károlyi. 14 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Scheidenberg Antal: A jegesített fojtósavas ezüstagról (Nitrás arg. crystallisatus) és a Hamany vasany kékletről (Cyanuretum kelii ferratum). Pesten 1834. Typ. Trattner-Károlyianis. 16 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Simonides Antal: A tiszta kénsavas keseragról (Sulfas magnesiaie purus) és a Langról (Alcohol). Pesten 1834. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Sinay Dániel: Az aranyszikany-zöldletről (Chloridium auri et natrii) és a Ketted kénsavas hamagról (Bisulfas kali). Pesten 1834. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Sztupa György: Rövid értekezés a mészanyszöldletről és a kénsavas horgagról. Pesten 1834. (*Gyógyszeres értekezések*)

Wolff Gábor: Az eczetsavas ezüstagról (Acetas argentici) és a Kéngyúlotsavas hugyagról

(Hydrothianas ammoniae). Pesten 1834. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

1835

Kováts Mihály: Magyar patika az az Magyar- és Erdélyországban termő patikai állatok, növények és ásványok orvosi hasznaikkal egyetemben. A falusi külörvosoknak, földes uraknak és lelki tanítóknak számokra. Hogy a falusi ügyefogyott, beteg adózó népen kevés költséggel és azoknak bizodalmas kívánságok szerént segíthessenek. 1. és 2. rész. Pesten 1835. Ny. Gyurián János és Bagó Márton. 16, 488 p.; 3. rész: Magyar patika kalauza ó és új chemiai szótár. Orvosi terhek és mértékek. Patika vizsgálat. Pest-Buda, 1836. Ny. Gyurián János és Bagó Márton. 155 p.

Kémiai szótára fontos nyelvtörténeti adalék.

Raff György Keresztély: Természet historia gyermekek számára. Fordította Vajda Péter. Kassán, 1835. Ny. Werfer Károly. XII, 13–476 p.

Újabb kiadásai:

2. kiad.: Pesten, 1844. Emich Gusztáv. XII, 13–475 p.

3. jav. kiad.: Jav.: Stancsics Mihály. Pesten, 1846. uo. XII, 444 p.

Lukács Márton: Orvosi értekezés a kénsavról, melyet orvos doktorrá létekor közre bocsájtott. Pesten 1835. Esztergami k. Beimel József bet. 19 p., 1 lev.

Angyalosy György: A tiszta faeczettről (De acido pyrolignoso depurato) és a Fojtósavas sulyagról (De nitrate barylae). Pesten 1835. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Gergelyi József: A tiszta tömény etzetsavról (Acidum aceticum purum) és a Tiszta kénsavas keseragról (Sulphas magnesiae purus). Pesten 1835. Ny. Trattner J. M. és Károlyi I. 14 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

A kénsavas rézagról (Sulfas cuprici) és a Tiszta timagról (Alumina pura), melyeket a magyar kir. tudományos egyetemben a tárgyak valóságos elkészítése után a kémiai oktató helyen közönségesen elmondott Koricsánszky Vilmos. Pesten 1835. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Mészáros Ferencz: A sósavas kinadékról (Murias chiniae) és az Alfojtó-savas batragról (Subnitras bismutici). Pesten 1835. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Mike József, Csomortáni: A hamany vasany kéklettről (Cyanuretum kalii ferratum) és a Kénsavas rézagos hugyagról (Sulfas cupri ammonicalis). Pesten 1835. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Staurótzky László: Gyógyszeres értekezés a borsadékról (Peperina) és a Borkósavas dárdacsos hamagról (Tartarus emeticus). Pesten 1835. Ny. Trattner-Károlyi. 14 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Szarka Nep. János: A jegesített fojtósavas ezüstagról (Nitras argenti chrystallisatus) és Moscat fekete higacsról (Mercurius moscati). Pesten 1835. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

értekezések)

Tóth István: A higany kettedibolatról (Peryoduretum hydrargyri) és a Tiszta kénsavas vasacsról (Sulphas ferrosus cum aqua). Pesten 1835. Ny. Trattner-Károlyi. *(Gyógyszeres értekezések)*

1836

Tapasztalati természettudomány (physica). Tscharnier Boldogbul fordítva Bugát Pál által. 1–2. köt. Budán 1836–37. A' Magyar Kir. Egyetem' betűivel. [2], 188, [1] p., 3 t.; [1], 190–457, [3] p., 3 t.

Utmutatás, a keményítő lisztnek és kolompírnak kénsavany és felforralás nélkül három óra alatt legjobb ízű czukor szörppé való átváltoztatására. Kassán 1836. Ny. Werfer Károly. 24 p.

Ötvös Ágoston: Orvosi-értekezés Erdély ország gyógy-vizeiről. Budán, 1836. A magy. kir. egyetem nyomt. 44 p., 1 lev.

Angyal Antal: A higany ibolatról és a fojtósavas hamagról. Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Angyalffy Márk Aurél: A sóska-savról (Acidum oxatium) és Jegesített fojtósavas ezüstagról (Nitrás argentici chrystallisatus). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 20 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Drabek Károly: A borkősavas székhmagról (Tartras lixivae et sodae) és a Szénsavas vasacsról (Ferrum carbonicum). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Göldner Károly: A horgagról (Flores zinci) és a Jegesedett eczetsavas rézagról (Acetas cupricus crystallisatus). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Herold Imre: Az eczetsavas ezüstagról (Acetas argenti) és a Higany kettedibolatról (Periduretum hydrargyri.) Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Kálmán Károly: Az eczetsavas higacsról (Acetas hydrargyrosi) és Kéngyúlsavas húyagról (Hydrothienas ammoniae). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Lukáchy József: A tiszta szénsavas keseragról (Carb. magnesia purus) és a Sósavas kinadékról (Murias chininae). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Lukács Constantin: A sósavas földagról (Murias tellurici) és a Száraz szénsavas húyagról (Carbonas ammoniae siccus). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Pentz Ferencz: Az arany szikany zöldletről (Chloridum auri et natrii) és az Eczetsavas horgagról (Zincum aceticum). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Pillmann Ferencz: Az eczetégénnyről (Aether aceticus) és az Olvadhatatlan zöldlő gyulatsavas huyagos higagról (Mercurius praecipit. albus). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Quitsvasser Eugénius: A tiszta feleresztett fojtósavról (Acidum nitricum dilutum purum) és a Borkősavas dárdacsos hamagról (Tartarus emeticus). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Remetei József: A hamany vasany kékletről (Cyanuretum kaliu ferratum) és a Festegsavacs ólmacsról (Chromas plumbosi). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Theodorovits Máté: A sósavas dárdacsról (Murias stibii) és a Folyó aleczetsavas ólmacsról vagy ólom eczetről (Subacetes plumbi liquidus). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Tumler Ignác: A póris savról (Acidum boricum) és a Higany-előibolatról (Joduretum hydrargyri). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Wagner Ferencz: A hamany ibolatról (Joduretum kaliu) és a Tiszta folyó huyagról (Ammonia pura liquida). Pesten 1836. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

1837

Edvi Illés Pál: Első oktatásra szolgáló kézikönyv, vagyis a legszükségesebb tudományok öszvesége, vallási különbség nélkül minden néptanítók s tanulók számára készült, s a magyar tudós társaság által I-rendű Marczibányi Lajos jutalommal koszorúzott pályamunka. Budán 1837. A magy. kir. egyetem bet. XXXVI, 37–666 p.

2. jav., bőv. kiad.: 1–3 köt. Budán 1838. A magy. kir. egyetem bet.

1. köt.: Közhasznú népi olvasókönyv. Négy részben értelem-gyakorlásokat, erkölcsi elbeszélések és oktatásokat, az illendőség és okos maga-alkalmazás szabályait, s mindenféle tanulságos és mulattató verseket foglalván magában. VIII, 136 p.

2. köt.: Közhasznú népi oktatókönyv első darabja, mely öt részben a számvetés-, időszámlálás-, természet-, egészség-tudományt és földleirást foglalja magában. Magyarország abroszával. [4], 243 p.

3. köt.: Közhasznú népi oktatókönyv második darabja, mely négy részben a gazdaság-, történet-, törvény- és nyelv-tudományt foglalja magában: melyekhez e könyv bírálóinak és az iskolatanítóknak szóló kalauzoló beszédek és járulnak. Egy rézmetszett szépírási példánnyal. [4], 231, [3] p., [1] t.

3. kiad.: 1–3 köt. Budán 1841–44. uo.

Boschek József: A jegesített fojtósavas ezüstagról. Pesten 1837. Ny. Landerer Lajos. 15 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Kremzir Moses: Némelly magyar nép gyógyszerek bíráló vizsgálata. Pesten 1837. Esztergami k. Beimel József bet. 15, 1 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Metelka Ferentz: Az etzetsavas horgagról (Zincum aceticum) és a Dárdagról (Stibicum). Pesten 1837. Ny. Trattner-Károlyi. 14 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Miskolczy Károly: Balaton-Füred mint savanyú víz. Ugy a mint van, minden oldalról regényesen előadva. Veszprémben 1837. Számmer Alajos bet. 23 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Rokszer Ágoston: A hamany vasany kékletről (Cyanuretum kalii ferratum) és a Kénsavas rézagos huyagról (Sulfas cupri ammoniacalis). Pestini, 1837. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Szenthe Károly: A tömény eczetsavról (Acidum aceticum concentratum) és a Hamany vasany kékletről (Cyanuretum calii ferratum). Pesten 1837. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

1838

Czilchert Róbert: Szliács. Pesten, 1838. Ny. Trattner J. M. és Károlyi István (Lauffer Vilmos). XII, 159 p.

Természettan. Az alkalmazott mathesisel egyesülve a haladás jelen lépcsője szerint nyilvános tanításaira szintugy mint magános tanulásra kézi könyvül dolgozta Tarczy Lajos. 1–2. köt.

1. köt.: A vegytan alaprajzát s a szélesen ugynevezett mozgonytudományt magában foglaló. Pápán 1838. Nyom. a ref. főiskola bet. Szilády Károly által. VIII, 371 p., 3 t.

2. köt.: A tulajdonképeni természetant, azaz hévtant, fénytant, magnes és villanytant és az élettant magában foglaló. Veszprémben 1838. Ny. Számmer Alajos. VIII, 318 p.

Lamer Ignác: Az olmany ibolatról (Jodoretun plumbi) és az Eczetsavas ezüstagról (Acetes argentici). Pesten 1838. Ny. Trattner-Károlyi. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Magyar Nep. János: Az égetett keseragról és a fojtóégényes légenyről. Budán 1838. Ny. Gyurián-Bagó. 14 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Patzek Vilmos: Az ömlesztett fojtósavas ezüstagról s az al-eczetsavas olmacsról. Pesten 1838. 16 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

1839

Fejes Mihály: Az egri fürdők orvosi s helyleirási tekintetben. Eger, 1839. Ny. az érseki lyceum bet. IV, 84, 2 p.

Kémiai vonatkozásokkal.

Honi indigó. Föltalálta gyártása szereit, és az indiaival egyenlőségét festett remekekkel, és festő mesterek pecsétes bizonyítványaival megerősíti Katona (Mihály) Dienes. Pesten 1839. Ny. Trattner-Károlyi. 46 p.

A természet három országának általános megtekintése. Hallgatói számára készíté Soltész

János. S.-Patak, 1839. Ny. Nádaskay. 176 p.

Tarczy Lajos: Elemi ösmeretek a természettudományokból. Az alsóbb iskolák számára. Pápan 1839. A ref. főiskola bet. 45, 1 p.

1840

Daguerre képi elkészítése módjának leírása. Német után közli Zimmermann Jakab. Bécsben 1840. Hagenauer Fridr. özvegye s társai. 27 p.

A világ első francia fényképészeti szakkönyvének ('Description des procédés du Daguerreotype et du Diorame') német fordítása alapján írta Zimmermann Jakab.

Gazdálkodási természethistória. Elemi iskolák számára, a helyv. hitv. tiszáninneni egyházkerületi főkörmány rendelkezéséből. S.-Patakon 1840. Ny. Nádaskai András. 100 p., 2 lev.

Molnár István: Rövid természettan az alsóbb iskolák számára. Első rész. A testek tudománya. Sárospatakon 1840. Nyomtatta Nádaskay András. 211 p.

Tankönyv a gimnáziumok és a középszintű iskolatagozatok számára. Második része 1841-ben jelent meg.

Műtudományi természethistória. Elemi iskolák számára, a helyv. hitv. tiszáninneni egyházkerületi főkörmány rendeletéből. S.-Patakon 1840. Ny. Nádaskay András. 134 p., 4 lev.

Warga János: Olvasó- és tanító-könyv, a dunamelléki h. v. egyházkerületbeni fiú, és lányiskolák számára. A közép népiskolának. 1–3. rész. Pest, 1840–41. Ny. Trattner-Károlynál.

1. rész: A természet-világ szemlélése. 1840. XII, 114 p.

2. rész: Az embervilág szemlélése. 1841. 183 p.

3. rész: Az erkölcsiség, vagy vallásosság szemlélése. 1841. 149, 1 p.

Átdolg. vált.: Tankönyv a közép népiskolák számára. 1–2. köt. Kecskemét, 1849–50. Ny. Szilády Károly.

Fekete Károly: Értekezés a szorálról. Pesten 1840. Gyurián és Bagó. 39, 1 p. (*Orvosdoktori értekezés*)

A sztrichninről kémiai vonatkozásokkal.

Kajdacsy István: Értekezés a köszén hamagról. Budán 1840. Ny. Gyurián és Bagó bet. 2 lev., 42 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Tegze Imre: Értekezés a dárdany készítményeiről vegytani s orvosi tekintetben. Pesten 1840. Ny. Beimel József bet. 20, 1 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

1841

Barra István: Növénytan, mely a magyarországi és erdélyi növényrendeknek, alrendeknek, ivadékoknak, alivadékoknak fűvészeti leírását, földrajzi elterjedését, távolabbi, közelebbi vegytani álvány részét, érzéki sajátságát, orvosi, gazdasági, művészeti és gyári hasznának

előterjesztését, a legérdekesebb kerti és mezei nemeknek előszámlálását, a leghasznavehetőbb és legismeretesebb fajoknak megnevezését a legújabb természetvizsgálók és vegytudósok felfedezése szerint foglalja magában. I. rész. Kétszékű vagy kinövő növények. Pesten 1841. Ny. Trattner-Károlyi. VIII, 428 p. (*Unicus*)

Honi indigo gyártás haladása. Kiadta feltalálója: Katona [Mihály] Dienes. Szegeden 1841. Ny. Grün János betűivel. 8 p.

Leghasznosabb ismeretek a természettudományból. Németből magyarra fordítva. N.-Szombat, 1841. Wachter Bódog. 24 p.

Molnár István: Rövid természettan alsóbb iskolák számára. Második rész. Az erők tudománya. Sárospatakon 1841. Nyomtatta Nádaskay András. 147 p.

Tankönyv a gimnáziumok és a középszintű iskolatagozatok számára. Első része 1840-ben jelent meg, újabb kiadása 1843-ban..

Soltész János: Rövid természettan algymnasiumi iskolák számára. 1–2. rész. Sárospatak, 1841. Ny. Nádaskay András.

1. rész: Testek tudománya. 224 p.

2. rész: Erők tudománya. 160 p.

Tognio Lajos: Fölszólítás Magyar- és Erdélyország orvosaihoz s természet vizsgálóihoz. Pesten, 1841. Ny. Trattner-Károlyi. 8 p.

Bun János: A fojtó-savas hamagról (*Nitras lixiviae*) és a Rhabarbaradékról (*Rhabarbarina*). Pesten 1841. Ny. Trattner-Károlyi. 15 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Cseresznyés Sándor: Az ugodi sós, vasas, gyantáros, ibolyos, hideg forrásokról. Pápán 1841. Ny. a ref. főiskola betűivel. 14 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Csiky Ferencz: Rövid vegytan-gyógyszerészi értekezés az ibolóról (*Jodium*) és a Büzanyról (*Bromium*) Pesten 1841. Ny. Landerer és Heckenast. 16 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Götz Károly: A színaranyról (*Aurum regulinum*) és a Szabad langról (*Alcohol absolutus*). Budán 1841. Ny. az egyet. nyomda. 24 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Az önálló kémiai munkák és tankönyvrészletek időszaka 1842–1858

1842

Csécsi N. Imre: Földünk s néhány nevezetesebb ásvány rövid természetrajza, különös tekintettel a felsőbb polgári s közép tudós iskolák szükségére. Debreczenben 1842. Ny. Tóth Lajos. 160 p.

2. jav. kiad.: Kecskeméten 1843. Ny. Szilády Károly. VIII, 148 p., 1 t.

Fördők gyógy erejéről s használatáról. Értekezés Przemyslei Lengyel Dániel gyógytudortól. Budán 1842. 65 p. Nyomatott Gyurián és Bagó betűivel.

Orvos-gyógyszerészi vegytan. A magy. kir. t. egyetem Orvosi Karának helybenhagyásával. Írá Mannó Alajos hites gyógyszerész és a természettani társulat rendes taga. Pesten 1842. Esztergami Beimel József sajátja s áruja. XXII, 293 p.

A természettani társulat a K. M. Természettudományi Társulat volt, amely 1841-ben alakult.

Vegytani gyógyszerisme (Pharmacognosis), melyet a t. orvosi kar helybenhagyásával az orvosok és gyógyszerészek használatukra készített és kiadott Mannó Alajos. Pesten 1842. Beimel József. VIII, 96 p.

Természettörténet műtudományi jegyzékekkel. A tanuló ifjúság használatára alkalmazá Peregriny Elek. Kiadta Olmicher József. Budán 1842. Ny. Gyurián és Bagó betűivel. 109, 3 p.
2. kiad.: Pest, 1844. Nyom. Landerer és Heckenastnál. 109, 3 p.

Egészséget nem rontó szépitőszerek. Orvos tudorrá avattatása ünnepélyére írta Török József. Budán, 1842. Nyomatott Gyurián és Bagó betűivel. 34 p.

Természettan a protestáns felső reál- és gymnasiális iskolák számára. Írta Wurga János prof. Pesten 1842. Eggenberger József és fia könyvtárosok tulajdona. VI, 176 p.
2. kiad.: Pesten 1850. uo. 234 p.
3. kiad. Pesten 1852.

Fekete Ignác: A csucsordékról (Solamina) és a Halvsavas hamélegről (Chloras kali). Pesten 1842. Ny. Beimel József. 10 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

1843

Bugát Pál: Taxa Medicamentorum pro Regno Hungariae et Partibus eidem adnexis. Gyógyszerek árszabása Magyar ország és hozzá kapcsolt tartományaihoz alkalmazva. Arzneien Taxe für das Königreich Ungarn und die demselben einverleibten Provinzen. Budae, 1843. Typis Typographiae Regiae Universitatis Hungaricae. 90 p.

Természettudományi szóhalmaz. Összegyűjté, és szószármaztatási elvekkel vegyíté Bugát Pál... Budán 1843. A Magyar Királyi Egyetem betűivel. [4] p., [I–IV.] has., V–XIV. has., [XV–XVI.] has., 1–488. has.

Deutsch Ferencz József: Buziás. A Magyar orvosok és természetvizsgálók negyedik nagygyűlésének emlékeül. Temesvár, 1843. Ny. Beichel József. IV, 44 p.

Illés László: A budai hévvizek. Különösen a Császárfürdő s gyógyintézetei. Pesten, 1843. Heckenast Gusztáv. VI, 48 p.

A vegytan alapvonalai mindennemű ifjúság számára szerzé és iskolai könyvül használja Dr. Sadebeck Móricz boroszlói tanító. Magyarra fordítá és vegyműszótárral s több jegyzetekkel

bövíté K. S. [Károlyi Sámuel]. Pesten 1843. Ny. Trattner-Károlyi. VIII, 228 p.

A jegecz-isme elemei. Rose Gusztáv után Mihálka Antal. 13 kömetszettel. Pesten 1843. Emich Gusztáv bet. XII, 120 p.

Népszerű természettan. Tanulni szerető gazdák, mesteremberek s iskolatanítók számára, a földművelésre és a nép közt uralkodó babonákra különös tekintettel, írta Tarczy Lajos.

1–4. füz. Pápán 1843. Ny. a ref. főiskola bet. 218 p.

5. füz. Pápán 1844. Ny. a ref. főiskola bet. 219-261 p.

Tarczy Lajos: Természettan. 1–2. köt. Pápán 1843. Ny. a ref. főiskola bet.

1. köt.: A természettan történetét, a szilárd, csepegő és légnemű testek áll-, moz- és hullámtanát, végre a hangtudományt magában foglaló. 2 lev., 220 p., 2 t.

2. köt.: A természeti hatványok tanát, u. m. fény-, hő-, delej- és villámtant magában foglaló. 270 p., 2 t.

Az 1838-as kiadás átdolgozott s javított változata.

Tognio Lajos: Nehány szó Magyarhon ásványvizeiről. Pesten 1843. Emich Gusztáv bizatmánya. 2 lev., 5–38 p.

Fáklya András: Az alszénsavas húgyagról (Subcarbonas ammoniae) és a Higanykettedkéletről (Bicyanidum hydrargyri). Pesten 1843. Ny. Trattner és Károlyi. 22 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

1844

Fodor András: Mehádia, vagy a Herkules fürdők. És utazás Hunyadmegyén keresztül a mehádiai fürdőkre, onnan Drenkovára; a mehádiai fürdők tulajdonságaik s hasznok, némelly nevezetességeinek leírásával Schwarzott szerint. 5 képpel. Kolozsvárt, 1844. Ifj. Tilsch János. VIII, 191 p.

Az életműtlen Műipari vegytannak alapismeretei. Mesteremberek, iparúzők, mindennemű vegyészek és tudomány kedvelők számára írta és az Iparegyesületi felolvasásokhoz alkalmazta Nendtvich Károly. Pesten 1844. Nyomatott Trattner-Károlynál. (Kiadja Hartleben Konrad Adolf.) XVI p., 1 lev., 409 p.

2. kiad.: 1845.

Reischer Endre: Mezei gazdát érdeklő növény-, állati vegytan és elemtan. Sprengel Károly nyomán. Pesten 1844. Ny. Landerer & Heckenast. 1 lev., 149 p.

Az elméleti s tapasztalati természettan alaprajza, melyet közhasználatra készített Schirhuber Móricz. 1–2. köt. Pesten 1844. Ny. Beimel József.

1. köt.: A súlyos anyagokról. 118 idommal. VIII, 230 p.

2. köt.: A súlytalanokról és a nagyban mutatkozó tünetényekről. 298 idommal. IV, 356, XXIV p., 7 t.

2. kiad.: 1–2. köt. Pesten 1851. Ny. Kozma Vazul. 596 p., 7 t.

3. kiad.: A felsőbb osztályú tanulók használatára. 1–2. köt. Pesten 1852. Ny. Lukács László. VIII, 264 p.; IV, 360 p., 7 t.

Tarczy Lajos: Természettan elemei. Kézikönyv nép- s középiskolák számára. A népkönyvkiadó egyesület által jutalmazott „Népszerű természettan” nyomán. Pápán 1844. A ref. főiskola bet. 110 p.

Wagner Dániel: Magyarországnak közgazdaságilag nevezetes termékeiről. Első rangú pályamunka. [Kiad.: a Magyar tudós társaság]. Budán 1844. A magy. kir. egyetem bet. VI p., 1 lev., 96 p. (Természettudományi pályamunkák III.)

Koharitsch János: Dissertatio inauguralis medica de nuce vomica. – Az ebvészmagról. Pestini 1844. Beimel. 16 p. (*Orvostudományi értekezés*)
Kémiai vonatkozásokkal.

Korbuly Sándor: Értekezés a gyógyszerek összetételéről vegytani szempontból. Pesten 1844. Trattner-Károlyi nyomt. 23, 1 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Müller Károly: A pülnei keserűvíz rövid ismertetése. Bécsben 1844. Ny. Sollinger J. P. IV, 23 p. (*Gyógyszeres értekezések*)

Szép József: A kén vasatsról (Sulfuretum ferrosus) és az öt kénes Hamélegről (Pentasulfuretum kali). Budán 1844. Ny. az egyetem bet. 16 p. (*Vegytani értekezések*)

1845

Természettan elemei. Felső gymnasium tanulóinak használatára. Írta Fuchs Albert az eperjesi ker. főtanodának a mathesis és természettan rendes oktatója. 4 kömöszett táblával. Kassán 1845. Nyomtatta Werfer Károly. VIII, 252, 2 p.

Fizikájának függelékében foglalkozik a kémiával.

2. jav. kiad.: Pesten 1854. Kilián György. IV, 277, 1 p.

Háromnyelvű fejtő – természethon, titoktan, orvostudomány – műszótára... Szerző Kovács Mihály... 8 rész. Budán 1845–47. Nyomatott Gyurián és Bagó betűikkel.

Az egyes részek ezen cím alatt:

I. rész: Növényészés szavai vagy termini phytologici. Vulgo terminologia botanica, h. e. Phytologia propaedeutica. 1845. X, 1–115 p.

II. rész: Növénybölcsesség avagy háromnyelvű fejtő növénynév műszótár. Az az phytosophia vel botanosophia aut philosophia botanica seu botanica pura. 1845. VI, 117–472 p.

III. rész: Háromnyelvű fejtő ásványnév műszótár. Vagy is onomatologia mineralogica triglotta hermeneutica. 1846. 1 lev., 473–537 p.

IV. rész: Háromnyelvű fejtő titoktan műszótár. Az az onomatologia chemica triglotta etymologica. 1846. 539–590 p. [*Titoktan = kémia*]

V. rész: Háromnyelvű fejtő szernév műszótár. Avagy onomatologia pharmaceutica philologica. 1846. 591–683 p.

VI. rész: Háromnyelvű fejtő állatnév műszótár. Vagy glossarium zoologicum triglottum etymologicum. 1846. 685–830 p.

VII. rész: Háromnyelvű fejtő ember bontolás műszótár. Vagy glossae anatomicae

triglottae hermeneuticae. 1846. 831–1062 p.

VIII. rész: Háromnyelvű fejtő orvostudomány műszótár. Az az jatrixa triglotta exegetica. 1847. 1063–1302 p.

1846

Keszler Károly: A kézműtan elemei az ifjúság számára. Budán, 1846. A m. k. egyetemi nyomda bet. 173 p.

Morócz István: Az alkalmazott vegytan történet vázlata. Pesten 1846. Ny. Beimel József. 42 p.
Az első önálló magyar kémia történet.

A püllnai keserű víz, hatása s alkalmazása módjáról azon betegek számára, kik véle élni kívánnak. Vázoló egy berlini gyakorló orvos. Pesten, 1846. Ny. Landerer és Heckenast. 22 p.

Kis természettan. Tanuló gyermekek s olvasni kívánó köznép számára készítette Tatay András, a kecskeméti ref. főiskolában természet- és mértan ny. r. professora. Első darab. Kecskeméten 1846. Nyomtatott Szilády Károly betűivel. IV, 191 p.
A második kötet 1848-ban jelenik meg.

Patkovics Josef: A harkányi hévvíz és gyógyereje. Felolvastatott a magyar orvosok és természetvizsgálók 1846. évi aug. hó 14-én Harkányban folytatva tartott VI. nagygyűlésében. Pécsen 1846. Ny. a lyceum könyvnyomd. 39 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

Saarosy József: Czigelka ásványos vize, természettani és orvosi tekintetben. Eperjesen 1846. Ny. Redlitz Mihály. X, 32 p. *(Gyógyszeres értekezések)*

1847

A vegytan elemei Irinyi Jánostól. Első füzet. A szerző sajátja. Nagyváradon [1847]. Tichy Alajos betűivel. [4], 195 p. *(Unicus)*

Kósa Mózes: A vizaknai kamarai iblanyos sós források. Vegy- és gyógy-tani tekintetben össze hasonlítva a' külhon e' nemű jeles sósforrásaival. N. Szebenben 1847. Closius György betűivel. 2 lev., VI, 22 p.

A kénégenyőz hatása, különösen seborvosi tekintetből; tapasztalati adatokra építve s tudományosan felvilágosítva. Irta Rosenfeld [Rózsay] József. Egy köre metszett táblával. Pesten 1847. Heckenast Gusztáv. 4 lev., 57, 1 p.

Természetrájk és természettan. Bajor forrás után írta Soltész Dániel, a szegedi királyi képezde tanára. Szegeden 1847. Grün János nyomdájában. 35 p.

Elemi vegytan kezdő orvosok, és gyógyszerészek használatára segéd kézi könyvül készítette Szennert Ker. János gyógyszerész s a k. m. termész. t. r. tagja. Budán, 1847. Ny. Gyurián és Bagó bet. XXI p., 1 lev., 330, XII p., 1 lev.

1848

Horváth Bálint: A füredi savanyúvíz s Balaton környéke. Kézikönyvül a savanyúvízi s Balatongőzösi minden karu s rendű tisztos vendégeknek. Magyar-Óvárott, 1848. Ny. Czéh Sándor. 115 p.

Természettan alaprajza. Az ifjúság használatára készítette Lutter Ferdinánd kegyesrendi tag. Pesten [1848]. [Kiad.: Hartleben K. A.]. Ny. a m. k. egyetem bet. 202 p., 1 t.

2. jav. és bőv. kiad.: Pesten 1853. Hartleben K. A. 204 p.

3. kiad.: 1862., 4. kiad.: 1866., 5. kiad.: 1870.

A két magyar haza első rangú gyógyvizei és fürdő-intézetei. Természet- vegy- s gyógytani sajátásaikban előterjesztve. A' M. Tudós Társaság által koszorúzott pályamunka. Írta Török József... Kiadta a' Magyar Irodalomterjesztő Társulat. Pesten, 1848. Nyomatott Beimel Józsefnél. IV, 190 p.

2. átdolg., bőv. kiad.: Debreczenben 1859. Nyomatott a város könyvnyomdájában. XVI, 288 p.

Kis természettan. Tanuló gyermekek s olvasni kívánó köznép számára készítette Tatay András, a kecskeméti ref. főiskolában természet- és mértan ny. r. professora. Második darab. Kecskeméten 1848. Nyomatott Szilády Károly betűivel. IV, 284 p.

Az első kötet 1846-ban jelent meg.

A' természettudományok elhanyagolásának káros következményei hazánkra nézve. A debreczeni ref. főiskolában a' vegytan és természetrajz tanszékébe ígatása alkalmával fejtegeté Török József. Debreczenben 1848. Nyomatott a város könyvnyomdájában.

1849

A chemia iskolája. Magány és iskolai használatra írta Stöckhardt. Fordította Berde Áron. Kolosvárt 1849. A ref. főiskola nyomdája. 293 p.

1850

Sulyos testek természettana. Írta Jedlik Ányos István... Pesten 1850. A szerző sajátja. Nyomatott Eisenfels' könyvnyomdájában. Emich Gusztáv' bizománya. XVI, 543, [1] p. (Természettan elemei [1.]) (*Unicus*)

Az első magyar nyelvű egyetemi fizikatankönyv, részletes kémiai fejezetekkel.

1851

Földmívelési vegytan, földisme és trágyatudomány katekizmusa. Hasznos kézikönyv mezei

gazdák, tanítók és iskolák számára. Dr. Hamm Vilmos után Bajnok Antal. Pesten 1851. Emich Gusztáv. 2 lev., 73 p.

Vegytani készítmények. Schulek Sándor orvostudor után magyarra fordította, némely készítményekkel és vegytani szótárral bővítette Donogány Jakab orvosnövendék. Pesten 1851. Magyar Mihál. II, 170 p.

Grynaeus Alajos: Tankönyv a városi és falusi elemi iskolák használatára. 12 különféle reáltanulmánnyal. Pesten, 1851. Müller Emil. 166 p.

Több, bővített kiadásban is megjelent.

Nendtvich Károly: Magyarország legjelesebb kőszéntelei. Pesten 1851. Ny. Lukács L. XVI, 99 p.

1853

Erdey Pál: Parádi gyógyvizek. Egy képpel. Pesten 1853. Ny. Müller Emil. 100 p.

Lég-tünetmények. Alsóbb tanulók számára. Röviden kivonta, és versformájú érthető sorokban kiadta Guthy Károly tanár. Pesten, 1853. Müller Emil könyvny. 35 p.

2. kiad.: Pest, 1853; 3. kiad.: Pest, 1857.

Lengyel Dániel: Przemysl'i. Fürdői-zsebkönyv. Magyar-, Erdély-, Horvát-Tótország, a Szerb-vajdaság, s Temesi-bánság, nemkülönb a Határőrvidék ásványvizei s fürdőintézetei ismertetését tárgyalva. Pest, 1853. A szerző sajátja. Bizományban Emich Gusztáv könyvkeresked. XXIII, 394, 1 p.

A' természet könyve, magában foglaló: természettant, csillagászatot, vegy-, ásvány-, föld-, életmű-, növény- és állattanokat. A' természet-ismeret minden barátainak, különösen a' gymnasiumok 's feltanodák növendékeinek ajánlva. Dr. Schoedler Frigyes által. A' 6. kiadás után magyarra tették Jánosi Ferencz, Mentovich Ferencz és ifj. Szász Károly. Számos, a szövegbe nyomott ábrákkal, csillag-abroszszal s színezett könyomatú földtani ábrával. Pesten 1853. (Geibel Ármin sajátja.) Nyomás, papír és fametszetek Vieweg Fridrik és fia által Braunschweigban. XII, 714 p., 1 lev., 3 t.

A korszak egyik legnívósabb tudományos ismeretterjesztő munkája. A mű magyar előszava 1852 decemberében íródott Nagykőrösön, a kötet 1853-ban került az olvasók kezébe.

Szabó József: Jegyzetek az ásvány- és vegyipar köréből. Pesten 1853. Ny. Lukács László. IV, 160 p.

Thüringer Ambró: Elméleti és tapasztalati természettan, melyet felsőbb tanosztályok számára s magán használatra az új tantervezet terve szerint készített. Szöveg közé nyomtatott számos fa-metszvényekkel. Pesten 1853. Heckenast Gusztáv. XVI, 628 p.

2. kiad.: Pesten 1854. uo. XVI, 664 p.

1854

Könnye Alajos: Népszerű ásványtan, kapcsolatban a gazdasággal s iparüzlettel. Az új tanszervezet nyomán algymnasiumok, népiskolák s iparos tanácsok használatára. Kolozsvár, 1854. Burián Pál. IV, 106 p.

Mihálka Antal: Ásványtan. Középtanodák használatára. Első rész. Ásványisme (Oryktognosie). Pesten, 1854. Heckenast Gusztáv. IV, 118, 2 p.

2. kiad.: Pesten, 1854. uo. 2 lev., 108 p.

3. kiad.: Pest, 1857. uo. IV, 112 p.

Vezérkönyv az állat-, növény- és ásványtan oktatásában. Népiskolák használatára írta Minikus Vincze. Kiadta Majer István. Pest, 1854. Ny. Landerer és Heckenast. 223 p.

Párhuzamos magyar és német szöveggel.

Ua. csak magyar szöveggel: Pest, 1854. Eggenberger Ferdinánd. 108 p.

2. kiad.: Pest, 1860. Eggenberger Ferdinánd. 195 p.

A vegytan elemei. Regnault Victor eredeti munkája nyomán írta Nendtvich Károly orvostudor a cs. k. pesti József ipartanodában a vegytan tanára, a magyar tudós társaság lev. tagja... Pesten 1854. Kilián György. XXIV, 600 p.

Értekezés az Erzsébet császárné budai keserűvízforrásról, hatása s alkalmazása módjáról. Buda, 1854. Ny. Bagó Márton. 16 p.

1855

Eleméry Ferencz: Értekezés keserű vizekről általánosan, különösen pedig az Alsó- Alapiról, és első évi jelentés ezen víz használatáról. Pesten 1855. Müller Emil. 31 p.

Könnyen érthető alapelemei a természetnek alsó real- és gymnasiumi iskolák használatára Schabus Jakabtól. Németből fordítá Hollósy Jusztinián. Sopronban 1855. Seyring & Hennicke. IV, 202, 1 p.

2. jav. kiad.: Sopronban 1856. uo. IV, 202 p., 1 lev.

1856

Fischer, Joseph: Természetan, tekintettel a vegytanra, az alsó reál- és népiskolai, valamint öntanulási használatára. Németül és egyszersmind magyarítva Schirckhuber Móricz által. – Naturlehre, mit Berücksichtigung der Chemie für die unteren Real- und Volksschulen, sowie zur Selbstbelehrung. Pesten 1856. Heckenast Gusztáv. 256 p.

Gyürky Antal: Vinczellérek könyve, avagy a szőlőművelés s borkezelésnek legalaposabb módja, A növény- és vegytan szabályai szerint gyakorlatilag előadva. I. köt. Pesten 1856. Ny. Emich Gusztáv. 136 p.

Stocker József: Ásványtan algymnasiumok számára. Sárospatak, 1856. A ref. főiskola bet. 100, 2 p.

Szilágyi Miklós: A hidegfürdőkről általánosan és Borszékről különösen. Pest, 1856. Ny. Emich Gusztáv. XXI, 212 p.

1857

Vegytani képek a közéletből. Johnston nyomán kiadja Csengery Antal. 1–2. köt. Pest, 1857. Pfeifer Ferdinand tulajdona. VI, 281 p.; VIII, 324 p.

Gyurits Antal: Növendékek könyvtára, tanodai és magánhasználatra. 1–4. köt. 5 részben. Pest, 1856–57. Lauffer és Stolp.

4. köt.: Természetan. 1–2. rész. 1857. 4 lev., 111 p., 2 t.; 2 lev., 127 p., 1 t.

A szervényi vegytan rövid kézikönyve. Dr. Strecker Adolf után magyarította dr. Oroszhegyi Józsa. 42 fametszvényvel. Pesten 1857. Ny. Müller Emil. 28, 407 p.

Stocker József: Szemléleti ásványtan. A cs. k. algymnasiumok számára átdolgozta Szabó József. Pest, 1857. Heckenast Gusztáv. 96 p.

1858

Boros Antal: Harkányi fürdő [Baranyában]. Pest, 1858. Ny. Beimel J. és Kozma Vazul. 112 p.

Bula Theophil: A természetan alapvonalai. Baumgartner Endre után. 1–2. füz. Bécsben [1858]. Cs. iskolai könyvtároló int. 144, 140 p.

Csabai Imre: Népiskolai természetan. Kézikönyvül a népiskolák IV. osztálya számára Crüger János után. Kecskemét, 1858. Gallia Fülöp. 38 p.

2. kiad.: Kecskemét, 1859. uo. 93 p.

Dorner József: Az ásványtan elemei algymnasiumok és alrealiskolák számára Pest, 1858. Osterlamm Károly. VIII, 75 p.

Grosz Lipót: Az erdőbényei fürdő, helytörténetrajzi és orvosi szempontból, a vele kapcsolatban lévő savó- és szőlőgyógymódok leírásával orvosok és betegek számára. Pest, 1858. Ny. Müller Emil. VI, 55 p.

Gyürky Antal: Borászati vegytan röviden s népszerűen előadva. Nevendék borászok által tankönyvül használható. Pesten 1858. Ny. Emich Gusztáv. 2 lev., VI p., 7–100 p., 3 lev.

Néhány szó a gazdasági vegytanról. Dr. Stöckhardt „Chemische Feldpredigten” című munkája után magyarázta Vasváry Lajos. I. köt. Pesten 1858. Ny. Trattner-Károlyinál. (Hartleben bizománya.) 4 lev., 104 p.

Kulcsszavak:

kémiatörténet, nyelvtörténet, balneológia, nyelvújítás, bibliográfia, magyar kémiai művek

Összefoglaló:

A régi magyar nyelvű kémiai irodalom kezdetben a természetfilozófiai munkák fejezeteként jelent meg, később az ásványtanok, s a balneológiai munkák tartalmaztak kémiai részeket. 1800-ban jelent meg az első nagy vegytani munka, Nyulas Ferenc jóvoltából. 1827-től kezdődően – egy akkori rendelkezés értelmében – magyar nyelven is elkészíthették a gyógyszerész-hallgatók gyógyszeres értekezésüket. Az azt követő jó tíz esztendőben nagyszámú magyar nyelvű disszertáció készült, amelyek olvasását megnehezíti, hogy ez egybeesett a kémiai szaknyelv megreformálásának időszakával. A középiskolai fizikatankönyvekben évtizedeken át önálló fejezetet alkottak a magyar nyelvű kémiai leírások. 1858-tól kezdődően az Akadémia új tagokkal bővült, s ennek köszönhetően megélénkült a magyar nyelvű kémiai kiadványok közreadása. A bibliográfia 1631-től 1858-ig tekinti át a magyar nyelvű kémiai leírásokat is tartalmazó munkákat, amely az első ilyen jellegű összeállítás.

Szabad a pálya?

A gyógyszerészhallgatók társadalmi összetétele a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen (1920-1944)¹**The social composition of the pharmacist students on the Hungarian Royal Pázmány Péter Science University (1920-1944)**

Magos Gergely

*Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011***Abstract:**

Although statistical historical researches may be less popular in these days, my article can be considered as a traditional experiment: I intend to present the social origin of pharmacist students enrolled to the Faculty of Arts at the university of Budapest in the Horthy era.

The introduction to the system and history of the pharmaceutical training is followed by the analysis of data about 2349 students. I concluded to the following results: the pharmacist profession increasingly became dominated by women between the two world wars. The ratio of women was under 30 per cent during the 1920s, by the end of the period it rose above 70 per cent. The students were almost all of Hungarian origin, which clearly indicates the strengthening of the national isolation between the two world wars. However, it is worth pointing out that the 90 per cent of the pharmacists were Hungarian-speaking according to the data from the 1910 census, which draws the attention to an important characteristic of the pharmacist society of dualism. Further examination indicates that – according to the census – the Lutherans and Jews were overrepresented, meanwhile the Orthodox and Greek Catholics were underrepresented. The denominational distribution of the examined pharmacist students is almost identical to that of the country-wide ratio in 1920.

Regarding the family background, two main groups can be identified: one-third were born into government-official families, another one-third into liberal professional families. Under the level of middle class, only the lower middle social class and smallholder farmers were represented by a significant group (altogether 17 per cent), the enrolment from the lower classes was almost impossible (0,5 per cent). Another important characteristic is that between the two world wars, the pharmacist profession became increasingly isolated in a social sense. Meanwhile, the ratio of the lower middle social class and smallholder farmers was decreasing, the pharmacist self-recruitment was increasing.

During the Horthy era, due to the discriminative policy against the Jews and the factor that the expansion of the pharmacy network came to a hold, the pharmacist profession became very

¹ A dolgozat nyersanyagául a Karády Viktor által vezetett nemzetközi kutatás keretében kidolgozott, digitalizált prozopográfiai adatbank szolgált, mely az Európai Kutatási Tanács (*European Research Council*) támogatásával egyes multi-etnikus közép-kelet európai régiók értelmiségének kialakulására vonatkozó, 2009-ben induló hároméves kutatási terv (*Advanced Team Leadership Project*) egyik terméke. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kovács István Gábornak is, akinek a segítsége nélkül ez a munka nem születhetett volna meg.

isolated, it no more represented a mobility channel for the lower classes. However, the isolation did not prevail regarding the genders.

Keywords: statistic, historical researches, history of the pharmaceutical training

Kulcsszavak: statisztika, történelmi kutatás, gyógyszerész oktatás története

Bevezetés

Bár a dualizmusnak és a két világháború közötti korszaknak a középosztályáról kialakult sematikus képét többen is bírálták az elmúlt években, ezek mind a mai napig erősen meghatározzák a társadalomtörténeti elképzeléseket. A kettős társadalom-elmélet alapját - a hazai polgárosodás sajátosságaiból kiindulva - a modern, polgári társadalom és a rendi, nemzeti társadalom megkülönböztetése képezi. A régi feudális csoportok nem tudtak, nem akartak bekapcsolódni a kapitalizálódás folyamatába, így a zsidóság elfoglalta az újonnan létrejött társadalmi pozíciókat. A zsidóság térnyerése a szabad pályák esetében különösen erős volt. Erdei Ferenc így ír erről: „A század végétől kezdve azonban szinte előzönlöttek ezeket a pályákat az üzleti életben megvagyonosodott zsidó polgárság fiai, s ezzel e pályák társadalmi természete erősen megváltozott. Nemcsak kívülről való minősítésében, hanem belső alkatában is. Üzletiessé lett, szellemében pedig nem konzervatív, hanem a nyugati polgári társadalmak felé tekintő, modern szemléletű.”¹ Jelen tanulmány keretei között nincs alkalmunk megvizsgálni azt, hogy a gyógyszerészeti pálya mennyire vált a zsidóság hatására modern szemléletűvé, és mennyire képviselték a nem zsidó csoportok a konzervatív, mondhatni dzsentri szellemiséget. Nincs alkalmunk megvizsgálni azt a szintén közkeletű tézist sem, mely szerint az úri középosztály szakszerűség híján volt, jóllehet meggyőződésem, hogy egyik állítás sem állja meg a helyét.² Jelen tanulmányomban csupán arra teszek kísérletet, hogy rávilágítsak egy szabadpályás értelmiségi csoport, a gyógyszerészek társadalmi származásának egynéhány aspektusára, tágabb kontextusban a kettős társadalom-elmélet néhány vitatható pontjára.

Gyógyszerészképzés a két világháború között

Hazánkban az egyetemi szintű gyógyszerészképzés kiépítését a felvilágosult állam végezte el a 18. század folyamán. Az 1770-ben kiadott Generale Normativum in Re Sanitatis és ennek 1773. évi kiegészítése elrendelte, hogy minden működő és leendő gyógyszerész köteles egyetemi vizsgát tenni.³ Az egyetemi tanfolyam 1771-ben indult útjára, de a tanórák látogatását csak 1775-ben tették kötelezővé.⁴ A korábban céhszerű gyógyszerészképzést ekkor váltotta fel a kétszintű képzési rendszer: a gyógyszerésznek készülő ifjút ugyanis kötelezték, hogy a gyakornoki és segédi évek után/mellett az állami egyetemi képzésben is részt vegyen, valamint diplomát szerezzen.

A két világháború közötti képzési rendszer a dualizmus korában alakult ki. Egy, a vallás-közügyügyi miniszter által kiadott 1912. évi rendelet értelmében⁵ gimnáziumi vagy reáliskolai érettségi bizonyítvány birtokában (utóbbi esetben latin kiegészítő vizsgával) lehetett gyógyszerészgyakornoknak jelentkezni. A patikában eltöltött gyakornoki idő két évig tartott, mely idő alatt „az oktató gyógyszerész a gyakornokot a laboratóriumi technikába és a receptkészítésbe fokozatosan beavatja”. Két év után a gyakornokoknak az egyetem mellett működő gyakornoki vizsgálóbizottságok előtt kellett vizsgát tenniük, amelynek sikeres

teljesítése után az illető segédi minőségben volt alkalmazható a magyarországi patikákban. A segédi évek további három évet vettek igénybe, amelyből az első két évet tetszőlegesen az egyetem előtt vagy után, az utolsó, harmadik évet viszont csak az egyetem után lehetett kitölteni. Az egyetemi képzés két évig tartott, amelyből az első évet a bölcsészeti, a második évet az orvosi karon töltötte a hallgató. Az egyetemi oklevél és a segédi évek azonban nem jogosították fel a gyógyszerészt arra, hogy önállóan gyógyszerertárat vezessen, ehhez egy feljogosító, ún. approbációs vizsgát is sikerrel kellett abszolválni.⁶ Fontos megemlíteni továbbá, hogy 1895-ben – a gyógyszerészek heves tiltakozása ellenére – a kultuszminiszter elrendelte a gyógyszerészi pálya megnyitását a nők előtt.⁷

A dualizmus korában kiépített képzési rendszer 1940-ig nem változott, az egyetlen lényegi változást a 1920. évi XXV. tc., köznapi nevén a numerus clausus jelentette. A 104,895/1921. V.K.M számú rendelet értelmében a törvény szellemiségét, vagyis a hallgatók megrostálását a Magyarországi Gyógyszerész Egyesület kebelében felállított gyógyszerészgyakornokok „Numerus Clausus” bizottsága volt hivatott végrehajtani. Csak az az ifjú léphetett a gyógyszerészi pályára, aki erre a bizottságtól engedélyt kapott. A hallgatók létszáma a budapesti tanfolyam esetén 100 főben volt korlátozva.⁸ 1932-ben e bizottság helyét a Gyógyszerészgyakornoki Kijelölő Bizottság vette át, melynek tagjait a kultuszminiszter nevezte ki.⁹

1940-ben a gyógyszerészképzést alapjaiban átalakító törvényt fogadott el a magyar parlament,¹⁰ melynek értelmében a gyógyszerészi pálya nyitottá vált minden érettségizett egyén számára. Nevezhetjük ezt – divatos kifejezéssel élve – oktatási liberalizációnak is, de tudnunk kell, hogy a kultuszminisztérium különösebb kockázat nélkül tehetette mindezt. Az 1939. évi ún. második zsidótörvény értelmében ugyanis „állami egyedáruság alá eső cikkek árusítására engedélyt, úgyszintén hatósági engedélytől függő hasznot hajtó olyan egyéb jogosítványt, amelynek engedélyezése vagy engedélyezésének megtagadása a hatóság szabad mérlegelésétől függ, zsidóknak nem lehet adni. A jelen törvény hatálybalépése előtt zsidóknak kiadott (zsidók által megszerzett) ilyen engedélyeket (jogosítványokat) a törvény hatálybalépésétől számított öt év alatt, (...) gyógyszerertári jogot a törvény hatálybalépésétől számított három év eltelte után kezdődő öt év alatt meg kell vonni. (...) Reálgyógyszerertári jogot zsidó élők közötti jogügylet alapján egyáltalán nem, végintézkedés alapján vagy törvényes örökösödés jogcímén pedig csak abban az esetben szerezhethet, ha az örökhagyónak egyenes ágon rokona vagy házastársa.” Vagyis a liberalizáció ellenére a zsidóság helyzete nem javult.¹¹

A paragrafusok által alkotott korlátok és lehetőségek után tekintsük át, kik igyekeztek a két világháború között a gyógyszerészi pályára.

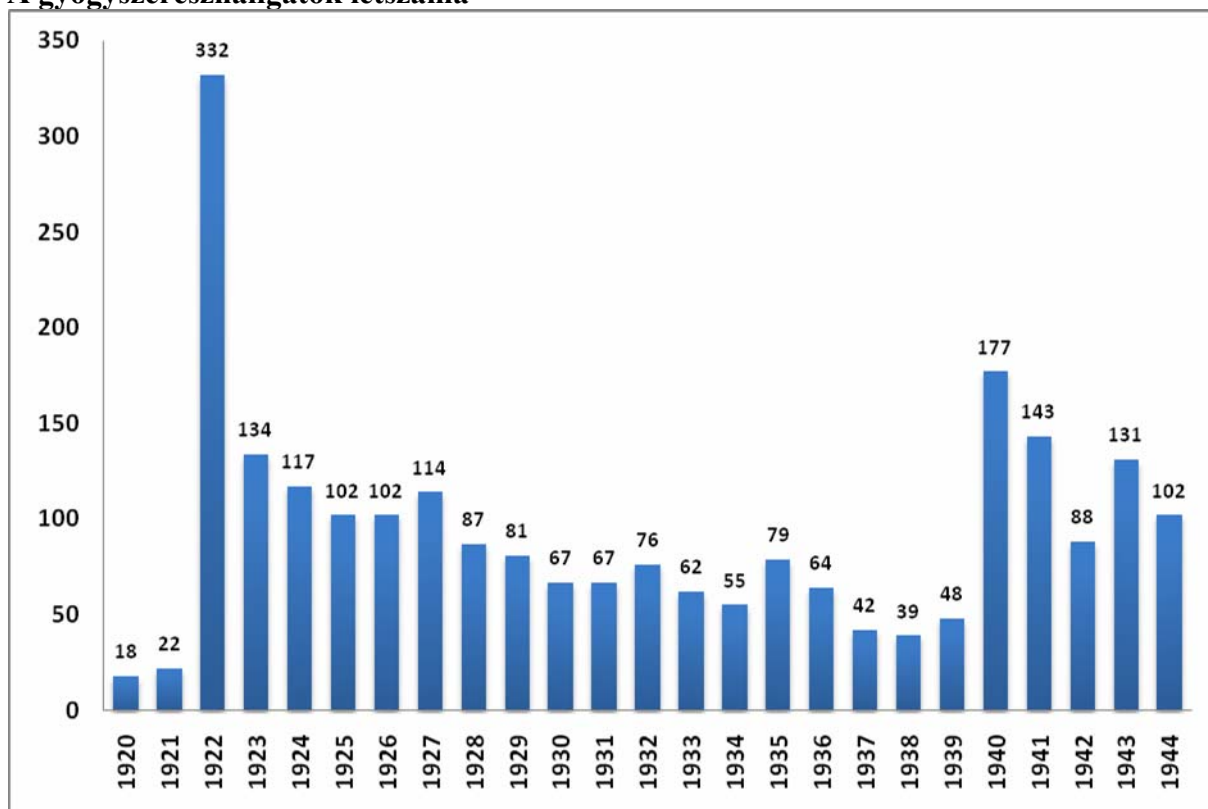
Az adatbázis

2349 fő alkotja adatbázisunkat, amely az 1920 és 1944 között a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára beiratkozott összes gyógyszerészhallgatót tartalmazza. Elképzelhető, sőt biztosra vehető, hogy az adatbázisban vannak hiányosságok, de tömeges adatvesztésről biztosan nem beszélhetünk. Az adatokat az egyetemi beiratkozási anyakönyvek szolgáltatták. Ezekben a hallgató neve mellett szerepel a születés helye és időpontja, a lakhely, a felekezeti hovatartozás, az apa/özvegy/gyám neve, lakhelye és foglalkozása. Az előző tanulmányokra, az ösztöndíjakra, a katonai szolgálatra vonatkozó adatok nagyon hiányosak, így azokat kihagytam a mostani elemzésből. Megállapításaink általánosítását megnehezíti, hogy adatbázisunk a szegedi egyetem nagyságrendileg 600 gyógyszerészhallgatójának adatait nem tartalmazza.

A hallgatók létszáma a korszakban

A beiratkozott hallgatók létszáma a korszakban meglehetősen nagy eltéréseket mutat. Az első három év számai szemmel láthatóan nem alacsonyak. 1920-21-ben csak 18-an illetve 22-en iratkoztak be, míg 1922-ben már 332-en. Nem találtam erre vonatkozóan semmilyen magyarázatot (hacsak azt nem, hogy a numerus clausus hatása volt), így csak feltételezhetjük, hogy a háttérben adminisztratív okok állnak, és 1920-1922 között évenként átlagosan 120-130 fő iratkozhatott be.

A hallgatók létszáma az 1920-as évek elején viszonylag magas volt, ami azzal is magyarázható, hogy a háború miatt tanulmányaikat felfüggesztő hallgatók visszatértek az egyetemre. A hallgatók létszáma 1927-ig – némi csökkenés mellett – 100 fő felett maradt, majd 1928-39 között – szintén csökkenő tendenciát követve – 55-87 fő között ingadozik. Az 1940-ben mutatkozó hirtelen növekedés a gyógyszerészi pálya megnyitásának tudható be.

A gyógyszerészhallgatók létszáma

A gyógyszerészhallgatók létszámának korlátozása kétségtelenül logikus döntésnek tűnik, ha rápillantunk a gyógyszertárak számát és az ellátottsági mutatókat jelző lenti táblázatra. A trianoni döntés hatására a gyógyszerészeti piac egy csapásra telítetté vált, köszönhetően annak, hogy 1918 előtt, a később elcsatolt területeken, a lakosságszámhoz és a területhez mérten kevesebb gyógyszertár volt, mint a trianoni határokon belül. Ennek ellenére az 1920-as években tovább folytatódott a dualizmus korára jellemző intenzív patikaadományozási gyakorlat. Egy évtized alatt több, mint 300 új patika létesült az országban. Az 1930-as években aztán a Belügyminisztérium a gyógyszertári jogok adományozását lényegében teljesen felfüggesztette. A látszólagos növekedés a területi visszacsatolásoknak köszönhető.

Gyógyszertárak számának alakulása¹²

Év	Gyógyszertár ak száma	Terület (km ²)	Lakosság száma (ezer fő)	Egy gyógyszer- tárra jutó lakosság (fő)	Egy gyógyszer- tárra jutó terület (km ²)
1800	210	282 317	n.a.	n.a.	1 344
1830	390	282 317	n.a.	n.a.	724
1840	460	282 317	n.a.	n.a.	614
1850	540	282 317	n.a.	n.a.	523
1860	600	282 317	n.a.	n.a.	471
1870	730	282 317	13 700	18 767	387
1880	890	282 317	13 800	15 506	317
1890	1 170	282 317	15 300	13 077	241
1900	1 500	282 317	16 800	11 200	188
1910	1 790	282 317	18 300	10 223	158
1914	1 940	282 317	n.a.	n.a.	146
1918	2 014	282 317	18 221	9 047	140
1920	970	92 833	7 980	8 227	96
1930	1 280	92 833	8 688	6 788	73
1939	1 562	117 146	10 817	6 925	75
1940	1 828	160 105	13 643	7 463	88
1941	2 007	171 580	14 586	7 268	86

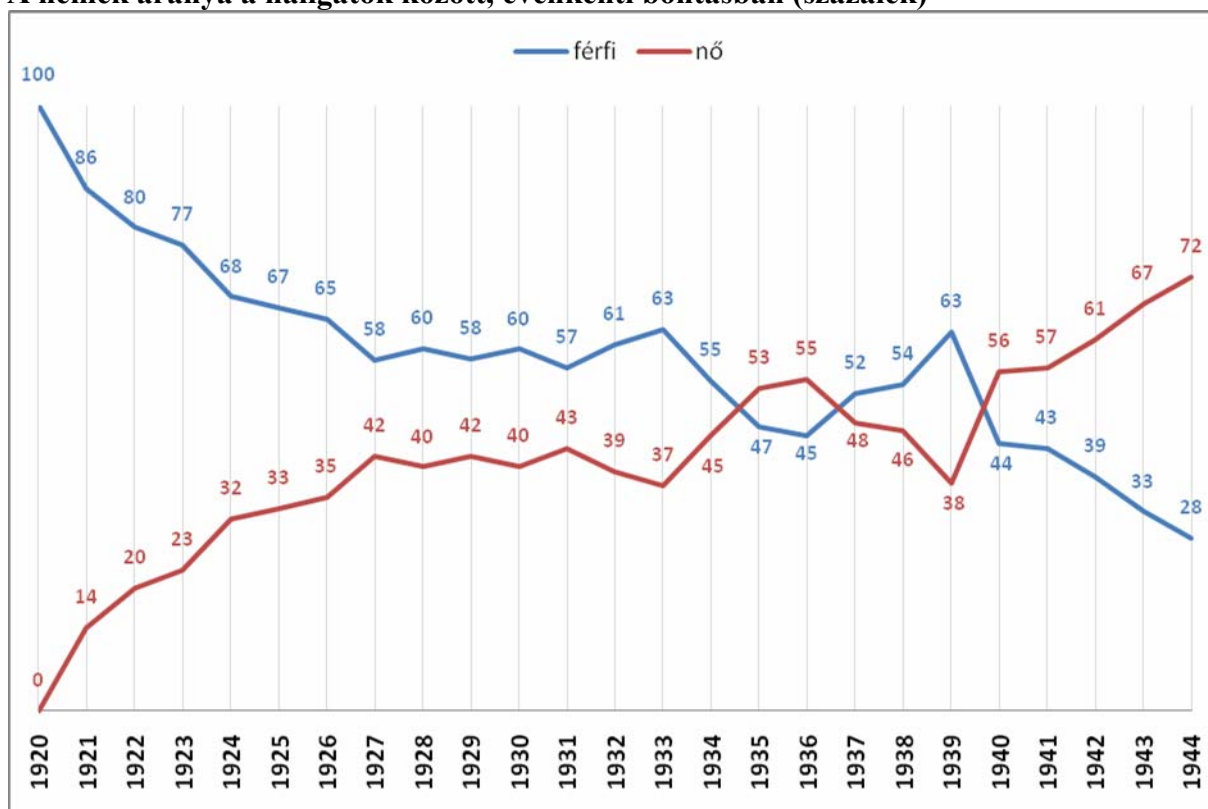
A nemek aránya a hallgatók között

A Horthy-korszak gyógyszerészetének egyik legjellemzőbb ismérve a pálya gyors elnőiesedése, melyre a fentebb idézett 1895. évi kultuszminiszteri rendelet teremtett lehetőséget. A korszak egészét tekintve ugyan több férfi végzett (58%), mint nő (42%), de a tendenciákat tekintve a nők térhódítása viszonylag gyorsan lezajlott. Amíg az 1920-as években 10 hallgatóból 7 férfi volt, addig az 1940-es években már csupán 4.

A nemek aránya a hallgatók közt

	1920-1929	1930-1939	1940-1944	Összesen
férfi	784 70,7%	332 55,4%	246 38,4%	1362 58,0%
nő	325 29,3%	267 44,6%	395 61,6%	987 42,0%
Összesen	1109 100%	599 100%	641 100%	2349 100%

A nők térnyerése a pálya nyitottságának kiváló indikátora. A lenti ábra tanúsága szerint ugyanis azokban a korszakokban volt erősebb a térnyerés, amelyekben a hallgatók létszáma magasnak mondható és intenzív patikaadományozási gyakorlatot folytattak, vagyis az 1920-as és 1940-es években. 1920-27 között a nők aránya évről évre emelkedik, majd 1927-33 között stagnál, 1933-39 között ingadozik, 1940-től viszont folytatódik a nők arányának erőteljes növekedése.

A nemek aránya a hallgatók között, évenkénti bontásban (százalék)**A hallgatók születési helye¹³**

A hallgatók 67%-a született a (későbbi) trianoni Magyarország területén, 15%-a Romániában, 10%-a Csehszlovákiában, 6%-a Jugoszláviában, 1% pedig egyéb vagy ismeretlen helyen.

A trianoni határokon belül születettek jócskán felül vannak reprezentálva a hallgatók között (3. és 4. oszlop), ugyanakkor, ha a magyar ajkúak területi megoszlásával vetjük össze a hallgatók adatait, akkor szinte teljes az egyezés. Azt, hogy melyik területről hányan iratkoztak be a szemeszterre, nem a terület lakosságának aránya határozta meg, hanem a magyar ajkúak aránya az adott területen.

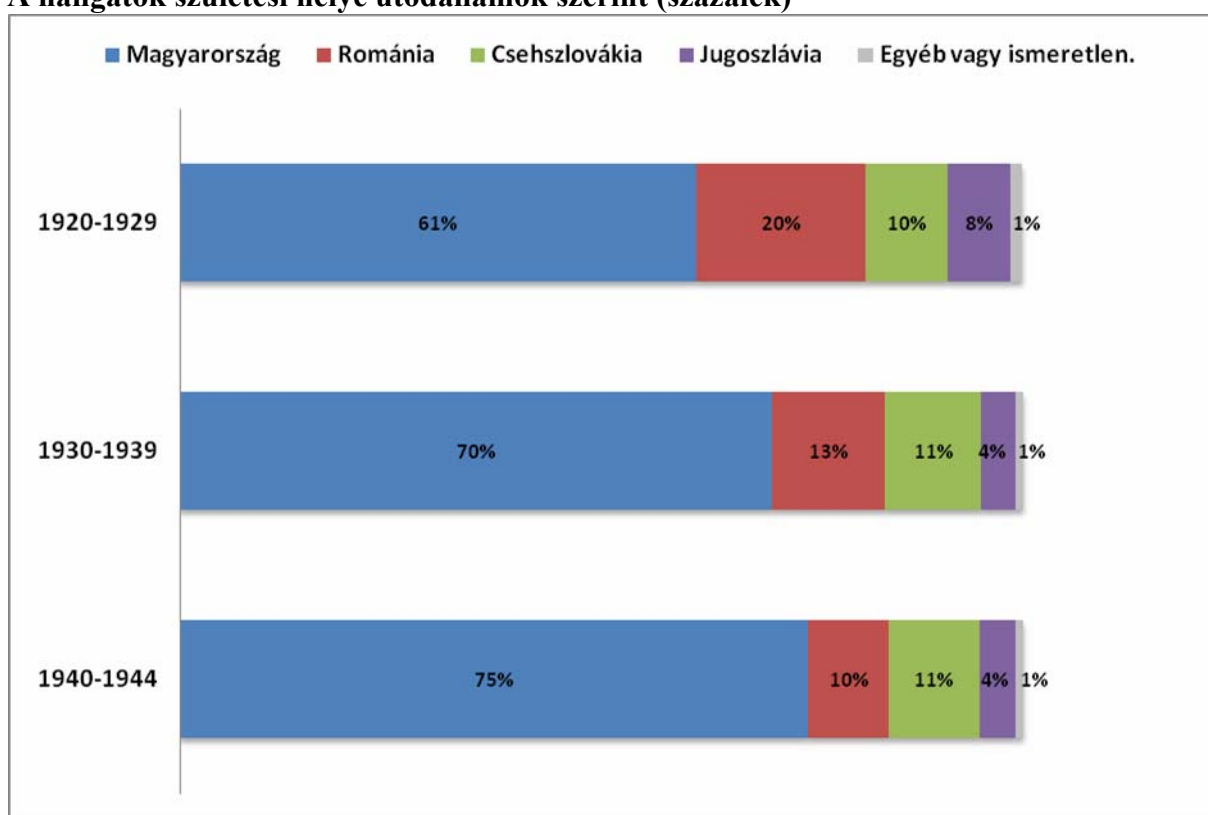
A gyógyszerészhallgatók születési helye, összevetve az egyes területek lakosságával és a magyar anyanyelvűek elhelyezkedésével

Ország	Gyógyszerész-hallgatók közt (fő)	Gyógyszerész-hallgatók közt (százalék)	Történeti Magyarország összlakosságából (százalék)	Magyar anyanyelvű lakosaiból (százalék)
Magyarország	1579	67,2	41,6	67,5
Románia	364	15,5	28,7	16,7
Csehszlovákia	245	10,4	19,5	10,8

Jugoszlávia	134	5,8	8,3	4,6
Ausztria	7	0,3	1,6	0,3
Magyar Királyság területén kívül	14	0,6	-	-
nincs adat	6	0,3	-	-
Összesen	2349	100	100	100

1920-as években beiratkozott hallgatóknak még csak a 61%-a született a trianoni határokon belül, az 1940-es években beiratkozottak esetén viszont már a hallgatók 75%-a. Érdekes, hogy a Romániában és Jugoszláviában születettek aránya az 1940-es évekre a felére esett vissza a kezdeti időszakhoz képest, a Csehszlovákiában születettek aránya viszont nem változott.

A hallgatók születési helye utódállamok szerint (százalék)

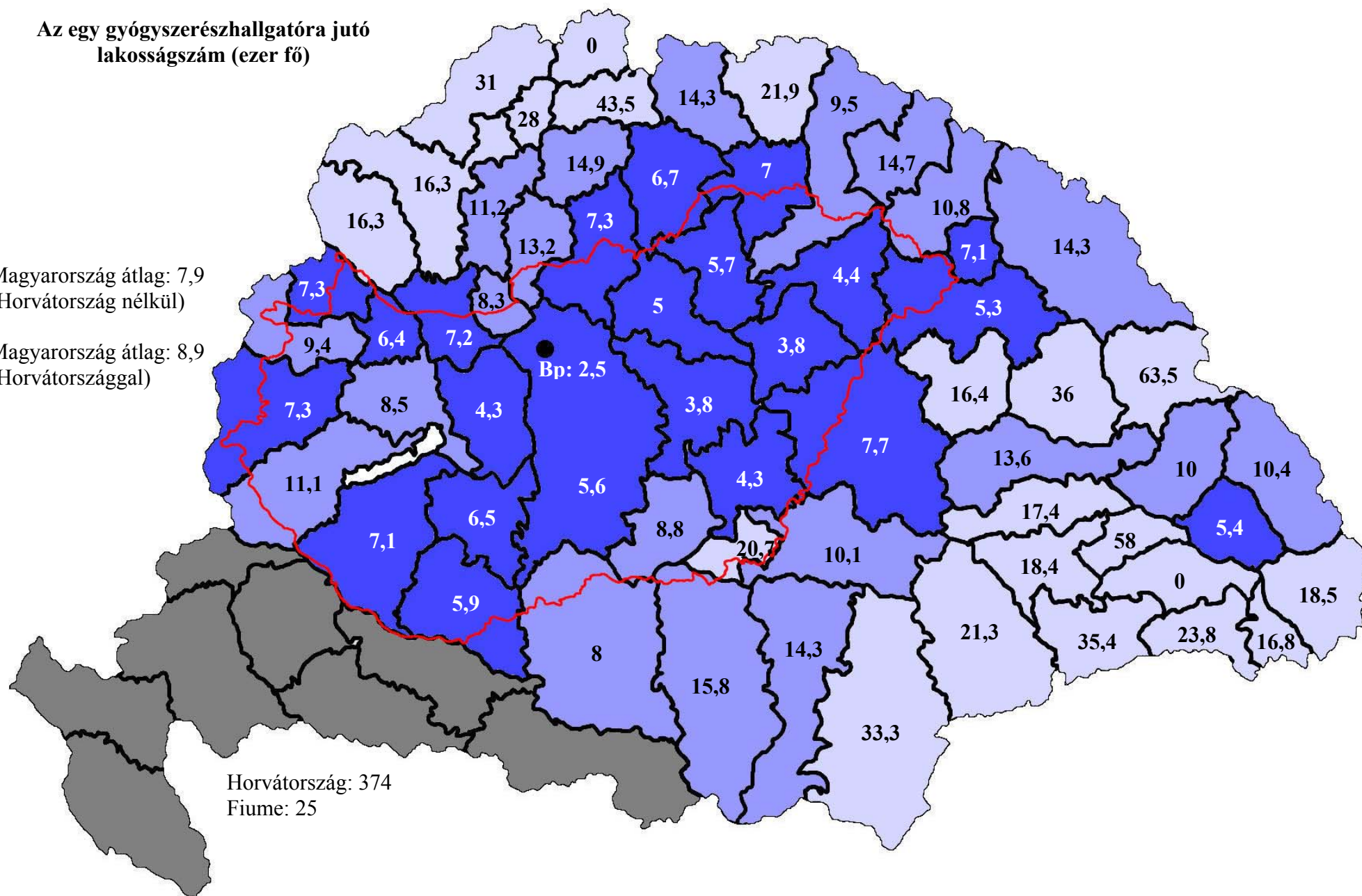
Szintén az erős etnikai meghatározottságra utal a hallgatók születési megyéjét bemutató ábra. Az ország belső, főként magyar ajkúak által lakott területéről származtak a legtöbben. A legkevesebb hallgató az ország északnyugati és délkeleti megyéiből származott, vagyis onnan, ahol a többséget a szlovák és román ajkú népesség adta. A trianoni határon belül is látható két törésvonal. A lakossághoz viszonyítva a Tiszántúlról származott a legtöbb, a Dunántúlról a legkevesebb hallgató, a Duna-Tisza köze pedig köztes állapotot mutat ebből a szempontból. Csanád vármegye alacsony értéke minden bizonnyal a szegedi egyetem vonzásának tudható be.

**Az egy gyógyszerészhallgatóra jutó
lakosságszám (ezer fő)**

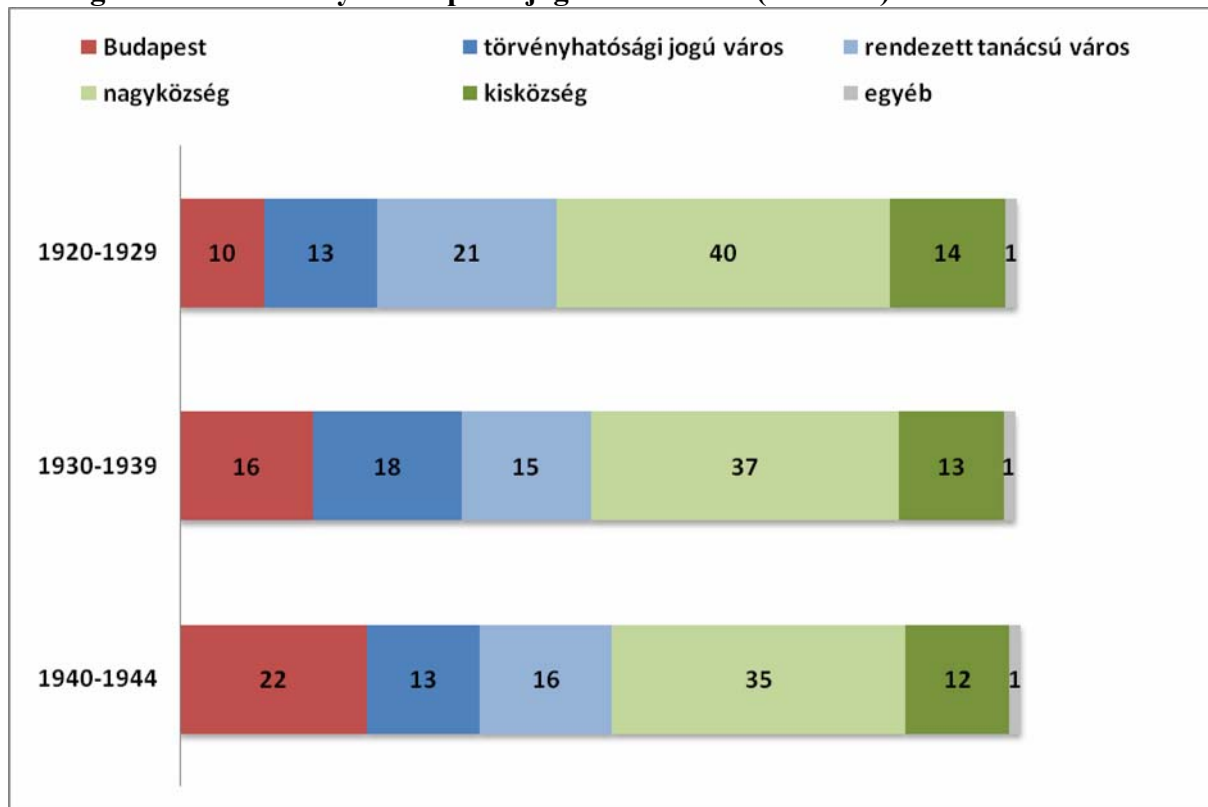
Magyarország átlag: 7,9
(Horvátország nélkül)

Magyarország átlag: 8,9
(Horvátországgal)

A hallgatók 15%-a született Budapesten, 14%-a törvényhatósági jogú városban, 18%-a rendezett tanácsú városban, 38%-a nagyközségben, 13%-a kisközségben, 2% pedig egyéb kisebb településen, vagy ismeretlen helyen. Budapest a trianoni döntést követő megnövekedett súlyáról árulkodik ugyanakkor, hogy a fővárosban születettek aránya folyamatosan növekedett, elsősorban a rendezett tanácsú városok, és a nagyközségek kárára.

A hallgatók születési helye a település jogállása szerint (százalék)

Feltűnően sok a nem városi rangú településeken született hallgatók aránya, ami részben azzal a később tárgyalt dologgal függ össze, hogy a gyógyszerészetben belül nagyon magas volt az önrekrutáció mértéke. A gyógyszerész apák gyermekeinek közel 57%-a született községben (tanyán vagy településrészen), vagyis a hallgatók 15%-áról elmondható, hogy apja gyógyszerész, és nem városi rangú településen született.

Etnikai és felekezeti viszonyok

A hallgatók esetében etnikai adatokkal sajnos nem szolgálhatunk. Lényegében mindenki magyarnak vallotta magát, néhány kivételtől eltekintve, akik nem a történelmi Magyarország területén születtek. 8 lengyel, valamint 1-1 bolgár és észt személy is bekerült az adatbázisba, őket azonban kivettem a hallgatók közül, mert a magyar társadalom szempontjából nem relevánsak.

A népszámlálások tanúsága szerint a gyógyszerészi hivatás már a világháború előtt is teljesen homogén volt etnikai (vagy legalábbis nyelvi) szempontból. Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint 55%-ra tehető magyar ajkú lakosság a gyógyszerészek közt 89%-kal képviseltette magát. A gyógyszerészek további 7%-a német ajkú volt, de az országban szintén nagy számban élő román, szlovák, szerb, ruszin vagy horvát ajkú népesség teljes mértékben hiányzott a gyógyszerészek közül.

A gyógyszerészek anyanyelvi adatai a népszámlálások tükrében^{xiv}

Népszámlálás	magyar	német	szlovák	román	horvát	szerb	egyéb	Összesen
1910*	1643 88,8%	131 7,1%	10 0,5%	28 1,5%	3 0,2%	26 1,4%	9 0,5%	1850 100%
1920	1082 98,7%	13 1,2%	0 0%	1 0,1%	0 0%	0 0%	0 0%	1096 100%
1930	1376 99,4%	6 0,4%	0 0,0%	na. na.	na. na.	na. na.	3 0,2%	1385 100%

*Horvátország nélkül

1920-ra etnikailag még homogénebb lett a gyógyszerészi hivatás. A csekély számú román, szlovák és szerb patikus minden bizonnyal határon túlra került, mint ahogy a német ajkúak eltűnése is részben ide vezethető vissza, bár az sem zárható ki, hogy 1920-ban a magyar nemzettel való szolidaritás, vagy éppen a felfokozott nemzeti érzések miatt jobbnak látták inkább magyar ajkúnak vallani magukat.

A népszámlálások felekezeti adatai lényegében visszaigazolják az előbb elmondottakat. A görög-keleti és görög-katolikus felekezethez tartozó egyének lényegében hiányoznak a gyógyszerészek és az alkalmazott gyógyszerészek közül. A felvidéki területek elcsatolásának tudható be az evangélikusok arányának jelentős csökkenése 1910-hez képest.

A trendeket tekintve az látható, hogy a katolikusok a tulajdonosok között nem, csak az alkalmazottak között tudtak teret nyerni, a reformátusok aránya viszont mindkét csoporton belül növekedett. Az evangélikusok 1920 és 1930 között szintén növelni tudták arányukat, bár csak csekély mértékben.

Nem csak az evangélikusok arányának csökkenése, de az izraeliták arányának növekedése is az elcsatolásoknak tudható be. 1910-hez képest 1920-ra a zsidók aránya a gyógyszerészek között 7%-kal növekedett. Figyelembe kell azonban venni, hogy amíg 1910-ben az országban működő gyógyszerészek közt a zsidók aránya nem érte el a 15%-ot, addig a budapestiek közt a 33%-ot is meghaladta. (Hozzáteve, hogy a fővárosban a zsidóság aránya ugyanekkor 20% körül volt, a Budapesten belüli felülreprezentáltságuk már korántsem tűnik olyan magasnak.) Ez önmagában megmagyarázza miért növekedett meg a zsidóság aránya a trianoni döntést követően. A Horthy-korszak zsidókat sújtó diszkriminatív törvényeinek köszönhetően az izraeliták aránya 1930-ra jelentősen, 3%-kal csökkent a gyógyszerészek, közel 10%-kal az alkalmazottak közt.

A gyógyszerészek és gyógyszerész alkalmazottak felekezeti megoszlása a népszámlálások tükrében^{xv}

Népsz.	r. kat.	g. kat.	ref.	ev.	g. kel.	uni.	izr.	egyéb	össz.
Gyógyszerészek									
1910*	935 50,5%	32 1,7%	271 14,6%	273 14,8%	47 2,5%	12 0,6%	276 14,9%	4 0,2%	1850 100%
1920	553 50,5%	6 0,5%	186 17,0%	92 8,4%	12 1,1%	5 0,5%	242 22,1%	0 0,0%	1096 100%
1930	702 50,7%	14 1,0%	264 19,1%	127 9,2%	8 0,6%	na. na.	262 18,9%	8 0,6%	1385 100%
Gyógyszerészsegédek									
1910*	917 42,2%	77 3,5%	297 13,7%	250 11,5%	59 2,7%	18 0,8%	552 25,4%	5 0,2%	2175 100%

1920	585 46,5%	23 1,8%	205 16,3%	109 8,7%	7 0,6%	8 0,6%	319 25,4%	2 0,2%	1258 100%
1930	736 51,3%	26 1,8%	295 20,6%	133 9,3%	6 0,4%	na. na.	229 16,0%	9 0,6%	1434 100%

*Horvátország nélkül

A zsidósággal kapcsolatban még két dolgot fontos leszögezni. Először is, hogy a zsidóság térnyerése a gyógyszerészeti pályán a századfordulón nagyon gyors volt. Arányuk a gyógyszerészalkalmazottak közt 1900-ben 15,8% volt, 1910-ben pedig már 25,6%. A másik dolog, hogy a gyógyszerészek között a zsidóság aránya még mindig alatta maradt a többi szabadpályás értelmiségi hivatásnál tapasztalt értéknek. Ennek az okaira még később visszatérek, a hallgatók adatainak elemzése után.

Izraeliták aránya egyes értelmiségi szakmákon belül (százalék)^{xvi}

	1900	1910
Ügyvédek	34,1	45,2
Ügyvédsegédek, -jelöltek	42,3	43,5
Ügyvédi írnokok (díjnokok)	32,5	27,9
Orvosok	48,3	48,9
Gyógyszerészek	7,7	14,5
Állatorvosok	24,8	40
Irodalom és művészet	22,6	26,2
Magánmérnökök és vegyészek	23,8	37,6

A hallgatók adatait összevetve az 1910. és 1920. évi népszámlálási adatokkal, rögtön feltűnhet, hogy a hallgatók közt mért arányok a trianoni országrész mértékeivel szinte teljesen megegyeznek, jóllehet a hallgatók harmada az elcsatolt területeken látta meg a napvilágot. Az evangélikusok erős, másfélszeres felülreprezentáltságát a római katolikusok és a reformátusok kismértékű alulreprezentáltsága egyensúlyozza.

A gyógyszerészhallgatók felekezeti összetétele a lakosság felekezeti megoszlásának tükrében^{xvii}

	A hallgatók közt (fő)	A hallgatók közt (százalék)	1910. évi népszámlálás (százalék)	1920. évi népszámlálás (százalék)
római katolikus	1441	61,3	49,3	63,9
református	469	20	14,3	21
evangélikus	228	9,7	7,1	6,2
görög katolikus	30	1,3	11	2,2
görög keleti	12	0,5	12,8	0,6
izraelita	147	6,3	5	5,9
unitárius	20	0,9	0,4	0,1
nincs adat	2	0,1	-	-
Összesen	2349	100	100	100

Az 1920. évi numerus clausus hatása egyértelműen érződik a hallgatók adatain. Az izraeliták aránya mindössze 6,3% volt, ami országos átlaguknak lényegében megfelelt. Az 1920-as és 1930-as években arányuk még 7-8% között mozgott, de 1940-ben, dacára az oktatás liberalizálásának arányuk 3% alá csökkent. A csökkenés egyértelmű nyertese a római

katolikus felekezet, amely 1920-29-hez képest 10%-kal volt képes növelni arányát a hallgatók között.

A gyógyszerészhallgatók felekezeti megoszlása (százalék)

	1920-1929	1930-1939	1940-1944	összesen
római katolikus	57%	64%	66%	61%
református	22%	19%	18%	20%
evangélikus	10%	9%	10%	10%
görög katolikus	2%	1%	1%	1%
görög keleti	0%	0%	1%	1%
izraelita	8%	7%	3%	6%
unitárius	1%	0%	0%	1%

A zsidóság távolmaradása nem vezethető vissza egyetlen okra. Kimutatható, hogy a zsidóság számára már a dualizmus korában is a gyógyszerészet volt a legkevésbé vonzó szabadpálya. Véleményem szerint ennek oka, hogy a gyógyszerészet egy lényeges kérdésben eltér a klasszikus szabadpályáktól. Amíg például az ügyvédek, vagy orvosok esetén a képzettség megszerzése jelentette az egyetlen komoly korlátot a piacra lépésnél, addig a gyógyszerészet esetében engedélyköteles, ún. koncessziós rendszer működött, vagyis a hivatás gyakorlásához megkívánt végzettség nem jelentette automatikusan a szabad praktizálás lehetőségét. Vagy egy már fennálló patikát kellett megvásárolni, vagy állami engedélyért kellett folyamodni. A kérelem sikere a belügyminiszter és a helyi közigazgatás jóindulatán múlt. A legfelsőbb és a helyi politikai körök támogatásának hiányában tehát nem volt egyszerű patikához jutni. Nyilván ez is közrejátszott abban, hogy a zsidóság a többi, a piaci viszonyokhoz közelebb álló szabadpálya felé orientálódott. Csak a jogadományozási gyakorlat megvizsgálása tisztázhatná annak az állításnak a helytállóságát, hogy a döntéshozókkal való személyes kapcsolat(ok) pozitívan befolyásolták-e a kérelem sikerét. A döntés alulszabályozottsága a személyes kapcsolatokat még inkább felértékelte. A jogadományozást az 1876. évi XIV. tc. és a belügyminisztérium 1883. évi 22.370. sz. rendelete szabályozta. A döntéshozók jóindulatára a patika engedélyezésénél és a felállított gyógyszerész személyes jogának elnyerésénél is szükség volt. A patika felállítását csak okleveles gyógyszerész vagy valamely község kérvényezhette.^{xviii} Ha község nyújtotta be a kérvényt, akkor a felállítás szükségességéről a tisztifőorvos és a közegészségügyi szakbizottság meghallgatása után a törvényhatósági közgyűlés készített felterjesztést a belügyminiszter részére, aki meghozta a döntést. Ha a felállítás indokoltsága megállapított, akkor pályázatot írtak ki, és a győztes személyéről (községek esetében a község meghallgatása után) a törvényhatóság közigazgatási bizottsága döntött. Ha a kérvényt gyógyszerész nyújtotta be, akkor a belügyminiszter a törvényhatóság közgyűlésének véleménye után döntötte el, hogy a patika felállítása indokolt-e, de pozitív elbírálás esetén nem írtak ki pályázatot, hanem az engedélyért folyamodó gyógyszerész felállíthatta a gyógyszerésztárat. A felállításnak jóformán semmilyen törvényben rögzített adminisztratív korlátja (pl. lakosságszám) nem volt, csupán a döntéshozón múlt, hogy a patikanyitást indokoltnak tartja-e vagy sem. A gyógyszerész egyes többszöri kérése ellenére sem szabályozták a kérdést, mint ahogy azt is hiába kérték, hogy a pályázatok elbírálásánál olyan szempontokat is vegyenek figyelembe, mint a pályázó gyógyszerészek tanulmányai, tudományos tevékenysége vagy a gyógyszerészeti pályán eltöltött szolgálati ideje. Ilyen feltételek mellett nem véletlen, hogy a korszakban a sajtó számos korrupciós esetről és patikapanamáról számolt be.^{xix}

A pályaválasztást tehát a patikához jutás sikere nagyban befolyásolta. A zsidóság távolmaradásának egyik oka feltételezhetően erre vezethető vissza. 1900 és 1914 között az

érettségizők pályaválasztási terveit felekezetek szerint ismertető statisztika azt mutatja, hogy a zsidók közt a gyógyszerészi pálya volt az egyik legkevésbé vonzó. Csak a teológiai, művészeti, köztisztviselői és katonai hivatás volt képes még ezt is alulmúlni.^{xx}

A két világháború közötti távolmaradás oka egészen más jellegű. Amíg a dualizmus korában a személyes kapcsolatok megléte vagy hiánya határozta meg a patikához jutás sikerét, addig a Horthy korszakban a nyílt adminisztratív korlátozással is meg kellett küzdeniük az izraelitáknak. Ezek az adminisztratív korlátozások a már fentebb ismertetett numerus clausus és az 1939. évi második zsidótörvény.

Az apák megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint

Az etnikai és felekezeti adatok után térjünk át az apák társadalmi pozíciójának ismertetésére.^{xxi} Első ránézésre rögtön feltűnik, hogy a gyógyszerészhallgatók apáinak főcsoportok szerinti összetétele nagyban eltért az országos megoszlástól. Amíg 1910-ben^{xxii} Magyarország lakosságának 62,4%-a őstermelésből élt (Horvátország nélkül), addig a gyógyszerészeknek csak 8,7%-a származott ebből a csoportból. Az iparforgalmi népesség is némileg alul volt reprezentálva a gyógyszerhallgatók közt. 1910-ben minden negyedik lakosnak ez volt a fő kereseti forrása, a gyógyszerészek közt ez az arány csak 21,8% volt (a postásokkal és vasutasokkal). A gyógyszerészhallgatók legnagyobb része a közszolgálatot ellátó, illetve szabadfoglalkozású apák gyermekei közül került ki. Amíg országosan a köztisztviselői és szabadpályás értelmiségiek csupán a népességnek 4,2%-át tették ki, addig a gyógyszerészhallgatók közt ezen két csoport aránya 60,2% volt (postások és vasutasok nélkül)! Házi cselédre és napszámosra nem bukkantam az apák közt. A magánzók, vállalkozók és nyugdíjasok aránya (4,3%) nagyjából megfelelt az országos átlagnak (3,6%). A kép nem változik érdemben, ha az 1920-as országos adatokkal vetjük egybe a hallgatók társadalmi származását.^{xxiii} Bár az össznépességen belül az őstermelésben tevékenykedők aránya erősen csökkent az első világháború előtti állapotokhoz viszonyítva, az iparforgalmi népesség, valamint az közszolgálatot ellátó és szabadfoglalkozást űzők aránya pedig némileg emelkedett, a társadalom egészének összetétele még így is sok területen eltért a gyógyszerészhallgatók társadalmi összetételétől.

Az apák főcsoportok szerinti megoszlása

	Fő	Százalék		Fő	Százalék
I. Őstermelés	205	8,7	mezőgazdaság	195	8,3
			erdészet, kertészet	10	0,4
II. Ipar, pénzügy, kereskedelem, forgalom	372	15,8	bányászat, kohászat	11	0,5
			ipar	140	6
			kereskedelem, vendéglátás	119	5,1
			pénzügy és hitelélet	46	2
			forgalom, közlekedés	11	0,5
			ism. magántisztviselő	45	1,9
III. Közszolgálat	793	33,8	véderő	61	2,6
			egyházi szolgálat	45	1,9
			tanügy, művészeti igazgatás	180	7,7
			igazságügyi igazgatás	66	2,8
			egészségügyi igazgatás	77	3,3
			postai és vasúti szolgálat	142	6

			szakigazgatás	107	4,6
			politikai közigazgatás	94	4
			egyéb v. ismeretlen közig	21	0,9
IV. Értelmiségi szabadpálya	761	32,4	ügyvéd, közjegyző	67	2,9
			orvos, fogorvos	33	1,4
			állatorvos	5	0,2
			gyógyszerészet	636	27,1
			mérnök, építész	8	0,3
			művészet, irodalom	12	0,5
V. Egyéb	102	4,3	magánzó, háztulaj, vállalkozó	79	3,4
			nyugdíjas, háztartásbeli	23	1
Nincs adat	116	4,9	Nincs adat	116	4,9
Összesen	2349	100	Összesen	2349	100

A korszak egészében lényeges változások mentek végbe (szürkével jelöltem a jelentősebbeket). Az őstermelésben valamint a kereskedelemben és vendéglátóiparban tevékenykedők aránya jelentősen csökkent. Míg előbbi a társadalmi struktúra átalakulásának utóbbi inkább a zsidóság háttérbe szorulásának tudható be. Ugyanez állhat a háttérben a magánzók, háztulajdonosok, vállalkozók csökkenésének. Ezen két csoporton belül a zsidóság aránya ugyanis meglehetősen magas volt. A kereskedelemben és a vendéglátásban az arányuk 24%, a magánzók, háztulajdonosok, vállalkozók között pedig 17% volt. A közszolgálat súlya összességében nem változott a korszakban, csak az egyes foglalkozások között történtek átrendeződések. Azt is fontos megemlíteni, hogy a korszak vége felé haladva egyre kevesebb a hiányzó adat, ami a csökkenés súlyát felértékeli.

Az apák főcsoportok szerinti megoszlásának változása (százalék)

	1920- 1929	1930- 1939	1940- 1944		1920- 1929	1930- 1939	1940- 1944
mezőgazdaság	10	8	6	őstermelés	10	9	7
erdészet, kertészet	0	1	0				
bányászat, kohászat	0	1	0				
ipar	6	5	7	iparforgalmi népesség	17	12	17
kereskedelem, vendéglátás	7	4	4				
pénzügy és hitelélet	2	2	2				
forgalom, közlekedés	1	0	1				
magántisztviselő	2	1	2				
véderő	1	3	4	közszolgálat	33	36	34
egyházi szolgálat	3	1	1				
tanügy, művészeti igazgatás	7	7	8				
igazságügyi igazgatás	4	2	2				
egészségügyi igazgatás	2	5	4				
postai és vasúti	6	8	5				

szolgálat							
szakigazgatás (műszaki, pénzügyi, ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági stb.)	5	5	4				
politikai közigazgatás	4	4	3				
egyéb v. ismeretlen közíg	1	1	1				
ügyvéd, közjegyző	3	3	3				
orvos, fogorvos	2	2	1				
állatorvos	0	0	0				
gyógyszerészet	22	29	34	értelmiségi szabadpálya	27	35	39
mérnök, építész	0	0	1				
művészet, irodalom	1	1	0				
magánzó, háztulaj, vállalkozó	5	3	1	egyéb	6	4	2
nyugdíjas, háztartásbeli	1	1	1				
nincs adat	7	5	2	na.	7	5	2

A legfeltűnőbb és legfontosabb változás kétségkívül a gyógyszerészi önrekrutáció erősödése a korszak egészében. A gyógyszerészek erős önrekrutációja a két világháború közötti jelenség. Az 1908/09. tanévben a gyógyszerészhallgatóknak még csak 14,9%-a származott gyógyszerész, orvos, ügyvéd vagy mérnök apától.^{xxiv} A Horthy-korszakbeli hallgatók szülőapái közt viszont a szabadpályás értelmiségiek aránya már 32,4% volt, akiknek öthatodát a gyógyszerészek adták. Mi lehet az oka, hogy az 1910-es évek óta folyamatosan emelkedett a gyógyszerészek közt az önrekrutáció? Véleményem szerint a patikaadományozási gyakorlat volt az, amely a leginkább meghatározta az önrekrutáció mértékét. A dualizmus korában nagyon intenzív patikaadományozási gyakorlat folyt, a román és szlovák ajkúak lakott peremterületek ellátottsága viszonylag rossz volt. 1880-hoz képest 1910-re a patikák száma megduplázódott, tehát szükség volt a pálya külső forrásból származó feltöltésére. A pálya tehát nem volt annyira telített, megvolt a lehetőség egy jól jövedelmező patikajog elnyerésére. A trianoni döntést követő elcsatolások miatt a helyzet jelentősen megváltozott. A megmaradt területeken az ellátás jobb volt, ez egyben azt is jelentette, hogy arányában kevesebb lakos jutott egy gyógyszertárra, mint 1918 előtt, vagyis a pálya egy szempillantás alatt telítettebbé vált. Igaz, hogy az 1920-as években az intenzív patikaadományozás tovább folytatódott, de az 1930-as években és az 1940-es évek első felében már ez a lehetőség is bezárult. A patikaadományozások számának mérséklődése a kívülről jövő egzisztenciák beáramlását is feleslegesebbé tette, a gyógyszerészek ugyanis önerőből is képesek voltak az utódlást ellátni. A gyógyszertári jogok adományozásának felfüggesztése egyben azt is jelentette, hogy egyre kevesebb lehetőség nyílt egy jól jövedelmező patikát nyitni. A kisebb településeken elnyert patikajog pedig olyan keveset jövedelmezett, hogy sokszor fel sem állították, mert attól tartottak, hogy az ingatlanra, a berendezésre és a gyógyszerekre költött befektetés nem térül

meg. Jól jövedelmező patikát venni viszont jelentős tőkét igényelt, főként reáljogú patika esetén.

Nem véletlen, hogy gyakoriak gyógyszerészdinasztiák. A gyógyszerészeknek különösen fontos volt, hogy valaki továbbvigye a családból az üzletet. Az a furcsa helyzet állt ugyanis fenn, hogy amíg reáljog esetén a patikát tulajdonosa tényleges magántulajdonként kezelhette, addig személyes jog birtokában a patika tulajdonosának attól kellett rettegnie, hogy elhalálozása esetén családja elveszíti a vagyonát. Az ilyen patika ugyanis elvben az állam tulajdonát képezte. Az 1876. évi közegészségügyi törvény vitája során elérték ugyan a gyógyszerészek, hogy a személyes jogú patika „átruházható” legyen, de nem sikerült elérniük, hogy a személyes jog tulajdonosának hirtelen elhalálozása esetén ez a jog az özvegyeket és árvákat is megillessen. A törvény értelmében az özvegyeket és az árvákat csak haszonélvezeti jog illette meg (1876. év XIV. tc. 130-32.§.), és a haszonélvezet elvesztése esetén – mert az özvegy újra megházasodott, vagy az árvák nagykorúak lettek – csupán a patika felszerelésének értékét kapták meg. Ez óriási veszteség volt, hiszen a patika tényleges értékét nem a felszerelés adta, hanem maga a „patikajog”, aminek a forgalommal arányosan nőtt az értéke.^{xxv} Hiába kérték a gyógyszerészek már a személyes gyógyszerertári jog bevezetése óta, hogy orvosolják a problémát,^{xxvi} mert ez a rendszer óriási veszélyt jelent a családra, a probléma törvényi rendezésére nem került sor. Nagyrészt ennek köszönhető, hogy ha a gyógyszerész biztonságban akarta tudni befektetését, gyermekét gyógyszerésznek küldte.

Az ágazati besorolás után vizsgáljuk meg az apák foglalkozási viszonyát. A gyógyszerészek apjának 90%-a önálló, vagy tisztviselő családból származott, alsóbb szintű beosztottakra alig akadunk. Mivel a közsférában foglalkoztatott jogászokat (pl. bírók), vagy egészségügyi dolgozókat (pl. kórházi orvosok stb.) a közszolgálatba soroltuk be, mindenképpen magyarázatra szorul az értelmiségi szabadpályán mozgó tisztviselők magas aránya. Ide főként azokat a gyógyszerész apákat soroltam be, akik a gyermekük beiratkozásakor nem voltak gyógyszerérttulajdonosok, -kezelők, vagy -gondnokok, tehát feltételezhetően alkalmazásban álltak.^{xxvii} Mivel azonban diplomás emberekről beszélünk, így őket joggal sorolhatjuk a tisztviselő kategóriába, hiszen helyzetük a magántisztviselőkéhez hasonlatos. Figyelemre méltó továbbá, hogy a közszolgálatban dolgozó apák szinte teljes egészében tisztviselőknek minősülnek. A tisztviselő alatti kategóriák szinte teljes hiánya már előrejelíti következő elemzési szempontunk eredményeit is.

Az apák foglalkozási viszonya főcsoportokként

	önálló	tisztviselő	alkalmazott, altiszt, művezető	segédszemélyzet, munkás, hivatalszolga, iparossegéd	nincs adat	összesen
őstermelés	169 82,4%	33 16,1%	3 1,5%	0 0%	0 0%	205 100%
ipar, pénzü. keresk., forg.	206 55,4%	144 38,7%	18 4,8%	4 1,1%	0 0%	372 100%
közfoglalkoztat	1 0,1%	734 92,6%	48 6,1%	5 0,6%	5 0,6%	793 100%
értelmiségi szabadpályá	691 90,8%	70 9,2%	0 0%	0 0%	0 0%	761 100%

egyéb	79 77,5%	0 0%	0 0%	0 0%	23 22,5%	102 100%
nincs adat	0 0%	0 0%	2 1,7%	0 0%	114 98,3%	116 100%
összesen	1146 48,8%	981 41,8%	71 3,0%	9 0,4%	142 6,0%	2349 100%

Társadalmi makrocsoportok

Az apák társadalmi struktúrában betöltött helyét már az ágazati felosztás, és a foglalkozási viszony alapján is megvizsgáltuk, de a társadalmi hierarchiában betöltött pozícióról, még nem ejtettünk szót. Eszközeink szűkösek ahhoz, hogy egy ilyen elemzést teljesen korrekt módon el tudjunk végezni. A beiratkozási anyakönyvekbe ugyanis pusztán az apa (özvegy, vagy gyám) foglalkozását írták be: pl.: kereskedő, földműves. A társadalmi hierarchiában betöltött pozíciót ennyi információ birtokában biztos nem tudjuk meghatározni. Hiszen milyen kereskedőről is beszélünk? Jelentős vagyonnal rendelkező gabonakereskedőről vagy „csupán” egy fűszerárusról? A gazdacímtárakban nem szereplő, 100 hold alatti földművesek esetén szintén nem mindegy, hogy 5, vagy éppen 50 holdon gazdálkodott az illető. De még az olyan egyszerűnek tűnő eseteknél is akadhatnak nehézségek, mint a köztisztviselők. Bár a köztisztviselői bértábla alapján a jövedelmet meg tudjuk határozni, azt nem tudhatjuk, hogy az adott illető milyen mellékes jövedelemforrással, vagy mekkora vagyonnal rendelkezett. Az olyan, statisztikai szinten nehezen mérhető finomságokról, mint a társadalmi presztízs már ne is beszéljünk.^{xxviii}

A fenti fenntartások figyelembe vétele mellett el lehet végezni a hierarchikus besorolást. A Gyáni Gábor által felvázolt társadalmi struktúra,^{xxix} amelyet Keller Márkus^{xxx} is sikerrel használt fel elemzésében, erre alkalmasnak tűnik.

Az apák megoszlása társadalmi makrocsoportok szerint

	Létszám Arány		Összesen	1920- 1929	1930- 1939	1940- 1944
felső osztály	5 0,2%	felső osztály	5 0,2%	2 0,2%	2 0,3%	1 0,2%
középosztály	1785 76%	középbirtokosok	65 2,8%	41 3,7%	16 2,7%	8 1,2%
		köztisztviselői középosztály	740 31,5%	339 30,6%	192 32,1%	209 32,6%
		polgári középosztály	284 12,1%	130 11,7%	71 11,9%	83 12,9%
		értelmiségi szabadpálya	696 29,6%	272 24,5%	191 31,9%	233 36,3%
kispolgárság	406 17,3%	alkalmazott kispolgárság	71 3,0%	32 2,9%	22 3,7%	17 2,7%
		önálló kispolgárság	236 10,0%	150 13,5%	44 7,3%	42 6,6%
		birtokos paraszság	99 4,2%	51 4,6%	24 4,0%	24 3,7%
alsó osztályok	9 0,4%	alsó osztályok	9 0,4%	4 0,4%	1 0,2%	4 0,6%

		háztartásbeli, nyugdíjas	23 1,0%	13 1,2%	5 0,8%	5 0,8%
nincs adat	121 5,2%	nincs adat	121 5,2%	75 6,8%	31 5,2%	15 2,3%
Összesen	2349 100%	Összesen	2 349 100,0%	1 109 47,2%	599 25,5%	641 27,3%

Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy a két világháború között a középosztály fiai és leányai közül került ki a gyógyszerészhallgatók döntő többsége.^{xxx} Ezek közül is két csoportot emelnék ki: tíz hallgató közül három köztisztviselői, másik három pedig szabadpályás értelmiségi (jellemzően gyógyszerész) családból származott. A gyógyszerészek tehát viszonylag zárt társadalmi csoportot alkottak, ahová az alsó osztályokból szinte egyáltalán nem, a kispolgárság soraiból pedig csak nehezen lehetett bekerülni. A gyógyszerészek önrekrutációjának erősödése ezekben az adatokban is visszaköszön. Sokkal jobban kirajzolódik viszont az, hogy kinek a kárára történt mindez. A középbirtokosok és kisbirtokosok aránya a társadalmi szerkezet átalakulásával is magyarázható. Ezt leszámítva egyetlen lényeges változás történt: az önálló kispolgárság aránya radikálisan csökkent. Ennek oka a zsidóság visszaszorulására vezethető vissza, arányuk ugyanis éppen ebben a csoportban volt a legmagasabb (16%). A szociálisan egyébként is nagyon zárt csoport a korszak vége felé haladva még exkluzívabbá vált. A kispolgárság soraiból származók aránya ugyanis a kezdeti évtizedben tapasztalt 21%-ról az 1940-es évekre 13%-ra csökkent, miközben a középosztályból származók aránya 70,5%-ról 83%-ra növekedett.

Összefoglalás

Reményeim szerint az adatok közlésével sikerült hozzájárulni a két világháború közötti társadalomról kialakult sematikus kép finomításához. Az első és legfontosabb megállapítás, hogy a kettős társadalom-elmélet, mint a társadalmi modellek többsége, túlzottan leegyszerűsítő. A szabadpályákat egységesen kezelni nem lehet. A gyógyszerészeknek, mint az a fenti adatokból is kiderült, egészen más jellegű társadalmi kihívásokkal kellett szembenézniük. A zsidókérdés, ami a többi szabadpályán kétségtelenül fontos volt, itt kevésbé jelentős. Meggyőződésem szerint a felekezeti megoszlás a struktúraképző elemek egyik, ráadásul fontos eleme, de kizárólagos struktúraképző változóvá tétele rontja a társadalmi folyamatok megértésének esélyét. A pálya gyors elnöiesedése, a mobilitás gyengése és folyamatos gyengülése, az erős gyógyszerészi önrekrutáció sokkal jobban jellemzik a pálya természetét és sajátos kihívásait, mint a zsidókérdés, mely véleményem szerint ráadásul nem a gyógyszerészi társadalomból magából fakadt, hanem a külső politikai környezetből. A két háború közötti gyógyszerészpályát az alsó osztályok számára zárt és egyre zártabbá váló csoportként jellemezhetnénk, ahol egyre erősebb önrekrutáció tapasztalható. A pálya effajta zártsága az új patikák alacsony számával erős összefüggést mutat. Egyedül a nők arányának gyors emelkedése utal a pálya nyitottságára vagy épp ellenkezőleg a válságára, csökkenő presztízsére.

Bibliográfia

- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása VI.* Budapest, 1920
Az 1920. évi népszámlálás I. Budapest, 1923
Az 1920. évi népszámlálás II. Budapest, 1925
Az 1920. évi népszámlálás III-IV. Budapest, 1926.
1930. évi népszámlálás. IV-V. Budapest, 1936.
A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1907. Budapest, 1907.
<http://konyvtar.ksh.hu/helysegnevtar/1907/index.html>
BALÁZS PÉTER: *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete. Orvosok, sebészmesterek, patikusok, bábák és a járványügy a XVIII. század magyar jogalkotásában.* Piliscsaba – Budapest, 2004.
BÁNYAI KÁROLY: *Harminc év krónikája. A gyógyszerészeti szociális mozgalmak története 1906-1936.* Budapest, 1941.
BARADLAI JÁNOS – BÁRSONY ELEMÉR: *A magyarországi gyógyszerészet története. II.* Budapest. 1930.
BIBÓ ISTVÁN: *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – Szociológia – Társaslélektan.* Budapest, 2004.
ERDEI FERENC: *A magyar társadalomról.* Budapest 1980
GYÁNI GÁBOR - KÖVÉR GYÖRGY: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 2006.
KARÁDY VIKTOR: *Felekezeti, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia: az érettségizettek pályaválasztása a dualista kor végén* In: KARÁDY VIKTOR: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek. (1867-1945).* Replika Kör, Budapest 2000.
KELLER MÁRKUS: *Új polgárok – régi értékek. A piarista szerzetes tanárok rekrutációja és mobilitása, 1867-1930.* In: *Aetas.* 2004. XIX. évf./1. sz. 144-157.
KEMPLER KURT: *A magyarországi gyógyszerészet a századfordulón (1888-1914).* Budapest, 1984.
KOVÁCS I. GÁBOR – KENDE GÁBOR: *Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon.* In: KÖVÉR GYÖRGY (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig.* Budapest, 2006. 417-506.
LUKÁCS ISTVÁN: *A kormány és a gyógyszerészet.* 1895.
MAZSU JÁNOS: *A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái,* Történelmi Szemle, 1980. 2. sz. 289-308.
PERÉNYI FRIGYES: *Gyógyszerészképzés a nagyszombati egyetemen 1770-1777.* Orvostörténeti Közlemények (16.) 55-57. 1971. 91-119
SZÁSZ TIHAMÉR (szerk.): *Gyógyszerészeti Almanach az 1942. évről.* Budapest, 1942.
SZÖGI LÁSZLÓ (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635-2002.* Budapest, 2003.
SZTANKAI ISTVÁN: *A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszerházakra vonatkozó adatok.* Budapest, 1935.

---

¹ ERDEI FERENC: *A magyar társadalomról.* Budapest, 1980. 335.

² BIBÓ ISTVÁN: *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – Szociológia – Társaslélektan*. Budapest, 2004. 428-436.

³ BALÁZS PÉTER: *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete. Orvosok, sebészmesterek, patikusok, bábák és a járványügy a XVIII. század magyar jogalkotásában*. Piliscsaba – Budapest, 2004. 145-158.

⁴ PERÉNYI FRIGYES: *Gyógyszerészképzés a nagyszombati egyetemen 1770-1777. Orvostörténeti Közlemények* (16.) 55-57. 1971. 95-98.

⁵ 1912. évi 105.598 sz. rendelet

⁶ 1892. évi 35.985 sz. rendelet ill. 112,745/1914 V.K.M. sz. rendelet

⁷ 1895. évi 65.719. sz. rendelet

⁸ BARADLAI JÁNOS – BÁRSONY ELEMÉR: *A magyarországi gyógyszerészet története. II.* Budapest. 1930. 557., ill. SZÖGI LÁSZLÓ (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635-2002*. Budapest, 2003. 272.

⁹ 20,031/1932. V.K.M sz. rendelet

¹⁰ 32.900/1940. V.K.M rendelet

¹¹ 1939. évi IV. tc.

¹² KEMPLER KURT: *A magyarországi gyógyszerészet a századfordulón (1888-1914)*. Budapest, 1984. 39-41 ill. SZÁSZ TIHAMÉR (szerk.) *Gyógyszerészi Almanach az 1942. évre*. Budapest, 1942. 345.

¹³ A „legidősebb” hallgatók az 1880-as években születtek, a „legfiatalabbak” pedig 1926-ban, így célszerűnek tűnt egy köztes helységnévtárat használni, így esett a választás az 1907. évi helységnévtárra. *A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1907*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1907. <http://konyvtar.ksh.hu/helysegnevtar/1907/index.html>

^{xiv} Az 1910. évi népszámlálás VI/314-315; Az 1920. évi népszámlálás III-IV/508; Az 1930. évi népszámlálás IV-V/148

^{xv} Az 1910. évi népszámlálás VI/314-315; ill. Az 1920. évi népszámlálás III-IV/508; ill. Az 1930. évi népszámlálás IV-V/148

^{xvi} Az 1910. évi népszámlálás VI/205

^{xvii} GYÁNI GÁBOR - KÖVÉR GYÖRGY: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2006. 139, 216; Az 1920. évi népszámlálás. I/33.

^{xviii} A jogadományozás részletes ismertetése megtalálható: SZTANKAI ISTVÁN: *A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszerárakra vonatkozó adatok*. Budapest, 1935. 49-57

^{xix} Egy öngyilkossággal végződő korrupciós ügyről számol be Bányai Károly (BÁNYAI KÁROLY: *Harminc év krónikája. A gyógyszerészi szociális mozgalmak története 1906-1936*. Budapest, 1941. 43-44.) A patikaadományozás politikai célú felhasználására is akadt példa. (KEMPLER KURT: *A magyarországi gyógyszerészet a századfordulón. 1888-1914*. Budapest, 1984. 108-111)

^{xx} KARÁDY VIKTOR: *Felekezet, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia: az érettségizettek pályaválasztása a dualista kor végén*. In: KARÁDY VIKTOR: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek. (1867-1945)*. Replika Kör, Budapest 2000. 196

^{xxi} Mivel a beiratkozási anyakönyvekben az apa/gyám/özvegy rovatban szereplő személyről nem lehet egyértelműen megállapítani milyen rokoni kapcsolatban áll a hallgatóval, így egységesen, mint apáról teszek róluk említést. A kódolást a korabeli népszámlálások szempontjait követve végeztem el. Az első változtatás, hogy létre kellett hoznom egy új csoportot azon magántisztviselők részére, akikről semmi közelebbi adatot nem sikerült kiderítenem. Második változtatás, hogy a postai és vasúti alkalmazottak a közszolgálat főcsoportjába kerültek, Kovács I. Gábor példáját követve. (KOVÁCS I. GÁBOR – KENDE GÁBOR: *Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon*. In: KÖVÉR GYÖRGY (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2006. 446) Harmadik változtatás, hogy a közszolgálatot a szabadpályás értelmiségi csoporttól különválasztottam, annak ellenére, hogy az 1910. és 1920. évi népszámlálások ritkán különböztetik meg e két csoportot. Mivel a gyógyszerészhallgatók számára ez a két csoport jelenti a legfontosabb rekrutációs bázist, ezért mindenképpen indokoltnak tűnt az elkülönítés. A véderőt viszont nem szükséges külön főcsoportként kezelni. Szükségesnek láttam továbbá elkülöníteni a szabadpályán mozgó és az állami alkalmazásban álló egészségügyi és igazságszolgáltatási személyzetet. Előbbiek a szabadpályás értelmiségiek, utóbbiak a közszolgálat csoportjába kerültek.

^{xxii} Az 1910. évi népszámlálás VI/100

^{xxiii} Az 1920. évi népszámlálás II/3

^{xxiv} MAZSU JÁNOS: *A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái*. Történelmi Szemle. 1980. 2. sz. 305.

^{xxv} KEMPLER KURT: *A magyarországi gyógyszerészet a századfordulón. 1888-1914*. Budapest, 1984. 50

www.kaleidoscopehistory.hu

Magos Gergely

^{xxvi} Lukács István külön kiadványt szentelt az ügynek: LUKÁCS ISTVÁN: *A kormány és a gyógyszerészet*. 1895

^{xxvii} Forrásul a Gyógyszerészi Zsebnaptárakat és a Gyógyszerészi Almanachokat használtam.

^{xxviii} Ebből a szempontból érdekes kísérlet Kovács I. Gábor elemzése, aki a két világháború közötti egyetemi oktatók apjának példáján keresztül elvégezte a társadalmi presztízs statisztikai elemzését. KOVÁCS I. GÁBOR – KENDE GÁBOR: *Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon*. In: KÖVÉR GYÖRGY (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2006. 417-506

^{xxix} GYÁNI GÁBOR - KÖVÉR GYÖRGY: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2006.

^{xxx} KELLER MÁRKUS: *Új polgárok – régi értékek. A piarista szerzetes tanárok rekrutációja és mobilitása, 1867-1930*. In: *Aetas*. 2004. XIX. évf./1. sz. 144-157.

^{xxxi} A besorolást az alábbiak szerint végeztem el: A felső osztályba nyert besorolást egy gróf, egy közel kétezer holdas bérelő, valamint két helyettes államtitkár. A középbirtokosok közé kerültek a 100 hold feletti birtokkal rendelkezők. Bár a gazdacímházakban utánanézttem mindenkinek, végül a megnevezések alapján soroltam be az embereket. A 60 földbirtokos közül 25-öt, az 5 középbirtokos közül pedig 3-at találtam meg a gazdacímházakban. Őket – függetlenül a földmértetettől – mind a középbirtokosok közé soroltam. A birtokos parasztsághoz soroltam viszont a kisbirtokosokat (28 kisbirtokosból csupán egy szerepelt a gazdacímházakban), a földműveseket (28 főből 2 találat). 29 hallgató illetve apját „gazdálkodó” névvel, és közülük viszonylag sok embert, 8 főt a gazdacímházban is megtaláltam. Ez tehát egy köztes kategóriát jelentett, egy vagyonosodó földbirtokos réteget, mégis - életmódjuk alapján - a birtokos parasztsághoz soroltam őket. A köztisztviselői középosztályba a közigazgatásban dolgozó tisztviselők, a polgári középosztályba a különböző magántisztviselők, a pénzügyi, kereskedelmi, ipari pályán mozgó önállóak kerültek. Az értelmiségi szabadpálya döntő többségét a gyógyszerészek adják, de az egészségügyben és igazságszolgáltatásban dolgozó önállóak is ide kerültek. Az alkalmazott kispolgárságot még nem tisztviselők, már nem munkások alkotják, döntően postai és vasúti altisztek. Az önálló kispolgárság alá soroltam be a kisiparosokat és kiskereskedőket. Az alsó osztályokba a munkások kerültek valamint két szolga.

A „stockholmi levél”. Adalékok Békésy György magyarországi kapcsolataihoz

The "letter of Stockholm." Additions to the Hungarian links to Georg von Békésy

Csizmadia Ákos
akos@math.bme.hu

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

The Hungarian physicist Georg von Békésy, who left Hungary in 1946, was awarded the Nobel Prize in physiology or medicine in 1961. At that time he was working at Harvard University.

In 1961-62 the cold war was at its worst (the construction of the Berlin Wall, Cuban missile crisis). The new Hungarian political authority, which took rigorous retaliatory measures after the 1956 Hungarian revolution, strived for better recognition: the „Hungarian question” had been a case at issue in the United Nations until 1963. In this situation the home coming of professor Békésy, and providing opportunity for him to do researches, would have been a great political success.

The under-secretary of Ministry of Health István Simonovits took the initiative calling Békésy home, and the Hungarian state security also tried it – or at least a short visit home – with the help of a friend of Békésy, Tibor Halm. Although Békésy’s whole family lived in Hungary and he would hardly get used to the American life he never came back to Hungary or visited the country. Yet, he offered his Nobel Prize Medal to Hungarian National Museum at a meeting in September 1962. The hand-over did not happen at last.

Békésy got an official recognition from Hungary in his life, too, after receiving the Nobel Prize: the Semmelweis University conferred the degree of honorary doctor in 1969.

Kulcsszavak: Békésy György, Magyarország, hidegháború, állambiztonság, orvosi Nobel-díj

Key words: Georg von Békésy, Hungary, cold war, Hungarian state security, Nobel Prize in physiology or medicine

---

Halm Tibor¹(1972: 194), aki Békésy György barátja és közeli munkatársa volt, 1972-ben így emlékezett vissza az akkor elhunyt Nobel-díjas tudósra: „Utolsó személyes találkozásunkkor (1962, Leyden) avval, a sajnos rajta kívül álló okokból meg nem valósult gondolattal foglalkozott, hogy a Nobel-díj aranyérmét és oklevelét a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajánlja fel, a magyar ifjúság és kutatók épülésére és ösztönzésére.” Halm (1987: 2430) 1987-ben is közölt egy, a másfél évtizeddel korábbival nagyban megegyező szövegű cikket az Orvosi Hetilapban, ahol szintén felidézte ezt az epizódot.

Ez a megjegyzés nem került el Nagy Ferenc figyelmét, aki a Békésy születésének 100. évfordulója alkalmából megjelent két könyv szerkesztője volt. Mindkét kötet előszavában felidézi Halm Tibor visszaemlékezését (Nagy, 1999: 12 és Nagy, Kiss, 1999: 8):

„Békésy György haláláig tartó hazaszeretete a magyar ifjúság iránti kitüntetett figyelemmel párosult. Tudóstársával és közeli barátjával, Halm Tiborral utolsó személyes találkozásukon közölt valami nagyon fontosat. A Nobel-díjas tudós mintegy végakarátát Halm Tibor még Békésy halálának évében, 1972-ben közzétett megemlékezésében örökítette meg: 'Avval a sajnos rajta kívülálló okokból meg nem valósult gondolattal foglalkozott, hogy a Nobel-díj aranyérmét és oklevelét a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajánlja fel a magyar ifjúság és a kutatók épülésére és ösztönzésére.'

Reméljük, Békésy György születésének 100. évfordulóján a magyar ifjúság és mindnyájunk lelkének épülésére, és a nagy elődök követésének ösztönzésére hazaérkezik (Szent-Györgyi Albert Nobel-érme mellé) Békésy György Nobel-érme is.”

A felajánlás mögött azonban több volt, mint romantikus hev vagy hazafias gesztus: a hazájától, családjától elszakadt nagy tudós személyes tragédiája és az 1956 utáni magyar hatalom – bel-, de főleg külföldi – elismertsége további erősítésének szándéka.

Békésy 1961. december 10-én vehette át Stockholmban az orvosi Nobel-díjat. A világ állapota ebben az időben kivételesen zaklatott volt: 1961 a berlini fal építésének és a Kennedy elnök által támogatott kubai emigráns csapatok Disznó-öbölbeli partraszállási kísérletének éve. A hidegháború mélypontjaként a szembenálló felek majdnem az atomfegyverekkel harcolt III. világháborúig sodródnak 1962 októberében, a kubai rakétaválságkor.

Magyarországra tekintve, az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése és azt követő megtorlások után az ENSZ-ben folyamatosan napirenden van – 1963-ig – a „magyar kérdés”. A rendszer fontos külpolitikai célja ezért a konszolidált Magyarország képének felmutatása és elfogadtatása: bizonyítani, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetének nem kell az országot problémaként kezelnie. Ha a II. világháború utáni első magyar származású Nobel-díjas, Békésy György hazatért volna, azt a szocialista Magyar Népköztársaság sikereként lehetett volna felmutatni: egy nagy tudós számára képes az ország elfogadható élet- és kutatási körülményeket nyújtani.

Békésy 1946 óta nem volt Magyarországon. 1947-től, a Nobel-díj átvételekor is, az Egyesült Államokban élt és a Harvard Egyetemen dolgozott. Soha nem szokta meg az amerikai életmódot, és amint lehetett – szerződése lejártá után – otthagya a Harvardot és Hawai-ra költözött; ott is halt meg Honolulu-ban.

---

¹ Halm Tibor (1910-1992) 1935-ben szerzett orvosi diplomát. 1938-tól hivatásos honvéder orvos. 1941-1944 között a Repülőorvosi Vizsgáló és Kutató Intézet (ROVKI) szakorvosa volt. A II. világháború alatt katonai megbízások során került kapcsolatba Békésy Györggyel. 1944-45-ben – mivel a nyilasokkal ellenszenvvel viseltetett - büntetőzászlóaljban szolgált. A háború végén angol fogságba esett. 1946-tól különböző munkahelyeken repülőorvos, 1951-től orvos alezredes. 1952 és 1965 között a Repülő Egészségügyi Osztály Magassági Állomásának vezető főorvosaként dolgozott.

A családon, néhány barátan és a szűk szakmai közegeken kívül Békésy Magyarországon tulajdonképpen elfelejtett ember volt. Amikor ez a szembeötlően magyar nevű fizikus megkapta az orvosi Nobel-díjat, itthon újra fel kellett fedezni. Halm Tibornak kulcsszerepe volt megismertetésében. Halm repülőorvos volt, és 1941-ben egy katonai megbízás kapcsán, a Posta Kísérleti Állomáson találkozott először Békésyvel, majd a budapesti tudományegyetemen is együtt folytatták kísérleteiket.² Barátság lett köztük, pedig Békésy nehezen került közel másokhoz. (Dániel, 1990: 105-106)

Halm először a televízióknak nyilatkozott Békésyről. Ezt a szereplését Békésy édesanyja is látta: „Kedves Tibor, végighallgattuk szép értékes... előadását. Lóla lányom szívesen ismerősének... aki jól van a televíziókkal, ígérték esetleg megismétlik” – írta egy levélben Békésy Sándorné Halmnak; Békésyné és Halm doktor rendszeresen tartották egymással a kapcsolatot.³ Ezt követően Halm cikket is írt a tudósról és munkásságáról, a Nobel-díj odaítélésének körülményeiről az Élet és Tudományba (1961: 1544-1547).

A magyar kutató által elnyert orvosi Nobel-díj az Egészségügyi Minisztérium figyelmét is felkeltette, és Halm Tiborra, mint Békésyhez vezető kapcsolatra is rátaláltak. Egészen pontosan az akkori miniszter első helyettese, Simonovits István – aki egy közös ismerősüktől szerzett tudomást Halmról⁴ – hívta magához a repülőorvost. Simonovitsnak egyértelmű volt a terve: végleg hazahozni Magyarországra a Nobel-díjas tudóst. A miniszterhelyettes érdeklődésére válaszolva Halm elmondta, hogy szerinte Békésy „az amerikai életformát nehezen tudja megszokni, és feltehetően szívesen jönne haza”, de ennek alapfeltétele egy jól felszerelt laboratórium. Simonovits kérdésére, hogy ez a laboratórium vajon 1 millió vagy 100 millió forintba kerülne-e, Halm úgy válaszolt: körülbelül 1-2 millióba.⁵ Békésy egyéb anyagi igényeit Halm két történettel szemléltette. „1942 vagy 43 karácsonyán Békési napokon keresztül nem mutatkozott, mint kiderült, dolgozott a laboratóriumában. Amikor Halm felkereste őt, munka közben találta és ekkor még vele sem tárgyalt szívesen. Azon kérdésére, hogy napok óta mit eszik, Békési a munkaasztalán található nyers tökre mutatott. Más esetben nem vállalta el 10 000 pengőért sem egy terem akusztikai felmérését, mivel nem tartotta kutatómunkájával összeegyeztethetőnek.”⁶ Simonovits a kedvező válaszok után elküldte a beszélgetésről készült feljegyzését a pártközpontba Óvári Miklósnak, az MSZMP

² Dániel József idézett művén túl, lásd erre még: Állambiztonsági Hivatalok Történeti Levéltára ÁBTL 3.2.4 K-1503 95-96. Halm Tibor Békésy Györggyel való kapcsolatáról, 1962. augusztus 11.

A 3.2.4 K-1503 „Ocskay” dosszié minősítése államtitok volt, amit legutóbb 1986. február 1-én hosszabbítottak meg, 2045. április 9-ig. A minősítés feloldására a 2003. évi III. tv. 2§ 1. bek. értelmében került sor.

³ ÁBTL 3.2.4 K-1503 185/2 sz. boríték 185/2/1. Békésy Sándorné levele Halm Tibornak, 1961. november 3.

⁴ ÁBTL 3.2.4 K-1503 56-61. Jelentés, 1962. március 27.

Simonovits István (1907-1985) 1932-ben szerzett orvosi diplomát, hematológus. Ettől az évtől kezdve a KMP-nek is tagja volt. A II. világháború alatt munkás-sportegyesületek orvosa, a Vörös Segély keretében ellátta a bebörtönzött kommunistákat és családtagjaikat. 1945 januárjában egyik megszervezője volt a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezetének. 1945-től vett részt kormányzati munkában: 1954-től miniszterhelyettes, 1957-63 között a miniszter első helyettese. 1964-től az Országos Vértranszfúziós Szolgálat főigazgatója. A SOTÉ-n tanszékvezető egyetemi tanár. 1985-ben az MTA levelező tagja.

⁵ ÁBTL 3.2.4 K-1503 38. Feljegyzés, 1961. november 2.

⁶ ÁBTL 3.2.4 K-1503 56-61. Jelentés, 1962. március 27.

Tudományos és Kulturális Osztálya helyettes vezetőjének.⁷ Ennek a lépésnek a következményeként az ügy túlnőtt az Egészségügyi Minisztériumon, és kis kitérő után átkerült a belügyhöz: a Politikai Nyomozó Főosztályhoz, azaz (1962-től) a III-as Főcsoportfőnökséghez. Ekkor kiderült: a terv nem új, korábban már – 1949 és 1956 között – foglalkoztak azzal, hogy Békésyt vagy hazahozzák, vagy ügynökként bevonják a hírszerző munkába.⁸ Az adatgyűjtésen túl azonban nem jutottak, aktája irattárba került, és jó időre elfeledkeztek róla. 1961 őszen-telén azonban, összegezve az addigi információkat, a BM arra jutott, hogy „célszerű lenne nevezettet felkeresni és vele beszélgetést folytatni hazajövetelét, illetőleg általában lehetőségeit illetően”.⁹ Békésy ugyanis a „hallásélettan területén a világ egyik legkiválóbb kutatója”, akinek ugyan az Egyesült Államokban kiváló lehetőségei vannak a kutatások végzésére, ám „környezetével és főleg a tudományos élet üzleti jellegével szemben többször kifejezte nemtetszését”. S bár Békésy „politikai beállítottságát pontosan nem ismerjük”, „ittthonléte alatt politikai kérdésekben passzív volt. Ellenséges megnyilvánulásai a felszabadulás után nem voltak, rendszerünkkel szemben elvi ellentéte nem volt”; „a szovjet tudománynak mindig nagy elismeréssel adózott”, és járt is a Szovjetunióban előadókörúton. Békésy hazaküldött írásaiból megállapítják, hogy „többszöri motívum volt leveleiben a honvágy (leveleit 1956 óta nem ellenőrizzük), aláhúzta, hogy továbbra is ragaszkodik magyar állampolgárságához.” Az anyjához írt levelek hangneme „őszinte és ragaszkodó”. Arra következtetnek, hogy Magyarországról való távozásának oka a világháború utáni nehéz gazdasági helyzet, és „...nem akart kintmaradni, és az útlevelel megvonás fájdalmasan érintette, olyan gondolatai voltak, hogy idehaza reá nincs szükség”.¹⁰

A következőkben anyjához írt további leveleit is megszerzik, illetve elkezdik azokat rendszeresen ellenőrizni. Ezekből kiviláglik, hogy Békésy rossz lelkiállapotban van. Aggódik egzisztenciája miatt. Még szerződése van a Harvarddal, de utána nem tudja, miből fog élni (a Nobel-díjjal járó összeget éppen ezért félreteszi). Egyre kevésbé látja az élet értelmét, a Nobel-díj is azt mutatja, hogy az egész csak szerencse dolga. A hirtelen támadt népszerűség is teher, nehezen viseli a sok meghívást, a rengeteg levelet. Arra gondol, hogy elutazik Afrikába, ahol senki nem fogja megtalálni (illetve ott szeretne végleg letelepedni). Aminek viszont örül: a magyarországi táviratok, különösen az, amelyik a Posta Kísérleti Állomásról érkezett – és amely emlékeket idézett fel benne.¹¹

Békésy helyzetének ismeretében a cél 1962 áprilisára egyértelműen kimondatott. „Annak, hogy dr. Békésy György Nobel-díjas fizikus visszatér hazájába és kutatásait itthon folytatja, nagy politikai jelentősége lenne”¹², és „célunk Békésit operatív kombinációkkal befolyásolni, hogy véglegesen Magyarországon telepedjen le”.¹³

Hogy Halm Tibor legyen Békésy felé a közvetítő, arra a doktort szinte kérni sem kellett: ahogy egyszer fogalmazott, „nagy szükségünk volna rá, mert szerintem iskolát kellene

⁷ ÁBTL 3.2.4 K-1503 38. Feljegyzés, 1961. november 2.

⁸ ÁBTL 3.2.4 K-1503 35. Jelentés, 1961. december 1. Békésy ügyével a II/3. Osztály, majd az 1962-es átszervezés után a III/I. Csoportfőnökség foglalkozott: azaz mindvégig a hírszerzés. Az állambiztonsági szervezetre lásd: Tabajdi, Ungváry 2008: 62-66.

⁹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 37. 1961. november 27. Galambos József miniszterhelyettes aláírásával, aki ekkor a III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökség vezetője. Ld.: Tabajdi, Ungváry 2008: 109-110.

¹⁰ ÁBTL 3.2.4 K-1503 33-35. Jelentés, 1961. december 1.

¹¹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 40-42. Békésy György édesanyjának írt levelei, 1961. október 23., 1961. november 16., 1962. január 4., 1962. február 1., 1962. március 7.

¹² ÁBTL 3.2.4 K-1503 69. Javaslat, 1962. április 13.

¹³ ÁBTL 3.2.4 K-1503 62. Javaslat, 1962. április 5.

alapítania, tanítványokat nevelni az egyéni kutatómunka mellett¹⁴, és már Simonovits Istvánnak rögtön javasolta, hogy a Nobel-díj átadásra ők ketten utazzanak ki, és beszéljenek Békésyvel – amit azonban Simonovits nem tartott keresztülvihetőnek.¹⁵ Reális célnak tűnt viszont, hogy Leidenben találkozzanak 1962. szeptember 5. és 8. között, ahol egy konferencián (Sixth International Congress of Audiology) Békésy fog elnökölni.¹⁶

Addig is a legtöbb haszonnal kecsegtető vonal – Halmon keresztül – Békésy édesanyjának befolyásolása és a tőle való információszerzés volt. Megtudhatták, hogy Békésyné már gondolt arra, hogy hazahívja fiát néhány hétre, de félt attól, hogy Szibériában kötne ki, vagy legalábbis véglegesen arra kényszerítenék, hogy a Szovjetunióban dolgozzon. Ezért „Halm doktornak el kell érnie, hogy Békési édesanyja szeptemberig, a leideni kongresszus idejére belássa, hogy fia bántatlanul beutazhat látogatási céllal, vagy esetleg végleges letelepedési szándékkal Magyarországra.” Eközben Békésy Svájcba utazott, amelyre szintén, mint lehetséges későbbi lakhelyére gondolt. Két hétig szándékozott ott maradni, de úgy érezte, hogy a svájci kollégák nem becsülik meg: néhány nap után elhagyta az országot. Ismét csak azt írta anyjának, hogy inkább valamelyik afrikai országban telepszik majd le.¹⁷

Békésy hazahívásának ügye májusra már az MSZMP Politikai Bizottsága több tagjának jóváhagyását bírta. Előbb Nemes Dezső, a történész-hajlamú PB-tag találkozott az esettel, és a következő kézírásos jegyzetet fűzte az anyaghoz, 1962. május 26-án: „Kállai és Biszkú elvtárs! Szerintem érdemes a kérdéssel foglalkozni. Egy Nóbél díjas fizikust nyilván tudnánk foglalkoztatni. Tudni kellene hozzá a szakterületét is. Tekintettel arra, hogy Békési fizikus, nem értem, miért tartozna az Egészségügyi Minisztériumhoz az ő foglalkoztatása. Vagy talán elírás történt? Fiziológus helyett írtak fizikust. Nemes” (Eredeti helyesírással idézve, kiemelések az eredeti szövegben.)

Biszkú Béla egyetértéséről biztosította Nemest¹⁸; Kállai Gyula még utána is járt Békésynek, és erős magyarországi kötődését megerősítő feljegyzést csatolt.¹⁹

Az akció tehát szabad utat kapott; Halm Tibor leideni részvételét alaposan előkészítették, egy előzetes kölni úttal is megtámogatták.²⁰

A terv azonban kitudódott. Halm visszahallotta egy ismerőstől, hogy „nagy ember lesz”, mert – ahogy Simonovitstól hallotta – Békésyt hazahívják és ő mellette fog dolgozni.²¹ Közvetlen felettesei pedig így biztatták: „Aztán ügyeskedjél, hogy Békési hazajöjjön.”²²

Simonovits István, amellet, hogy nem titkolózott, más meglepetést is tartogatott: nem hagyta, hogy a végrehajtás teljesen a belügyminisztérium kezébe csússzon át. Halmmal az első beszélgetést követően nem találkozott többet, viszont kiküldette Leidenbe Révész György orvos alezredest, hogy ő bonyolítsa le Békésy hazahívását. „Vezető elvtársak által jóváhagyott javaslataink ellenére Révész alezredest még mindig rendelkezik az eü. miniszterhelyettestől olyan megbízással, hogy Békési hazahívása ügyében hivatalosan vele ő ... tárgyaljon.” – olvasható egy feljegyzésben, és Halm az állambiztonsággal együtt ezt súlyos hibának tartotta (függetlenül attól, hogy dr. Halm és dr. Révész baráti viszonyban voltak egymással). A terv ugyanis a III/I részéről – Halmmal egyetértésben – az volt, hogy egy olyan

¹⁴ ÁBTL 3.2.4 K-1503 96. Halm Tibor összefoglalása, 1962. augusztus 11.

¹⁵ ÁBTL 3.2.4 K-1503 58. Jelentés, 1962. március 27.

¹⁶ ÁBTL 3.2.4 K-1503 62. Javaslat, 1962. április 5.

¹⁷ ÁBTL 3.2.4 K-1503 71-75. Jelentés, 1962. április 13.

¹⁸ ÁBTL 3.2.4 K-1503 88. Feljegyzés, 1962. május 22.

¹⁹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 90-91. Feljegyzés, 1962. június 14.

²⁰ ÁBTL 3.2.4 K-1503 94. Jelentés, 1962. június 18.

²¹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 64. Feljegyzés, 1962. április 7.

²² ÁBTL 3.2.4 K-1503 114. Jelentés, 1962. szeptember 1.

érzékeny emberrel, mint Békésy, egy ilyen kényes ügyet a hozzá lehető legközelebb állónak kell lebonyolítania. Előbb elbeszélgetni a tudóssal saját helyzetéről, rádöbbenve, hogy ő ide idetartozik, és hazavárják; majd felmutatni, hogy az élet- és kutatási körülmények sokkal jobbakként, mint amelyekre ő 1946-ból emlékezhet, abból az időből, amikor elhagyta a háborútól sújtott országot. A Belügy- és az Egészségügyi Minisztérium közti egyeztetések után végül Révész szerepét elvben arra korlátozták, hogy Halm majd bemutatja Békésynek (mivel Révész nem ismeri), és ő lesz jogosult az Egészségügyi Minisztérium részéről az anyagiak megbeszélésére.²³

Hogy Simonovits miért járt külön utat a saját emberével, az egyértelműen nem derül ki a dokumentumokból, de feltevéseink lehetnek. Egyrészt az ő útja nem is volt külön út: Békésy hazahozatalával ő kezdett el foglalkozni, és könnyen lehet, hogy végig is akarta vinni (ő akarta hazahozni a tudóst) ezt az ügyet. De miért nem lehetett ezt megtenni Halm Tiborral? Lehet, hogy a régi vágású katonatiszt nem volt szimpatikus, nem tűnt elég megbízhatónak (az első találkozást nem követte újabb), míg Révész alkalmasabbnak tűnt a feladatra. Halmnak – mint egy jelentés írta róla – időnként kiütközött a „rég típusú gondolkodása”.²⁴ Vele szemben Simonovits Révésszel barátságban volt.²⁵ A személyes kérdéseken túl azonban adott volt a helyzet is, hogy Halmmal nem lett volna lehetőség külön akcióra: ő szorosan és kizárólagosan az állambiztonsággal működött együtt, tehát Simonovitsnak a saját terveihez szüksége volt egy másik közvetítőre.

Végül eljött a leideni utazás ideje. Halm doktort még Svájcba szóló vonatjeggyel is ellátták, ha szükség volna arra, hogy Békésyvel Hollandiából oda tovább menjen. A katonaeorvos mégis csak a helyszínen szembesült azzal, hogy a konferencia pontos helyszíne nem Leiden, hanem a tengerparti Noordwijk. Mire Halm megérkezett, a magyar küldöttség többi tagja már három napja ott tartózkodott, és arról számolhattak be neki, hogy Békésy láthatóan nem örül annak, hogy a magyarok annyira körülveszik. Ezek után vette észre Halm a Nobel-díjas fizikust az elnöki pulpituson, és Révésszel együtt üdvözölték is őt. Az előzetesen egyeztetett terv ekkor felborult: Révész egyből a dolgok közepébe vágott, és előadta Békésynek, hogy hazavárják: másfél millió forintot, munkatársakat, intézetet tudnak számára biztosítani Magyarországon. A hirtelen hívásra Békésy higgadtan reagált. Elmondta, hogy még évekig szerződés köti Amerikába, és addig is olyan eszközökre van szüksége, amelyeket csak az Egyesült Államokban, azon belül is Cambridge-ben (Massachusetts) tudnak számára biztosítani. A szerződése lejártá után pedig nem akar többet audiológiával foglalkozni; mégis, „azután komolyan szó lehet hazatéréséről”. Révész ekkor biztosította a fizikust, hogy nem kell majd audiológiával foglalkoznia. Békésy erre felidézett egy korábbi esetet, amikor Svédországban is előbb felajánlották neki ezt a lehetőséget, de aztán volt valaki, aki nem akart ekkora szabadságot adni a számára – mi lesz, ha Magyarországon is akad majd egy ilyen ember? Révész ekkor megértette, hogy csak minimális eredményt érhet

²³ ÁBTL 3.2.4 K-1503 64. Feljegyzés, 1962. április 7.; ÁBTL 3.2.4 K-1503 108-110. Megbízólevél, 1962. augusztus 31. (Halm Tibornak adott utasítások); ÁBTL 3.2.4 K-1503 111-112. Feljegyzés, 1962. szeptember 1. (112. oldalon az idézett szöveg); ÁBTL 3.2.4 K-1503 113-114. Jelentés, 1962. szeptember 1.; ÁBTL 3.2.4 K-1503 120-121. Feljegyzés, 1962. szeptember 4.

Révész György (1915-1986) fül-orr-gégész kutatóorvos, 1939-ben szerzett orvosi diplomát Pécsen. A II. világháború alatt kétszer hívták be munkaszolgálatra. 1951-től hivatásos katonaeorvos, 1955-től alezredes. 1967-től a SOTE tanszékvezető egyetemi tanára, 1975-től a Országos Fül-Orr-Gégészeti Intézet igazgató főorvosa volt.

²⁴ ÁBTL 3.2.4 K-1503 94. Jelentés, 1962. június 18.

²⁵ ÁBTL 3.2.4 K-1503 97. Feljegyzés, 1962. augusztus 1.

el: megkérte a tudóst, hogy látogasson haza. Békésy nem volt elutasító, sőt, láthatóan már gondolhatott erre, mert konkrét tervvel állt elő: hamarosan a Szovjetunióba fog látogatni tíz napra, és onnan majd megpróbál egy hétre Magyarországra is eljutni.²⁶

Halm Tibor végül 1962. szeptember 7-én tudott nyugodtan, négyszemközt beszélgetni Békésyvel. Hazahívnia neki sem sikerült őt; de ekkor történt az a felajánlás, amiről később visszaemlékezéseiben írt. Erről szóló beszámolóját idézzük. „Biztosan tudom, hogy a Nobel-díját szeretné biztonságban tudni. Tekintettel a kritikus nemzetközi helyzetre (Leydenben a kongresszuson történt találkozásom alkalmával négyszemközt az volt a véleménye, hogy rokettháború lesz, s hiába lőnek le száz közül 97-et, éppen elég, ha három leesik), teljesen érthető, hogy legfélétebb értékét a Nobel-aranyérmét és az oklevelét szeretné biztonságban tudni. Svédországba szeretné eljuttatni egy megbízható ismerőssel vagy barátjával alkalomadtán, ahonnan nekem személyesen kellene hazahoznom. Ezt becsületszavamra meg is ígértem neki. Nyilvánvaló, hogy ott egy baráti családnál, véleményem szerint a Holmgren²⁷ családnál a svéd akadémia elnökének özvegyénél fogja deponálni, akikkel a Békésy család személyesen jóba volt és akikhez engem még 1948-ban Békésy személyesen meghívott, de a kat. pol. osztály utazásomat akkoriban nem engedélyezte. Leydenben a következőket mondotta: 'hazám iránti szeretetből és hálám jeléül a magyar államnak szeretném adni az 500 gr-os Nobel-aranyérmet és az oklevelet', ha azt határozottan meg tudom ígérni neki, hogy e relikviákat a Nemzeti Múzeumban úgy fogják őrizni mint a kódexeket. Kb. két hete 'stockholmi levél' fedőnéven ezt az ígéretet módomban volt megadni és kértem válaszát. ... Biztosan tudom, hogy Békésynek ebből semmi baja nem származhatik, mert ha ez olyan kockázatos lenne, ismervé az ő nagy óvatosságát, ilyen ajánlatot nem tett volna. Egyáltalán nem tartom kockázatosnak azt, ha valaki kitüntetését szeretteihez, hazájába juttatja el. Ezt senki, az amerikaiak sem vehetik rossz néven.”²⁸

Békésy tehát Halmtól egy levelet várt, amelyben a doktor közli, hogy „a stockholmi levelet szívesen fogadják”, mire ő az aranyérmet Svédországba küldi, és megüzeni, kitől vehető át.²⁹ Ezt a kódolt üzenetet Halm Tibor egy Békésy Sándornéval közös levelükben (1962. október 27.) írhatta meg – erről a levélről beszélt Halm fentebb úgy, hogy „az ígéretet módomban volt megadni”: „A stockholmi levéllel kapcsolatosan abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy azt írhatom, hogy igen nagy örömmel fogadják. Egyébként a kérdésben minden úgy lesz, ahogy Te kérted, azaz megbeszéltük. Legnagyobb öröm lesz számomra a stockholmi levél kézhez vétele, mivel azt látom, hogy az itthoniaknak igen nagy örömet okozna. Válaszodat várom! Ölel igaz barátsággal: Tibor”³⁰

Békésy azonban ezek után is nagyon óvatos volt. Előbb 1962 végén közölte Halmmal, hogy a zavaros helyzet (a még alig véget ért kubai rakétaválság) miatt az átadást elhalasztja 1963 nyarára.³¹ 1963. április 24-én Békésy újra üzen, édesanyján keresztül Halmnak: még mindig túl közelinek érzi a kitüntetési ceremóniát, és szeretné, ha ez pusztán személyes ügy maradhatna.³² 1963. július 14-i levelében ismét türelemre inti barátját.³³ A Nobel-aranyérem

²⁶ ÁBTL 3.2.4 K-1503 131-133. Jelentés, 1962. október 1.

²⁷ Holmgren (Halmnál Holmgren): Gunnar Holmgren, az Acta Oto-Laryngologica főszerkesztője, az 1930-as évek végétől Békésy közeli barátja volt. 1946-ban Békésy az ő segítségével jutott Stockholmba. (Bernhard, 1999: 35-37 és Kovács, 1999: 27)

²⁸ ÁBTL 3.2.4 K-1503 116-117. Halm Tibor kiegészítő jelentése, dátum nélkül

²⁹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 131-133. Jelentés, 1962. október 1.

³⁰ ÁBTL 3.2.4 K-1503 189. sz. boríték 47-48. Békésy Sándorné és Halm Tibor levele Békésy Györgyhez, 1962. október 27.

³¹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 149. Feljegyzés, 1963. március 20.

³² ÁBTL 3.2.4 K-1503 164. Békésy levele édesanyjához, 1963. április 24.

témája így hamarosan elül: már 1962 októberében felmerül, hogy „a Nobel-díjat nem fogadhatjuk el”, mert ebből Békésynek baja lehet.³⁴ (Azaz, amikor Halm még örömmel közölte Békésyvel, hogy hazai részről minden rendben van, már volt a háttérben egy ezzel ellenkező elképzelés – amiről a doktor még, és levelezésüket figyelve azután is jó ideig, nem tudhatott.) A végszó pedig szűk egy év múlva úgy hangzott, hogy „vezető elvtársak úgy döntöttek, hogy a Nobel-díj plakett átvételét ne szorgalmazzuk, mert súlyos kellemetlenségbe kerülhet Békésy emiatt.”³⁵

A Moszkván keresztül tett magyarországi látogatás terve a Nobel-díj kérdésével párhuzamosan napirenden volt. Az állambiztonság először is ellenőrizte Békésy moszkvai meghívásának tényét: kiderült, hogy ez 1962. szeptember 24-ig nem történt meg.³⁶ Ezután meggyorsították az ügyet, és 1963 márciusában a szovjetek már arról értesíthették a magyar titkosszolgálatot, hogy Békésy moszkvai meghívása rendeződött: június 17-én érkezne tíz napra Moszkvába.³⁷ Az eredeti elképzelés szerint a moszkvai magyar nagykövet az Akadémia nevében meghívta volna Békésyt Magyarországra. Nemes Dezső ezt a következő indoklással utasította el: az akadémiai meghívás semmiképpen nem diszkrét, hanem mindenképpen nyilvános, azaz nem járható út: hiszen ha Békésy fél közvetlenül Magyarországra jönni, akkor az MTA-meghívást sem fogja elfogadni.³⁸ Halm Tibor szerint pedig Békésy még Moszkvában sem tenné be a lábát egy magyar nagykövetségre, tartva az amerikai reakcióktól; szerinte inkább célszerű volna, ha Moszkvában egy semleges helyen ő mutathatná be Békésyt vezető személyeknek.³⁹ Békésy családja egyébként – mit sem tudva Halm belügyi kapcsolatairól és egyáltalán arról, hogy Békésy hazahozatalával magasabb szinten foglalkoznak – szintén arra gondolt, hogy az MTA meghívására György talán hazajönne; és éppen Halm Tibort kéri meg, hogy segítse elő ezt a meghívást.⁴⁰

A nehézségeket látva végül legalább azt szeretnék elérni, hogy Békésy találkozzon a moszkvai magyar nagykövettel. Ennek a történet szálnak a vége a következő, magyarázat nélküli rövid félmondat: „a megbeszélés nem jött létre.”⁴¹

Nemcsak a nagykövettel való találkozás maradt el: Békésy Moszkvából Budapestre sem utazott el. Nem akarta túlfeszíteni a húrt, egyszerre menni Moszkvába és Budapestre is, mint édesanyjának írta.⁴²

Politikai érdek lett volna Békésy hazahívása, mégis, a dokumentumokból kiviláglik, hogy a Nobel-díjas tudós helyzetét is figyelembe vették. A szolgálati rutin azonban nem feledkezett meg arról sem, ami számára természetes cél: megkísérelni Békésy ügynökként való beszervezését. Ez korábban, 1952-ben így fogalmazódott meg: „Előfordulhat az, hogy kutatómunkája eredményes befejezéséig nem akar hazajönni. Ez esetben feladatunk beszerzése és foglalkoztatása kell legyen. Beszerzése esetén, mint kutató tudós számunkra értékes anyagokat tudna szerezni.” (Mint az idézetből is látható, a hazahívás ötlete szintén felmerült már ekkor, de még időben közelebbi, elevenebb volt a probléma, és azonnal

³³ ÁBTL 3.2.4 K-1503 171-172. Békésy György levele édesanyjához, 1963. július 14.

³⁴ ÁBTL 3.2.4 K-1503 126. Galambos József miniszterhelyettes feljegyzése, 1962. október 3.

³⁵ ÁBTL 3.2.4 K-1503 182. 1963. szeptember 16.

³⁶ ÁBTL 3.2.4 K-1503 136. Jelentés, 1962. október 1.

³⁷ ÁBTL 3.2.4 K-1503 149. Feljegyzés, 1963. március 20. és ÁBTL 3.2.4 K-1503 150.

Értesítés, 1963. március 5.

³⁸ ÁBTL 3.2.4 K-1503 161. Javaslat, 1963. április 23.

³⁹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 166-167. Jelentés, 1963. június 7.

⁴⁰ ÁBTL 3.2.4 K-1503 177-178. Feljegyzés, 1963. július 31.

⁴¹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 182. Tájékoztató Zalai elvtársnak Washingtonba

⁴² ÁBTL 3.2.4 K-1503 171-172. Békésy György levele édesanyjához, 1963. július 14.

egyértelmű volt, hogy ennek kevés esélye van.)⁴³ Semmi jel arra, hogy akár a szervezési kísérletig eljutottak volna az ötvenes években. 1963-ban ismét előkerült a neve, mint ügynökjelölt – „Ocskay” fedőnéven – hiszen „fontos tippszemély AEÁ területen lévő célobjektumban (Harward (*sic!*) Egyetem).”⁴⁴ Elérni is alig tudták – a szervezést meg sem kísérelhették.

Az eredménytelenség után a III-as Főcsoportfőnökség 1965. április 9-én lezárja a Békésy-ügyet – a vele kapcsolatos dossziét irattárba helyezik.⁴⁵

Még ha a zaklatott időkben nem is kerülhetett közelebb hazájához, Békésy György élete vége felé részesült egy Magyarországról jövő kitüntetésben. Az elismerés ráadásul szakmai körökből érkezett, különösebb „politikai érdek” nélkül. A Semmelweis Orvostudományi Egyetem 1969-ben ünnepelte alapításának 200. évfordulóját (Semmelweis nevét ebben az évben, november 7-én veszi fel az intézmény), és a jubileumra már két évvel előtte elkezdődtek az előkészületek. Az ünnepi aktusok sorába felvették a díszdoktori címek adományozását is.⁴⁶ Több más tudós mellett Békésy György is a kitüntetésre javasoltak közé került⁴⁷, és 1969. november 12-én, a 200 éves évforduló záróünnepélyeként a Markusovszky Lajos Kollégiumban tartott rendezvényen a SOTE tiszteletbeli doktoraivá is avatták őket. Az ekkor már beteg Békésy, két másik akadályoztatott társával együtt, az erről szóló oklevelet

⁴³ ÁBTL 3.2.4 K-1503 184. sz. boríték 135-142. Feljegyzés, 1952 október 22.

⁴⁴ ÁBTL 3.2.4 K-1503 145. Határozat, 1963. március 14. „Külföldi szervezési jelöltek adatlapjai” Ocskay fedőnéven: ÁBTL 3.2.4 K-1503 186. 1964. október 27. Békésyt a III/I Csoportfőnökség, azaz a hírszerzés szemelte ki, mint ügynökjelöltet.

⁴⁵ ÁBTL 3.2.4 K-1503 187. Javaslat, 1965. április 9.

⁴⁶ Semmelweis Egyetem Levéltár (SE Lt.) 3/a 16. Egyetemi tanácsulási jegyzőkönyvek 1966-67. 135., 1967. március 29.

⁴⁷ A 200 éves jubileumi ünnepségek sorába illesztett tiszteletbeli doktorok avatásáról 1967-ben döntöttek: lásd a 46. hivatkozást és

SE Lt. 3/a 16. Egyetemi tanácsulási jegyzőkönyvek 1966-67. 209., 1967. július 26.

A leendő tiszteletbeli doktorok névsoráról az Egyetemi Tanács 1968. június 5-ei ülésén határozott. Az ezen az ülésen jóváhagyott lista az avatandó díszdoktorokról:

SE Lt. 3/a 17. Egyetemi tanácsulási jegyzőkönyvek 1967-68, Az Egyetem alapításának 200 éves jubileumi ünnepségein tiszteletbeli doktorrá avatandók személyére javaslat. 398., 1968. május 25. Részletes indoklások, 1968. május 27-i keltezéssel ugyanitt 399-406. Békésy munkásságának rövid ismertetése 401.

Habár az 1971-es Emlékkönyvben (Lombos, Rajháthy, Mészáros, 1971: 49-57) azt találjuk, hogy a tiszteletbeli doktorok listájáról a fenti, 1968. június 5-ei Egyetemi Tanácsülés döntött, a tanácsulási listán szereplők és a ténylegesen avatottak személye között jelentős eltérés van. A jegyzőkönyvi lista 16 nevéből végül csak 7-et avattak fel, viszont három új személy került az avatandók körébe (azaz összesen tíz avatásra került sor). Az eredetileg jóváhagyott listán szerepelt Szent-Györgyi Albert is, aki végül nem lett a SOTE tiszteletbeli doktora, pedig a tanácsuláson még fel is szólaltak mellette (általában kevés felszólalás érkezett a jelöltekhez, akár mellettük, akár ellenük): „Szentgyörgyi professzor 1945 óta tiszteletbeli tagja az Akadémiának.”(375.)

Selye János is a jelöltek között volt, de – mint a jegyzőkönyvben szerepel – „tudományos munkásságával kapcsolatban nem egyöntetű az álláspont”. Elhangzott ugyan védelmében, hogy „díszdoktori avatása feltétlenül helyes”, az avatandók jóváhagyott, 16-os listájára nem került fel.

Selye Jánosról és más jelöltekről: SE Lt. 3/a 16. Egyetemi tanácsulási jegyzőkönyvek 1966-67. 206-209., 1967. július 26.

nem tudta átvenni; átadásukról az illetékes nagykövetségek közreműködésével gondoskodtak.(Lombos, Rajháthy, Mészáros, 1971: 49-57)

1971-ben régi magyarországi tanítványa és kollégája, Tarnóczy Tamás(1973: 129) még megpróbálta hazahívni a Budapesten rendezett 7. Nemzetközi Akusztikai Kongresszusra, de Békésy ekkor már nem vállalkozott ilyen hosszú útra. A nagy tudós a következő évben elhunyt.

Hagyatékának anyagi része a világ több pontját gyarapítja – leghíresebb a Nobel Alapítványnak ajándékozott művészeti gyűjteménye. Ebből 1974 decemberében nyílt kiállítás Stockholmban, a Nobel-díj átadási ceremóniát megelőzően, a kelet-ázsiai múzeumban. Hogy Békésy – miután a Nobel-díjjal egyszer már visszatért a magyarországi felejtésből az (el)ismertségbe – milyen könnyen kikerült a politikai érdeklődés látóköréből, arra jellemző az alábbi, a stockholmi kiállítással kapcsolatos külügyi feljegyzés. A tárlatot a svéd király nyitotta meg. Az eseményre meghívták a magyar követet is, és kérték, hogy az amerikai és a svéd zászló mellett kitehessék a magyart is. A magyar külképviselőt kérdéssel fordult az otthoniakhoz: „A zászlókitevéssel kapcsolatban nem tudok javaslatot tenni, mivel nem ismerem a Békésyvel kapcsolatos hazai értékelést.”⁴⁸

Hazánkba 1995-ben került egy terjedelmes gyűjtemény ajándékképpen Honoluluból, a Hawai-i Egyetemről: az ottani Békésy-anyag raktárba helyezett részét ajánlották fel a Postamúzeumnak.(Kovács 2003: 41-43) Ha a „stockholmi levél” soha nem is érkezett meg, ez a hagyaték megtekinthető Diósdon, a Rádió- és Televíziómúzeum Békésy-termeiben.

Irodalom

Állambiztonsági Hivatalok Történeti Levéltára ÁBTL 3.2.4 K-1503 „Ocskay” dosszié

BERNHARD, C. G.: *Georg von Békésy at the Karolinska Institute = Georg von Békésy – Centenary Volume*, ed. Marx, G. Bp., Eötvös Physical Society, 1999

DÁNIEL, J.: *Békésy György*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1990

HALM, T.: *Amiért Békésy György Nobel-díjat kapott...* Élet és Tudomány, 16, 49 (1961. december 3.): 1544-1547.

HALM, T.: *In memoriam Békésy György (1899-1972)*. Fül-Orr-Gégegyógyászat, 18, 4 (1972): 193-195.

HALM, T.: *A tanítvány szemével – Békésy György emlékezete*. Orvosi Hetilap, 128, 40 (1987): 2429-2430.

KOVÁCS, G.-né.: *A Békésy hagyaték hazatérése*. Magyar Múzeumok, 9, 3 (2003): 41-43

KOVÁCS, L.: *Békésy György, az orvosi Nobel-díjas kísérleti fizikus*, Szombathely, Savaria University Press, 1999 (Dissertationes Savarienses)

---

⁴⁸ Magyar Országos Levéltár MOL XIX-J-1-j Külügyminisztérium TüK iratok

1974/IV/Svédország 103. doboz 005754/1 Békésy emlékkiállítás Stockholmban, 1974.

november 26.

Emlékkönyv a Semmelweis Orvostudományi Egyetem fennállásának 200 éves jubileumi ünnepségeiről, összeállította LOMBOS Lajos, RAJHÁTY Gyuláné, MÉSZÁROS András, Bp., Dr. Zoltán Imre, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem rektora, 1971

Magyar Országos Levéltár MOL XIX-J-1-j Külügyminisztérium TüK iratok
1974/IV/Svédország 103. doboz 005754/1 Békésy emlékkiállítás Stockholmban, 1974.
november 26.

A Nobel-díjas Békésy György, szerk. NAGY Ferenc, Bp., Better, 1999

Békésy György emlékezete, szerk. NAGY Ferenc, KISS Csongor, Bp., Better, 1999

Semmelweis Egyetem Levéltár SE Lt. 3/a 16. Egyetemi tanácsulési jegyzőkönyvek 1966-67

Semmelweis Egyetem Levéltár SE Lt. 3/a 17. Egyetemi tanácsulési jegyzőkönyvek 1967-68

TABAJDI, G., UNGVÁRY, K.: *Elhallgatott múlt – A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956-1990*. Bp., 1956-os Intézet, Corvina, 2008

TARNÓCZY, T.: *Békésy György 1899-1972*. Fizikai Szemle, 23, 5 (1973. május): 129-133.

A koszorús költő, avagy Kazinczy Ferenc a panteon előcsarnokában

The poet laureate, or the foyer of the pantheon Francis Kazinczy

Kovács Ida
muzeuminf@pim.hu

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

‘The past does not arise out of itself, but is born as the result of cultural construction and reproduction; it is always shaped under the guidance of peculiar initiatives, expectations, hopes and aims within the framework of reference of the given present.’ – Inspired by this quote of Jan Assmann I am analyzing texts on the making of portraits of Kazinczy and on their contemporary reception, paying special attention to the mode of speech of these texts. The selected material provides a good insight into how Kazinczy intended to establish his own direct memory-token. I would also like to point out that in relation to Kazinczy’s portraits his contemporaries applied the concepts, expressive of exaltation, of ‘crowned’, ‘glory’, ‘blessed’, ‘holy’, ‘brilliant’ and ‘immortal’ to the writer. According to my assumption both the portraits, definitely having the function of self representation, and the texts (mostly passages from letters) about them are describable, in the broader sense, as evidence of the phenomenon of elevation to the pantheon; a phenomenon that foreshadowed the future: the cult of Kazinczy, which unfolded in mid-nineteenth century and assumed bodily form in the centenary celebrations of 1859.

Keywords: portrait of Kazinczy, analyzing texts, cult of Kazinczy

Kulcsszavak: Kazinczy portréja, elemző szövegek, Kazinczy kultusz

1814 szeptemberében, Kazinczy Ferenc távollétében, Pesten, Kultsár István szerkesztő házában irodalmi vacsorát tartottak, Kis János költő, Kazinczy barátja tiszteletére. Az ünnepeltek, s a házigazdán kívül, Helmezy Mihály, Fejér György, Sztrokay Antal, Horvát István és Vitkovics Mihály – utóbbiak Kazinczy Triászának tagjai – voltak a meghívottak. Vitkovics megírja mesterének Széphalomra az esten történeteket, részletezve, hogy a vacsorán a nyelvújítás ortográfiai kérdéseit és Kazinczy Kisfaludy-recenzióját taglalták, s hogy az ortológus Fejér nagyrészt Kazinczyval szemben érvelt, Kultsár ingadozott, a többség azonban kiállt mellette. „Végre Kultsár tréfával akart győzni – számol be Vitkovics – *Ime, ugymond, itt van, és nem szóll ellent (képedre mutatván). Erre epigramatice feleltem: Nem, mert Újság írónál vagyon. Mindenképpen részedre hajolt a győzelem, és képed felé köszöntvén*

*poharainkat, egészségedért ittunk”*¹ Kis János is megörökíti ugyanezt az esetet, s Kazinczynak írt levelében kiemeli, hogy a vacsora alatt a társalgás túlnyomórészt Kazinczyról és hírhedt Himfy-recenzióról folyt, s a mesterről mindenki a tisztelet hangján szólt, többen védelmezték, mint támadták, olyannyira, hogy neki, Kisnek, már szólnia sem kellett. Ő is kiemeli a jelenetet, amikor a társaság a falon függő festményre pillant: „*Kultsár, a' ki elébb is feléd hajló neutralista volt, ezzel vetett véget a' vitálkodásnak: éljen az, a' kinek képe itt van, a' te képedet mutatván; 's azután sorban ment az egészségértívás.*”²

Kazinczy elvárta író társaitól a hasonló élménybeszámolókat (gyakran küldött neki Szemere Pál és Helmeczy Mihály is), a legzajosabb szócsata és legapróbb kérdés is érdekelte, csakúgy, mint a szereplők állásfoglalása az összetűzésekben, illetve szimpátiáik, csoportosulásaik. S bármilyen vérré menő viták folytak is olykor egy pesti literátori társas együttlét alkalmával, és a leírások alapján bármennyire idegfejtőnek vagy viharosnak látszott is egy-egy alkalom, Kazinczy - ha végre személyesen is jelen tudott lenni -, elemében volt. 1815 áprilisában például részt vett egy Kultsárnál tartott nevezetes irodalmi vacsorán, ahol a beszélgetés egyik tárgya ismét a Himfy-recenzió, annak hullámverései, valamint a *Mondolat* és a nyelvújítási harcok aktuális perpatvarai voltak, sőt, felröppent még, egy, a tekintélyét alaposan megtépző állítólagos megjegyzés is,³ ennek ellenére az író így összegezte a literátori együttlét tapasztalatait: „*Gyönyörű estve volt. Ilkor oszlánk szélllyel.*”⁴ Annak a harcokban résztvevőnek a szavai fejeznek ki ilyen elégedettséget, aki úgy érzi, hogy a győztesek oldalán áll.

Széphalmi barátja képének hatását tapasztalja és újságolja el Kazinczynak Dessewffy József is, amikor 1821-ben Kisfaludy Károly, Horvát István, Thaisz András és Helmeczy

¹ Vitkovics Mihály Kazinczyhoz, 1814. szeptember 6. KazLev, XII, 78. A Kultsárnál függő kép Stunder János Jakab 1801-ben festett munkája, amelyet Kultsár magától a festőtől vásárolt. „Édeskés rosz kép” – mondja róla Kazinczy. Vö. Váczy jegyzetapparátusában, KazLev, XXII. 511.

² Kis János Kazinczyhoz, 1814. szept. 21. KazLev, XII, 106. Az esten történeteket a magasztaló szokásrend példaként cikkében megemlíti Merényi Annamária is, ám írásában véletlenül felcseréli Kis János és Kazinczy szerepét, azt vélelmezve, mintha 1814-ben Kazinczy vett volna részt Kultsár emlékezetes vacsoráján, s Kis János falon függő képének tiszteletére üritett volna poharat a társaság. Vö. MERÉNYI 2000, 72.

³ E megjegyzést, amelyet Kultsár Istvánnak tulajdonít, s amelyről egyik levelében sem írja meg pontosan, hogy maga hallotta-e, illetve, hogy egyáltalán milyen körülmények között és hol hangzott el, Kazinczy több variánsban is megírta barátainak. Először Kis Jánosnak: „Nem kívánom én azt hogy az én írásom, nyelvrontásom hallgatva tiszteltessék [...] De kéz alatt dolgozni, czimboráskodni, azt nem türhetni, hogy – az ebadta Kalvinistája Dictator lesz közöttünk – már ez olyan, a' mire a' becsületes ember elborzad.” Kazinczy Kis Jánoshoz, 1815. máj. 1. KazLev, XII, 503.; Majd Kölcsey Ferencnek: „Kultsár egy szót sem szólla, mert édes, és csak hátúlról taszigálgat. De én neki még némelly szavait is tudom. Illyen ez: Baszom a' lelke Kalvinistája, 's ő akar tónust adni? ő lesz Dictátor közöttünk?” Kazinczy Kölcsey Ferenchez, 1815. jún.2–3. KazLev, XII, 560.; Végül Sárközy Istvánnak: „[...] az fáj nekik hogy az e b a d t a K a l v i n i s t á j a a k a r D i c t a t o r l e n n i . – Az út tágas, csak fusson rajta, a' ki futni tud.” Kazinczy Sárközy Istvánnak, 1815. júl. 9. KazLev, XIII, 18. (Kazinczy arra kérte Sárközyt, hogy levelét közölje Berzsenyivel is.) Kazinczy Kisnek és Sárközynek talán amiatt nem nevezi néven Kultsárt, mivel a Kultsár baráti köréhez tartozó ortológus, Fejér György a dunántúli ortológusokkal jó kapcsolatokat ápolt, így hamar visszajutott volna Kazinczy történetének verziója Pestre. Kölcsey a *Mondolattal* a széphalmi mester oldalán állt, tehát tisztában volt a frontvonalakkal és érdekekkel, így vele teljes nyíltsággal lehetett véleményt cserélni.

⁴ Kazinczy Kis Jánoshoz, 1815. máj. 1. KazLev, XII, 504.

Mihály társaságában, meghívott, ritkán látott vendégként jelen van Kultsár István fent említett pesti házában. A falon ő is felfedezi Kazinczy portréját: *„Mejképedet olajjal festve láttam Kulcsárnál. [...] Nem felejtkezünk-el rólad. Szív ömledezve emlegették nagy Apjokat a' mostani literatura' jeles fiai. [...] Kissfaludý [!] kellemetesen komoly, szót'lan. El-találnád: ha nem tudnád is, hogy dramma fogantatik belsejében. Szép, karcsú fiatal ember, lankadkodó kék szeme merő jóságot, szívességet ejteget. [...] Horváth legkomolyabb minnyájok között, kitetszik rajta az éjtszakázás. Úgy keressük és leljük az éj' csendjei között a' sok tanultságot.”*⁵

Kazinczy a fenti két esetben, vitát kavarázó recenziójának utóöngéivel, illetve az aktuális nyelvújítási csetepaték ügyével a társaság figyelmének középpontjában maradt, s élvezte megszerzett tekintélyének csorbíthatatlanságát. Távollétében is jelen volt: falon függő *olajportréja képviselte őt*, arcma az emlékezet működése és a képek mágiája révén döntő pillanatokban – szimbolikusan is, territoriálisan is, - uralni tudta környezetét.

Nem csupán Kultsár István házában helyezték el a falon Kazinczy-portréját. Bizonyos, hogy a széphalmi mesterről rendelkezett olajképpel vagy metszettel Berzsényi Dániel, Cserey Farkas, Dessewffy József, Döbrentei Gábor, Guzmics Izidor, Gyulay Karolina, Gyulay Lajos, Helmeczy Mihály, Horvát István, Igaz Sámuel, Kácsándy Teréz, Károlyi István, Kis János, Kisfaludy Károly, Kövér Imre, Krajnik Csercsi, Németh László, Márton József, Pálóczi Horváth Ádám, Péteri Takács József, Jeanette Prank, Sárközy István, Sipos Pál, Steinmetz Náni, Szemere Pál, Szirmay József, Tatay János, Toldy Ferenc, ifj. Wesselényi Miklós; ahogyan bírta képmását néhány ifjúkori barátnője is, s a sor még hosszan folytatható lenne.

Vajon milyen volt, milyen lehetett Kazinczy megjelenése, milyennek látták őt kortársai az 1810-es évek közepén? Szentmiklóssy Alajos számol be az író külleméről alkotott benyomásairól Berzsényi Dánielnek, aki ekkor már féltve őrizte falán széphalmi barátja képét, ám nem adatott meg számára, hogy valaha is lássa őt: *„Kazinczy alacsony, szikár Ember. Homlokán komolyság ül; de szemeiben az elevenesség tüze ragyog. Hajai őszek; arcai béresettek; az alsó ajaka a felsőnél domborúbb; orra hajlott; testalkotása egykor igen egyenes lehetett de most az idő súlya alatt görnyedez; mozdulatja sebes; a társalkodásban maga alkalmaztatása kedveltető; figyelme minden csekélységre kiterjed; beszéde csinos s ment minden buja piperétől. Lelkét nem festem, mert azt azon kívül is isméréd. Boldog az, kit a barátság Géniusza ily széplelkű Emberhez fűzött! Vigasztalhatatlan volnék, ha ezen szerencséről lemondanom kellene!”*⁶ A Kazinczy- ábrázolással rendelkezők többsége – leveleik tanúsága szerint – az arcképre tekintve, immár a *kép-tárgyat* ruházta fel a köznapin felüli formátummal, s annak dicsőítésében könnyebben rátalált a szakrális terminológia nyelvére, mintha a magasztalást direkt módon az író személyéhez intézte volna. A személyes, baráti csókváltástól egyébként idegenkedő Berzsényi, Kazinczy iránti szeretetében már az író feleségének, Sophienak képét is várta Niklán, s ezt írta Széphalomra: *„küld meg nékem Grófnéd képét, hogy azt a' tied mellé függeszthessem, és mély tisztelettel megcsókolhassam. Látod melly vakmerő vagyok!”*⁷ Miután a portré készt, megsürgette: *„Úgy értem leveleidből, hogy már két levelem nem juthatott hozzád. [...] tehát küld meg nékem Grófnéd képét, hogy ti az én szobáskámnak bálványai legyetek.”*⁸ Volt literátor barát, mint az erdélyi filozófus Sipos Pál professzor, aki arról számolt be, hogy példaképének látványa arra készíti őt, hogy magasabbra törjön: *„Be töltéd egy fő kívánságomat: rézre mettszett Képed Larariumomban van; [...] Szemem előtt álló képed serkent, unszol, ösztönöz, ínt, hogy el ne felejtsem, ki'*

⁵ Dessewffy József Kazinczyhoz, 1821. okt. 1. KazLev, XVII, 538.

⁶ Szentmiklóssy Alajos Berzsényi Dánielhez [1815] Idézi SZALAI 1990, 281.

⁷ Berzsényi Dániel Kazinczyhoz, 1810. ápr. 8. KazLev, VII, 359.

⁸ Berzsényi Dániel Kazinczyhoz, 1810. jún. 23. KazLev, VII, 534.

baráttya vagyok, 's ki barátom?'⁹ Döbrentei Gábor tovább ment; még nem került fel helyére az író portréja, de már előre elképzelte a festmény őt motiváló szerepét: „Szép rámába fog az mindenkor író asztalom felett függeni. Ébresztend az engem a' szép hevű munkában a' Nemzetért, balzsamzand barátsági enyhítést kebelemben, emlékeztetni fog, hogy én Neked mennyivel tartozom, 's általa felserkentendő sokféle ideájimban kedves szempillantataim lesznek.”¹⁰ Az idézett levélírók szavai szerint a képmás hatásától várt lelki nemesedés és magasabb szintű teljesítmények elérésében való hit a vallási, egyszersmind mitikus szférába emelik a kép modelljét. A beszélők/levélírók gondolatai, kifejezőmódjuk, a képet elhelyező gesztusaik kultikus beállítódásra utalnak. Nem kizárt ugyanakkor az sem, hogy a kijelentések egy része, melyeket a képek tulajdonosa ilyenkor papírra vet, merő udvariasság vagy frázis, de ha így lenne is, akkor is perdöntő bizonyítéknak tekinthetők arra nézve, hogy mindannyian tisztában vannak azzal, mekkora súlya van Kazinczynak a literatúrai közéletben, s hogy épp ezért, itt helye van kijelentéseiknek, amelyeket az ábrázolásokról, s közvetve az íróról tesznek. Tudatában vannak egyszersmind annak is, hogy milyen személyes hatása és felhívó ereje lehetséges egy emblematisz személyiségről készült képnek. Dessewffy József már felfüggesztette Kazinczy portréját a falra, amikor tollat ragad, s őszinte baráthoz méltón – árnyalatnyi humorral – azt írja, hogy ők, otthon, egyszerűen dicsekedni fognak a képpel: „rámába tétetém üveg alá, és Feleségem fogadó szobájában a' pamlag felett már fel is függesztette. Szép volna ha meg akarnád egyszer nézni magadat ott, a' hol nem tsak szeretnek, hanem díszeskednek is veled”.¹¹

Cserey Farkas túlradó érzelmekkel eltelve gyűrűt készített Kazinczy arcképével, hogy barátja minden nap – testközelben – vele lehessen: „A Napokba kaptam Lipsiabul haza egygy igen szép kilenczed fél caratot nyomó égetet Saphiromot [...] úgy jádzik, mind a leg szebb Diamant – carmezirozva van igen gazdagon Brilliantokkal [...] gyereki indulattal örvendek ezen gyűrűmnek [...] Most képedet fel küldöttem Lipsiaba Rosthoz, hogy a szerint gyűrű köbe fel emelt munkával ki metcettesse. Bal kezem mutató úiján fogom aszt gyűrűbe viselni – szívem részin – meljbe holtig lakozol úgy is.”¹²

Az 1820-as évek közepén már a tágabb értelemben vett magyar literátor közösség egyre több tagja birtokolja a széphalmi vezér arcképét. Igaz Sámuel, a Hébe kiadója például

⁹ Sipos Pál Kazinczyhoz, 1814. júl. 29. KazLev, XI, 494. Merényi Annamária a kultikus tárgyak és a portréfestészet összefüggésének gondolkörében, tanulmányában rámutat, hogy Kazinczy és íróbarátai a „körbeküldözgetett és egymásnak ajándékozott metszeteket, kézírásokat és festményeket [...] szent tárgyként őrizték, s a köszönettelre néhány alapvető formulát honosítottak meg a levelezésben. [...] nemegyszer arról értesítették egymást, hogy kisgyermekük a portré látványától még az evést is abbahagyták vagy éppen annak szemlélésétől nyugszanak meg. [...] külön típusba oszthatóak azok a levelek, melyekben a barátság megpecsételésének, a szövetségkötés gesztusának tartják az arckép megérkezését.” MERÉNYI 2000, 71.

¹⁰ Döbrentei Gábor Kazinczyhoz, 1818. ápr. 24. KazLev, XVI, 16.

¹¹ Dessewffy József Kazinczyhoz, 1818. márc. 30. KazLev, XV, 551.

¹² Cserey Farkas Kazinczyhoz, 1808. aug. 17. KazLev, VI, 34–35. Kazinczy lakonikus természetességgel írja le az esetet feljegyzéseiben: „Az én fejem a Cserey Farkas gyűrűjében, Krasznán. [...] Felküldötte Lipsiába Rosthoz Kininger után John által metszett képet, hogy azután a legügyesebb mivész csináljon gyűrűkövet a szükséges változtatásokkal. A mente görög lepelle van elváltoztatva, hajam az Apollo szobra' fűrtözése után fűrtöztettek. A munka igen szerencsés. A gyűrű' köve jászp-onyx s fejjeres; azt 22 magyar opál veszi körül. Azokat prof. Zennowitz küldé Csereinek a pekléni hegyekből Abauj völgyéből.” (Váczy jegyzetapparátusában, KazLev, XXII, 512.)

1825-ben Bécsben, Kazinczy híres Kreutzinger által festett olajképének másoltatását intézi az író kérésére Simó Ferenc festővel, aki, már egy évvel korábban, kópiát készített Donát János Kazinczy-portrójáról is. Természetesen, sem Igaz Sámuel bécsi otthonából, sem a szintén bécsi Márton professzoréból, nem hiányozhat./nem hiányzik a falról a mestert ábrázoló kép.¹³ Talán a pannonhalmi barát, a szerzetes Guzmics Izidor a leglelkesebb, amikor Kazinczy képmása megérkezik hozzá, egyúttal ő az egyetlen, aki – ahogyan az ajándékot megköszönő leveléből kiviláglik –, beszél a képhez, sőt verset is ír hozzá. A liturgikus szertartásoknak a hivatásához tartozó mindennapi gyakorlata miatt, kétségkívül tőle idegen legkevésbé a faliképet szentség gyanánt megszólító gesztus és terminológia, éppen ezért azok közé tartozik, akik tisztán látják a „szakrális” és a világi értelemben vett „kultikus” közötti különbözőség mechanizmusait. Köszönőlevelét így kezdi: *„Kazinczy Ferencznek az igen tiszteltnek, Guzmics Izidor forró háláját. / A’ régen várt kedves vendég érkezett; itt van mellettem a’ Te másod, tisztelt, szeretett Férfiu; benne Téged minden perczenetben láthatlak, vizsgálhatlak, szólíthatlak: ’s mi több, semeiddel beszélgethetek, annyira beszélők azok. [...] Martz. 12kén megérkeztl, ’s én téged vacsora után több társaimnak jelenlétekben: Idvezlégnekem Kazinczy mássa! felkiáltással fogadtalak. [...] Most már így szólítom a kedves képet, vagy is a kép semeiből kilövellő lelket:*

*Jer te sokat munkált, csüggedtlen lélek ölembel!
Hints, ha talán fognék csüggni, erimbe erőit.*

*Képed, érzékenyen fogadtatott, de olly Platói szeretettel még sem bírok, hogy magadat testestől lelkestől látni, ölelni ne ohajtsalak.”*¹⁴ Guzmics újfent eltérően a többi Kazinczy-kép tulajdonosától (a szakrális beszédmódú *Idvezlégnek...Kazinczy mássa!* lelkesült hangoztatása, majd a képhez írt versbe foglalt fohász után) visszazökken a világi élet hétköznapi realitásaiba. Tárgyilagosan szögezi le, hogy a hús-vér barát személyes jelenlétét számára mégsem pótolhatja sem saját felfokozott szeretete, sem pedig a Kazinczy-képmás megpillantása révén megteremtett, valóságot idéző, ám mégis vizuális fantáziák. Kettejük első találkozásáig azonban még négy, a pannonhalmi közösen eltöltött napokig pedig hét évnek kell eltelnie.¹⁵

Arcmás készíttetés, mint a hírnév záloga

„A reprezentáció az ember lényegéhez tartozik.” – szögezi le Belting¹⁶, s másutt a gondolatot azzal egészíti ki, hogy az *„egyedi arckép az én színrevitelét helyezte előtérbe.”*¹⁷ Valójában már a német reformáció idején a humanisták olyan nyilvános hírnévre törekedtek, amelynek a testi létezés után az irodalmi »névben« kellett folytatódnia. *„A szellem a testtel szemben tett*

¹³ „Képed mind Prof. Márton Úrnál, mind nálam az után dolgozva függ, a’ mint azt Döbrentei bírja Donát által festve, ’s a’ mit Te jónak tartván, én benne büszkélkedem.” (Igaz Sámuel Kazinczyhoz, 1824. júl. 16. KazLev, XIX, 161.); Vö. még: Igaz Sámuel Kazinczyhoz, 1825. jan. 14. KazLev, XIX, 280.

¹⁴ Guzmics Izidor Kazinczyhoz, 1824. márc. 15. KazLev, XIX, 70–71.

¹⁵ 1828 március 9-én Pesten találkoznak először, a következő nap estéjét együtt töltik; jelen van Pázmándi Horvát Endre is. Guzmics is, Kazinczy is, Horvát is a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) működési szabályzatának kidolgozásában való részvétel miatt vannak Pesten. Vö. KAZINCZY 2009, 331.

¹⁶ BELTING 2003, 102.

¹⁷ BELTING 2003, 160.

*magáról kijelentéseket. A szellem világbeli utóélete [...] individualista módon tartott igényt az irodalmi emlékezetre.*¹⁸

Ebben az értelemben, majdnem háromszáz évvel később, Kazinczy számára kézenfekvő volt önmaga legsokrétűbben való megmutatásának, ezen belül kiemelten saját vizuális reprezentációjának – mai szóhasználatnál élve – *menedzselése*. A magáról készített festmények (több mint harminckét ízben festették le!¹⁹) másoltatása, metszetre vitele és sokszorosíttatása,²⁰ azok küldözgetése természetes igény és egyben évtizedeken át folytatott tudatos gyakorlat is volt részéről.²¹ Ez irányú elképzeléseit azonban nem kívánta pusztán önmagára vonatkoztatni: „*Én ha vallást csináltam volna, azt parancsoltam volna, hogy minden festesse magát.*” – vallotta 1817-ben.²² Az író aktív és hatékony kezdeményező közreműködése, könyvkiadói–szerkesztői tevékenysége és házi Larariuma gyűjteményének céltudatos gyarapítása is nagy szerepet játszott abban, hogy végül mind több és több író társa megörökíttette magát.²³ Kazinczy kora Magyarországon, művelődési programjának kinyilvánításával (amelynek része volt a képzőművészeti ismereteknek, különösen az antik művészetek megismerésének a hazai kulturális életbe való beemelése is), azok közé tartozott, akik tudták és hangoztatták, hogy „*az idő múlása és a tér elvesztése ellen*” (ahogyan azt Hans Belting 2001-ben megállapítja²⁴) képekkel védekezhetünk, (Az író már Regmecen, majd széphalmi házában is saját metszet- kép- és kéziratgyűjteménnyel rendelkezett, amelyet már börtönbe kerülése előtt megalapozott.²⁵) E képeket, belehelyezkedve a továbbiakban Belting

¹⁸ BELTING 2003, 157. Vö. még Porkoláb idevágó gondolatmenetével, aki könyvében idézi Hites Sándor humanista nyilvánosságmodelljét, PORKOLÁB 2005, 35.

¹⁹ Vö. Váczy jegyzetapparátusában, KazLev, XXII, 511–512. Az itt felsorolt 31 festmény és 2 plasztika korántsem tartalmazza az összes alkalmat. Az író nem említi Grasmeyer árnyrajzát 1782-ből, Mad. Abélé arc-él rajzát 1803-ból, az 1816-ban Kolozsváron Josef Schmelzer által készített gipsz élőmaszkot, nem említi meg Rombauer János 1825-ben az íróról készített festményét, Manschgo János 1828-as ceruzarajzát, Simó Ferenc 1829-ben festett olajportróját. Meglehet, hogy az író más képeket is kifejejtett. Vö. RÓZSA, 1957, 190–192, E.CSORBA–KOVÁCS 2006, 62–67, 96.

²⁰ „A nyomtatás révén a test megsokszorozott ábrázolását is [...] absztrakció éri. [...] Így jön létre a módosult személyes kép, ami egyúttal az újfajta nyilvános személyiséget is szerephez juttatja.” (Belting 2003, 157.)

²¹ A Kazinczyról készült összegyűjtött portrékat és Kazinczynak a képzőművészethez fűződő viszonyát l. RÓZSA 1957.; valamint az író és a képzőművészet kapcsán átfogóan l. CSATKAI 1925.; GYAPAY 2009, 15–24.

²² Kazinczy Döbrentei Gáborhoz, 1817. jan. 25. KazLev, XV, 37. E gondolatát táplálja a XVIII. század derekán Németországban hódító barátságkultusz is, amelynek az író örömmel adja meg magát. Vö. CSATKAI 51.

²³ Kazinczy beszélte rá például az idős Ráday Gedeont (egyúttal festőt is vitt magával), hogy engedje magát megörökíteni, Vö. Ráday Gedeon Kazinczyhoz, 1790. ápr. 9. KazLev, II. 62.; ugyanerre biztatta–kérte többek között Csokonait, Döbrenteit, Dessewffy Józsefet, Vörösmarty Mihályt, Fáy Andrást, Toldy Ferencet és másokat. A mesterekkel való megörökíttetésekén kívül Kazinczy maga is próbálkozott portrérajzolással: néhány író társáról, barátjáról, barátnőjéről és családja tagjairól árnyrajzokat készített, vö. KAZINCZY 1928.; Az író egyéb tárgyú, épületekre, kertekre vonatkozó rajzaira nézve l. RÓZSA 1957, 175–176.

²⁴ BELTING 2003, 76.

²⁵ 1805-ben már több író barátjának portréját szobája falán helyezte el: „Larariumom’ falán függ már a’ Virágé, Báróczyé, Némethé, Úza Pál és Szentmarjai Ferenczé ’s Versegie. Ott fog majd ez is, és midőn pillantásom reá repül, reá téved, érzeni fogom, hogy le vagyok kötelezve nagy lenni, mert ezek barátim voltak.” (Kazinczy Kis Jánoshoz, 1805. júl. 14. KazLev, III, 377.)

gondolatmenetébe, a „kollektív imagináció”²⁶ tartja életben. A képek az utókor számára való hagyományozása szándékos és tudatos. Ez az átörökítés „képes olyan nyilvános példaképeket az új orientációk modelljévé tenni, mint amilyen az antikvitás volt a reneszánszban.”²⁷ Személyek követendő példaként való felmutatása²⁸ vagy az antik művészet követésének ajánlása,²⁹ s az utódok képeinek átadása az új generációknak, olyan gondolatok, amelyek a megújítandó magyar nyelvvel, ízléssel, művészetekkel foglalkozó művelődési programjában már Kazinczyt is izgatták, több mint kétszáz esztendővel Belting előtt.

Kazinczy és a szellemi utódok, követők problematikája szorosan kapcsolódik az író és a mellette felnövekvő új nemzedékek előretörésének jelenségéhez. Érdemes egy pillanatra elidőzni e tárgyban 1820 körül papírra vetett gondolatain, amely valójában nem mást, mint a dicsőség útját, mozgását mutatja térben és időben: „Mi szép, midőn szeretettel látjuk felénk közelíteni a' kik pályánkon már ragyognak! midőn azt mondhatjuk, hogy a' mint nyomot ezek törének nekünk, úgy azt mi törünk majd és még szebbet mint ők nekünk, az utánunk eredőknek! azt, hogy ezek a' szerint áldják majd emlékezetünket, mint mi az azokét, a' kik innen már leléptenek!”³⁰ E néhány sorban az író egyfelől kiemeli, hogy az új meg új nemzedékek egymás munkájára építkeznek, egymásnak is törve az utat. Hangsúlyozza tehát a folytonosság tényét, s a jövőbe tekint. Másfelől a „mi törünk majd, és még szebbet mint ők” megjegyzés többes szám első személyű alanya már a minőségi alkotó munka, sőt az annál is többnek, szebbnek ígérkező munka büszke hirdetése, amelynek maga az író is részese. Az utolsó sorban szereplő „áldják majd emlékezetünket” szakrális hangvételű kinyilatkoztatás valójában a glorifikációra igényt tartó író emelkedett lelki állapotát merevíti ki, majd az utolsó szavakkal figyelmeztet eme „emlékezet-áldás”, emlék-állítás bevett szokására és ebből adódóan jelzi a jogosan kijáró babérkoszorú elvárását.

Kazinczy panteonizációjának előjelei

Kisfaludy Károly már népszerű színpadi szerző Pesten, amikor 1821-ben, még Aurórája megindítása előtt, levélben fordul Kazinczyhoz, s magasztaló szavak kíséretében a köz felett állónak, bírónak nevezi őt, aki dönthet bemutatandó szent áldozatainak, azaz műveinek megítéléséről,³¹ röviden: vezérnek ismeri el őt. Kazinczynak az íróársadalom zárt közösségében fennálló tekintélye – amelynek csúcspontja kétségkívül az 1810-es évek – az

²⁶ Uo.

²⁷ BELTING 2003, 69.

²⁸ Kazinczy a *Pályám emlékezetének* gyakran idézett alábbi szövegrészletében leszögezi: „[célom, hogy] koromat fessek, s azon nagyokat, akikkel éltem akiket láttam.[...] Ezeknek emlékezeteket fenntartani, képeiket festeni, őket a maradékkal közelebbről ismertetni, nekem kedves s kedves lesz a maradéknak is.” (KAZINCZY 1987, 88.)

²⁹ „s csak arra szoktassa Uram Öcsém magát, hogy mindég a' *Régiség*' statuáját [szobrait] nézze, tudván hogy az épen úgy haladja felül az új idők' munkáit, mint a *Classicusok*' írásai a' mostaniakat.” (Kazinczy Kölcsey Ferenchez, 1814. júl. 7. KazLev, XI, 459.)

³⁰ E szöveg (valójában *ál-levél*) előzménye egy misszilis levél, amelynek adatai: Kazinczy Kis Jánosnak, 1793. júl. 27. Kazinczy az 1810-es évek végén, 1820-as évek elején újrairta Kisnek küldött korábbi levelét, azaz visszadatálva írt egy új levelet. Erre azért került sor, mivel felvetődött, hogy Kazinczy íróársáival folytatott leveleiből könyvkiadás készül, s az író a közönség elé stilizált szöveggel kívánt állni. A levél átdolgozottságára nézve Vö. CSETRI 28–29.

³¹ „Nagy érdemű férjfiu! [...] dolgozásim bizonyíthatják, hogy téged vettelek például, és téged érteni, követni, legfőbb szorgalmam. [...] Te Kedves Barátom! Ki a köznél fellyebb állsz, kinek annyi viszontagságok nyílt tekintetet adának, Te légy ezentul szent oltár, mellyre leteszem áldozatimat – ítélj munkáimról, és a te javulásodnál hiven megállok.” (Kisfaludy Károly Kazinczyhoz, 1821. máj. 13. KazLev, XVII, 444–445.)

1820-as évek derekáig még érzékelhető, a széphalmi mester őrzi posztját; a literátor ifjúság számára is hiteles szavú kritikus és vállalt példakép. Személyének régi nimbusza több-kevésbé változatlan az Aurora zsebkönyv megindulása után is, nagyjából az orgánium arculatának, hangjának a 20-as évek közepére bekövetkező, Kisfaludy Károly diktálta karakteres átalakulásáig és az Auróra-kör megalakulásáig. Amikor Kazinczy szintén 1821 tavaszán levélben szemrehányást tesz Szemere Pálnak, vélt elhidegülése és ritkán csordogáló pesti tudósításai miatt, Szemere jelzi, hogy a Triástól némiképp távol került ugyan, de mesterének nincs oka aggodalomra sem miatta, sem pedig a pesti írók körében még mindig stabil pozíciója miatt: „Bár az Uram Bátyám tisztelőji között csak nehányat találhatnék olyat a’ millyent ohajtottam és ohajtok! De hiszen Kultsár Úr megígérte Benedek estvéjén, hogy a’ most következő nyáron Kazinczynak emlékeztetere ő szentelend innepet. Hiszi e Uram Bátyám, hogy a’ Pesti Egyesület retteg Kazinczyt nem szeretni? Ugyvan; és ez elég.”³² A „retteg Kazinczyt nem szeretni” megjegyzés, s a Kultsár által beígért Kazinczy innep említése kétség kívül deklarálja az író hatalmát, ha nem is kifinomultan választékos modorban. Szemere levelében ez után olvasható a Vitkovics házában lezajlott, Virág tiszteletére rendezett Benedek napi irodalmi est és vacsora nem túl részletező taglalása. Felsorolja az egybegyűlteket, s hogy ki mit olvasott fel, beleértve saját magát is. Nem említi azonban, hogy Virág az esten gyengélkedése miatt nem volt jelen, s hogy a termet úgy rendezték be, hogy a fő falon, központi helyen függött az ünnepelt Virág Benedek festménye, „virágos zöld koszorúval ékesítve”³³, s hogy díszes szőnyeggel letakart pulpitus állt az egymást követő szónokok rendelkezésére, valamint, hogy az egybegyűlteket háromszori, hangos „Éljen” kiáltással, s Vivitur ingenio, caetera mortis erunt! [Az ember a szellemben él, minden más mulandó!] üdvözléssel ünnepelték a távollévő idős költőt. Szemere bizonyára tudta, hogy e részleteket miért nem említette mesterének. (Az 1821. március 22-én megtartott „Virág-innep”-ről egyébként Kazinczy az újságból nyilván értesült, mivel a Magyar Kurír alapos beszámolót³⁴ közölt róla, s a lap példányai eljutottak Széphalomra is.³⁵) Szemere szavaiból kitűnik továbbá lelkesedése Kisfaludy Károly személye és az estélyen elhangzott versei iránt. Ez azért hat különösnek, mivel a Magyar Kurír hallgatott Kisfaludy jelenlétéről. Szemere talán óvatosságból nem kívánta Virág ünneplésének részletezésével terhelni Kazinczyt, mivel a két költő az 1810-es években már eltávolodott egymástól, így Virág dicsőítése nem érte volna el a várt hatást. Meglehet továbbá, hogy a Kazinczynál mindössze öt esztendővel idősebb Virág tömjénezésének híre és koszorúval feldíszített festményének elképzelése egyaránt – vélhette Szemere – a gyorsan múló időre, s a pálya számára is közeledő végére figyelmeztethették volna mesterét. E vélekedés nyomán haladva kijelenthető, hogy e tekintetben Kisfaludy Károly 1823-ban már nem ennyire tapintatos Kazinczyhoz írott, alább idézett soraiban: „Nem kérdésből nyíltam ki előtted, hanem szíves baráti ösztönből, hogy Te, ki annyit áldozál, szenvedél nyelvünkért, aggodt napjaidban láthassad, hogy fényes nyomdokodat bár gyöngébb erővel követni törekszünk. Én neked sokat köszönök, és ha valaha oly szerencsés lehetek jórt teremteni, lelked sugallása vezetend előre.”³⁶ Kisfaludy már az Auróra zsebkönyv kezdeti sikerei után írta e levelet, pontosabban válaszolt Kazinczy azon soraira, melyben az szabadkozott, hogy több kéziratot küldött a bécsi Hébe zsebkönyv

³² Szemere Pál Kazinczyhoz, 1821. ápr. 14. KazLev, XVII, 436.

³³ Váczy János jegyzetapparátusában, KazLev, XVII, 617.

³⁴ Vö. Váczy János jegyzetapparátusával, KazLev, XVII, 616–617.

³⁵ Péteri Takács József haláláról például Kazinczy a Magyar Kurír 1821. május 15-i számából értesült, s a hírt nem egészen két hét múlva, május 27-én már meg osztja levélben Pápay Sámuellel. Vö. Kazinczy Pápay Sámuelhez, 1821. máj. 27. KazLev, XVII, 451.

³⁶ Kisfaludy Károly Kazinczyhoz, 1823. jan. 10. KazLev, XVIII, 233.

számára, mint az Aurórának. A széphalmi mester e levelében a feltörekvő ifjakat is szóba hozta, dicsérve őket: „*Én mindég szemesebb vagyok ifjaink' érdemének kilesésében*”, magát természetesen hangon sorolva az idősekhez: „*mi öregek, kik az ifjakra kevélyen szoktunk tekinteni*”. A megbecsülés és barátság hangján szólítja meg Kisfaludyt, és saját korábbi Himfy-recenzióját immáron végképp feledni kívánva írja: „*Higyj szavamnak, édes barátom, Tőled szerettetni nékem dicsőség; higgy szavamnak: én téged már a' Kisfaludy név miatt is szeretlek*.”³⁷ Kisfaludy Károly választlevelenek kifejezése a mester „aggodt” koráról nem teljesen légből kapott (Kazinczy néhány hónappal múlt 63 éves), azonban mégis túlzó, még akkor is, ha az író társ szavai erre feljogosították. Erősnek hat a szinte letűnt kort idéző múlt idő használata is: *áldoztál, szenvedtél*, valamint a már-már szoborszerű idolhoz szóló kitétel: *nyomdokat követjük, lelked sugallása vezet*.³⁸ Kisfaludy két-három esztendő múlva, az Auróra-körben általa összefogott, a kibontakozó romantika irányába nyitott fiatal írók szemében vezető szerepre tesz szert, míg Kazinczynak egyre több kisebb-nagyobb konfliktusa, izlésbeli nézeteltérése, majd irodalmi „pöre” is támad mind a középgeneráció (Horvát, Kölcsey, Döbrentei) mind a fiatal nemzedék (Bajza, Toldy) képviselőivel, s e közben továbbra sincs személyesen jelen az irodalmi élet szempontjából már meghatározó Pest-Budán. Kisfaludy Károly (akit Kazinczy írói és irodalomszervezői tevékenysége miatt alapvetően nagyra tart) lényegében készül igazodni az elismert pályatárs egy korábban neki címzett tanácsához-óhajához: „*A' Dicsőséget erős karokkal markoltad-meg: adja az ég, hogy soha el ne szalassz*.”³⁹

Kazinczy 1825-ben esedékes ötven éves írói jubileumára mégsem „*a fényes nyomdokokat követő*” Kisfaludy Aurórája, s a pesti írók köre, hanem Igaz Sámuel Bécsben kiadott zsebkönyve, a Hébe készült meglepetéssel, Blaschke Jánosnak egy rézmetszetű (külön lapokon sokszorosítva is megjelentetett) rajzával. Igaz egy példányt küldött az írónak a kész metszetből, azzal, hogy az majd a „*Hébébe jő*”, s levelében többek között afelett sajnálkozott, hogy még többet nem tehetett: „*Buzgóbb tisztelőd nálamnál nincsen, 's ha a' sors tiszteletemhez illetőleg engedne módot annak bém bizonyításában, úgy márvány-oszlop készült volna írói dicső pályád' Jubileumára. [...] 'S ha Te kedvezőleg méltóztatol azt elfogadni tőlem kicsinyben, a' mit a' Hazának nagyban kelle vala adni, örömemnek e' tárgyban semmi híjja. A' Haza' Geniusa öleli Büsztödet a' hold világította tájon, 's mintha mondaná égre emelt szemekkel: Jutalmazd-meg te néki, én arra képes nem vagyok*.”⁴⁰ A szobor talapzatán a következő felirat olvasható: „*Kazinczynak írói pályája' ötvenedik évében a' rény és a khárisok. MDCCCXXV*.”

Guzmics Izidor, a Hébe ünnepi számának megérkezése után gyorsan reagál a képre, barátja megdicsőítésére: „*Igaznak valódi igaza volt, midőn az érdemekkel tellyes 50. esztendő's litteratori hőst emlékekkel tisztelte-meg; 's szívem olvadozott nézletében*.”⁴¹

³⁷ Kazinczy Kisfaludy Károlyhoz, 1822. dec. 31. KazLev, XVIII, 226–227.

³⁸ Kisfaludy Károly Kazinczyhoz, 1823. jan. 10. KazLev, XVIII, 233.

³⁹ Kazinczy Kisfaludy Károlyhoz, 1822. febr. 16. KazLev XVIII, 37.

⁴⁰ Igaz Sámuel Kazinczyhoz, 1824. okt. 5. KazLev, XIX, 215. A metszet a Hébe 1825. IV. számában jelent meg. Leírása: Erdős, holdfényes tájrészlet előterében kő talapzaton fiatal férfi (a fiatal Kazinczy) görögös büsztje látható. A szobor mellett telt testalkatú, mezítelen karú, lepelbe burkolt, égre emelt tekintetű nőalak: a haza géniusza áll, jobbában letámasztott pajzs, rajta a magyar címer rajzolatával. Bal karjával védőn átkarolja a büsztöt. Az oszlopon a fentiekben idézett felirat látható.

⁴¹ Guzmics Izidor Kazinczyhoz, 1825. jan. 8. KazLev, XIX, 278. Guzmics ugyanitt mindössze a feliratot kifogásolja, szívesebben látta volna, ha Kazinczynak a *Tövises és virágokból* is ismert jelmondata került volna inkább a köre: „*áldozz a kháriszoknak*”.

Kazinczy számára váratlan meglepetést okoz a metszet, valamint az, hogy a Hébében epigramma is köszönti őt.⁴² Blaschke allegorikus képe – ha esztétikuma némi kívánnivalót hagyott is maga után – mindenképpen jóleső érzéssel tölthette el az író. Egyfelől a haza - nőalakban megszemélyesített - hódolata miatt, másfelől pedig, mert a rajzoló művész⁴³ átvette az ő elgondolását, miszerint az utókornak készülő portré-reprezentáció csúcsa az antik stílusú, idealizált mellszobor.⁴⁴ Keserű Katalin, amikor Kazinczy kultuszát kutatja, megállapítja, hogy „a Hébe 1825-ös rézmetszete, [...] Kazinczy apoteózisának is felfogható. Ez még életében, írói működésének 50. évében egy talapzatra állított klasszicista büszttel jeleníti meg az így halhatatlannak minősített költőt egy eredendően halhatatlan géniusz társaságában. (Magyarország géniusza egyúttal Kazinczy tevékenységének, kultuszának nemzeti jelentőségére utal.)”⁴⁵

Az író levélben újságolja el megtiszteltetését közeli barátainak, így Gyulay Lottinak is, felfedve a kép allegóriáját, amelyet ő, némiképp prózaiban, mint Igaz Sámuel, úgy értelmez, hogy a „Haza”, azaz a „Matróna” azért tekint az égre könyörögve, hogy az ő utolsó napjait „derítse-fel, 's tegye boldoggá.” A gondolatot lezárandó, kissé restelkedve hozzá teszi még, hogy Igaz gesztusa könnyeket csalt szemébe, de tudja, hogy a „tömjén Istent illet, nem embert”.⁴⁶ Régi barátjával, Dessewffy Józseffel azonban szintén megosztja örömét, sőt, ahogyan Lottinak, neki is lemásolja a képen látható szobor talapzatára írt öt ünneplő laudáló feliratot. Még büszkébb azonban arra, amit ez után újságol el barátjának, miszerint hallotta, hogy Ferenczy István hazaérkezett Rómából, s mielőtt visszautazna, őt mindenképpen látni szeretné.⁴⁷

Ennek fényében nem csoda, ha az író valóságos megdicsőülésként éli meg, amikor két év múlva tudomására jut, hogy Ferenczy mellszobrot készít róla. Az eddig konspiratív módon előle titkolt információra az ifjú Toldy (Schédel) Ferenc német nyelvű *Handbuchj*ának, azaz a magyar költők munkáiból összeállított kézikönyvének szövegében bukkan, amikor Toldytól megkapja az ő írói munkásságát bemutató német szövegrész korrektúráját.⁴⁸ Ez idő tájt az író

⁴² Ponori Thewrewk József költeménye a Hébe IV. Kötet 263. lapján jelent meg. Címe: *A' Kháriszok*.

Elyzion' gyönyörű mezejéről, isten-arányból, / Dícsföldünkre leszállt a' Khariszok' serege. / 'S a' Széphalmi verázstempére repülve, Kazinczy' / Keblében új szép mennyei lakra talált. (Váczy János jegyzetapparátusában, KazLev, XIX, 611.)

⁴³ A rajz Wilhelm Rieder (1796–1880) munkája, a rézmetszetet Blaschke János (1770–1833) készítette. Az önálló lap mérete: 112x83 mm. Egy példánya fellelhető a Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti Tárában is, ltsz. 2006.100.1.

⁴⁴ Az író „[e]lvei szerint a közéleti szereplőre emlékező nyilvános szobormű sem követhet más mintát, mint az eszményítő klasszicizálás antikizáló formarendjét. Kazinczy ezen elvárásainak ismeretében alkották meg tisztelői ötven éves írói jubileumára fiktív büszttjét 1825-ben, és az író ezen kíváncsiához igazodott Ferenczy István márványba faragott képmása két esztendővel később.” (Révész 2010) <http://www.btm.hu/varmuzeum/kiadvany/tbm/35/04/revesz.pdf>

⁴⁵ Vö. KESERŰ 1994, 36. l

⁴⁶ Kazinczy Gyulay Karolinához, 1824. dec. 20. KazLev, XIX, 258.

⁴⁷ „Ferenczy a' Statuárius Rómából haza jött, de vissza megyen, 's nem addig (úgy írja Igaz) míg engem meglát. – Melly öröm! Ő a nemzetnek nagy dísze.” (Kazinczy Dessewffy Józsefhez, 1824. [okt. 14.] KazLev, XIX, 223.) 1824-ben végül nem sikerült találkozniuk, erre először majd Pesten, 1828. február 22-én kerül sor. Vö. Ferenczy István Kazinczyhoz 1824. nov. 5. KazLev, XIX, 229., az első találkozásra nézve Vö. *Pesti Útmat*, KAZINCZY 2009, 330.

⁴⁸ „Schédel Handbuchja' második Könyvét e' holnapban nyomtatni fogja. [...] De képzeld, mit olvasék az utolsó paragrahusnak utolsó sorában. Ott képeim felől szőlla [...] «igen igaz és igen szép az, melyet Ferenczy carrárai márványból faraga.» — Én, a' ki festést, faragást olly tűzzel szeretek, és a' ki Ferenczyt mind Munkájiért, mind azért, hogy a' Magyar nevet Rómában megdicsőítette [...] kevélykedem e' szerencsémnek [...] nyugtalanul várom a' fejet.” (Kazinczy Guzmics Izidorhoz, 1827. [dec. 13–15. között], KazLev, XX, 423.) Vö. RÉVÉSZ

már levélbarátságban van Ferenczyvel, akiben a hazai neoklasszicista szobrászat megteremtőjét ünnepli, s akinek 1822-ben Rómából Magyarországra küldött *Pásztorlányka* című szobráról (melyet ő keresztel el *Graphidionnak*) epigrammát is, recenziót is ír, s Csokonai-büsztségéről szintén az elismerés hangján nyilatkozik.⁴⁹

Kazinczyt a szobor készülése híre mellett Toldynak a *Handbuch*-ban őt felmagasztaló szavai is büszkévé teszik, szinte zavarba hozzák; hasonlóan reagál, mint a jubileumi metszet megpillantásakor: „*Rendes érzés, mikor a' még élő ember olvassa a' maga Halotti Predikációját. Még rendesebb, hogy én a' magam életemet mástól tanulom; itt pedig éppen így járék. Schédel [Toldy] nem csak nem gáncsol, de tömjénez is szinte a' fulasztásig.*”⁵⁰

A túlradó tömjénezés gyakorlatát az író vélhetően aránytévészőnek és hiteltelennek tartja, ugyanakkor az őt az örökkévalóság számára megörökíteni kívánók gesztusát nem hárítja el, mivel tisztában van azzal, hogy saját teljesítménye eredményes szolgálat is volt egyben. Írásaiból az vonható le, hogy számára a „Nagyok” valódi értékek letéteményesei és megteremtői. Ennek fényében a „Nagyság” az író, a művész számára elérendő célkitűzés – s a dicsőség ennek majd hozadéka lehet. „*A „nagy ember” fogalma – ahogyan Keserű Katalin leszögezi – a francia felvilágosodás szülötte. Noha a francia akadémia 1758-as pályázatának témája a „nagy ember dicsőítése” volt, s az akadémiai szemlélet akkor még összehangzott az abszolutizmusával a tekintetben, hogy a nagy ember a király, mégis kialakult a fogalom új, demokratikus értelmezése (az ember nem születési előjogai, de cselekedetei és tehetsége révén lehet naggyá), s így az 1777-es párizsi Salon programja már: ismertté tenni a híres franciák képmásait.*”⁵¹ Ezt a fajta, tehetség és cselekedetek által elérhető dicsőséget hirdeti a széphalmi mester is áhitottnak és példa értékűnek. Az 1810-es évek végéig művelődési programjának alapkövei a Szép [ízletes, erényes] és a Jó [közjó], amelynek érdekében kora szellemi embereinek munkálkodniuk kell. Átvesszi Sallustius gondolatát, miszerint a nagy emberek képe felkelti az erény szeretetét.⁵² A *Báróczi Sándor életének* utolsó soraiban pedig a „nagyok” emléke, mint példa jelenik meg, amely felemel, jobbra tesz. Az író magáénak vallott meggyőződésésként idézi itt Goethe Tassóját: „*Szent a hely, aholott nagy ember áll; / S példája századok multával is / Buzdítva szól a jóknak lelkeikhez.*”⁵³

Az 1820-as években a nemzet eszméjének a politikai és kulturális közéletben való egyre erőteljesebb artikulálódásának hatására Kazinczy művelődési programjának céljaként is

2010, 62–65., Ferenczy Kazinczy szobra 1827-ben még csupán készülőfélben volt, a szobrász 1828 június 25-én fejezte be az agyag megmintázását. Vö. *Pesti Út*, KAZINCZY 2009, 336.

⁴⁹ A *Pásztorlánykáról* szóló epigrammát az író megküldte Ferenczynek is, l. Kazinczy Ferenczy Istvánhoz, 1823. jan. 17. KazLev, XVIII, 235., A vers nyomtatásban megjelent: Hébe 1825, IV. köt.; Kazinczy *Pásztorlányka*-recenzióját l. Felső Magyar Ország Minerva, 1825, II, 43–47.

⁵⁰ Kazinczy Guzmics Izidorhoz, 1827. [dec. 13–15. között], KazLev, XX, 423. Kazinczy az 1820-as években az egyik legkedvesebb tanítványának tekintette a polgári foglalkozását tekintve akkor végzős fiatal orvos Toldyt, akivel az 1820-as évek végén, különösen azonban 1831-ben feszültségei támadtak (Pyrker-per).

⁵¹ KESERŰ 1994, 35–36. Vö. OZOUF 1986, 139–166.

⁵² Vö. CSATKAI 1925, 51.

⁵³ KAZINCZY 1979, I, 800. Az újonnan épült Vármegyeháza megtekintése után büszke (rendi hierarchiához igazodó) nemzeti öntudattal írja: „Szebb és nagyobb gyűlési palota a hazában nincs; [...] Itt függ a két Első Ferenc képe, s a mostani országlóé Krafftól, fejr mentében, veres dolmánnyal és nadrággal. [...] itt gyilkos szelindekével Eszterházy Pál; itt Pálffy Miklós, [...] Itt függ Batthyány Lajos. [...] Religiózus tisztelet rázza meg a nézőt, ha ide ezeknek isméretekkkel lép, midőn azoknak körökbe látja magát emelve, kiknek nevek a nemzet előtt örökre szent marad. Bár a gyönyör példát egyéb megyéink is – bár minden megyéink követnék! KAZINCZY, 1987. 546.

a nemzet javáért való tevékenység fogalmazódik meg. 1829-ben írja, amikor módjában áll találkozni a nemzeti kultúráért az Akadémia felállításának ügyében áldozatot hozó államférfiakkal: „Áldott a nap, mellyben azokat láttam, kik a' nemzetre fényt vontak, kik annak nemesítésén igyekeztek!”⁵⁴ A haza dicső férfiai között elsősorban gróf Széchenyi Istvánt, gróf Károlyi Györgyöt, gróf Andrássy Györgyöt és gróf Vay Ábrahámot érti. Utóbbit, (akihez unokahúga révén távoli rokonság is fűzi) 1830-ban levélben arra kéri, hogy teljesítse kötelességét az utókor iránt, amelyet megszerzett hírneve ró rá: „Te felejtethetlenné tevéd magadat maradékid előtt, olly fényt hagyván nekik, melly nekik sok és ollykor hasznos elsősegeket ad: de épen ez által tartozol is nekik valamivel: – hogy képedet is hagyd nekik, még pedig egy hívet. Minden maradékid nevekben kérlek tehát, szaladj fel Bécsbe, és ott festesd magadat de Lieder nevű festő által. [...] Ez festette a' Palatinust, a' Primást, Herceg Breckenheimot, Illyésházyt, [...] Kérlek, édes barátom, tedd a' mit Tőled itt tisztelő maradékid nevében terjesztek elődbe. Hadd ismerjék azt századok mulva is, a' ki nekik mind belső érdemei mind ezen elsőség megszerzése által örök fények lesz.”⁵⁵

Kazinczy Pesten

Kazinczy 1827 késő őszén, családjának évek óta húzódó peres ügyei miatt több hónapra Pestre készül, ahol 1815-ben fordult meg utoljára. Leveleiben megszáporodnak a várakozással teli utalások az író társakkal való személyes találkozásokra is. Toldy Ferencnek küldi e sorokat: „én Novemberben Pesten leszek [...] ne feledd megírni, hol van szállva Kisfaludy, Vörösmarty és Te.”⁵⁶ Jankovich Miklós, gyűjtő, mecénás, aki korábban metszetei egy részét megvásárolta, levélben hívja, hogy megérkezve nála lakjon, míg Pesten tartózkodik; „két szobát, szekérszint, istálló” ajánlva neki,⁵⁷ s ezzel együtt gazdag műgyűjteményének megtekintésére is invitálja. 1827-ről az időpont 1828-ra csúszik, annál is inkább, mivel 1828 márciusában megkezdődnek az ülésezések az Akadémia felállításának ügyében, s oda Kazinczy is hivatalos. A literátor barátokkal való együttlétre is egyre inkább vágyik; Toldyt és Bajzát új időpontról értesíti: „Kedves nekem azt látni, hogy Ti, kiket én annyira szeretek, együtt laktok. Januáriusban tehát együtt szorítlak szívemhez.”⁵⁸ Toldyékon kívül Virág Benedek, Stettner György (ez időben irodalmi műveit Fenyéry Gyulaként publikálta), Vörösmarty Mihály és Kisfaludy Károly „látását” óhajtja leginkább. (Közülük mindeddig csak Virág Benedeket ismerhette meg személyesen.)

Kazinczy Toldy Ferencsel és Stettner Györggyel folytatott levélváltásaiból kiviláglik, hogy a várt személyes találkozások, látogatások nem a számára megszokott módon: nem az évtizedekkel korábban szokványos ceremónia szerint és nem négy szemközt folynak majd. A literátori társas együttlétek ekkor már hosszú évek óta a pesti irodalmi élet mozgalmas színpadán zajlanak; írók, szerkesztők, irodalompártolók házában (korábban Kultsárnál, Vitkovicsnál, majd Fáy Andráséknál, Szemere Pálnál, Bártfayéknál, Kisfaludy Károlynál, Ferenczy Istvánnál). Egyes irodalmi körök, írócsoportok emellett olykor vendégfogadóban, illetve vendéglőben is összegyűlnek. Az eseményeket gyakran névnapokhoz, születésnapokhoz igazítják, ebéddel, vacsorával, borozgatással kötik egybe.

⁵⁴ Kazinczy Guzmics Izidornak, Pest, 1829. máj. 27. KazLev, XXII, 424.

⁵⁵ Kazinczy Vay Ábrahámhoz, 1830. nov. 15. KazLev, XXII, 441.

⁵⁶ Kazinczy Toldy Ferenchez, 1827. aug. 29. KazLev, XX, 348.

⁵⁷ Kazinczy Guzmics Izidorhoz, 1827. okt. 24. KazLev, XX, 382.

⁵⁸ Kazinczy Toldy Ferenchez és Bajza Józsefhez, 1827. nov. 16. és nov. 23. között, KazLev, XX, 385.

Kazinczy 1828. február 18-án érkezik Pestre. A város alaposan megváltozott, amióta nem járt itt. Jó néhány hónappal később, egy Pestről keltezett levelében alig győzi sorolni az új építményeket, utcákat, üzleteket. Lenyűgözi a Börze épülete, a „Vármegye Gyűlési palotája”, falain az ország nagyjainak olajportréival, valamint a képárosok új boltjai, ahol térképeket, rézmetszeteket kínálnak.⁵⁹ Végigjárja a festők műtermeit is – csaknem úgy vágyik a velük való találkozásokra, mint az íróbarátaival való együttlétre. Még az öreg, a festéstől már visszavonult Donát Jánost is meglátogatja: ő készítette el 1812-es portréját. Sorban felkeresi az ifjabbakat is: Simó Ferencet, Szentgyörgyi Jánost, Pesky Józsefet, Heinrich Johann Thugutot, Richter Antal Fülöpöt, s mind az ötüket megbízza, hogy fessék meg arcképét. Végül Heinrich és Richter képeit találja a legsikerültebbeknek. Heinrich olajfestményét végül – s erre büszke – Kisfaludy Károly vásárolja meg húsz aranyért.⁶⁰ A többi művet maga fizeti ki. A pesti festők, rajzolók és metszők jól járnak Kazinczy műpártoló barátságával. A mester ügyel arra is, hogy megrendelőket küldjön nekik, így segítve anyagi boldogulásukat⁶¹ – emellett igaz meggyőződéssel vallja: „minden jobb embernek festetnie kellene magát”.⁶² Amikor pesti útjáról hazatér Széphalomra, izgatottan várja a megvásárolt festményekkel teli ládát: „Richter pakolja be minden képeimet egy ferslágba mellynek árát fizetem, 's adassa által Tek. B-né [Bártfayné] Asszonynak hogy valaha vehessem. Reszketek hogy képeim elveszhetnek, 's nem kell halogatnunk általvételeket. Olly kincs az nekem és maradékomnak, a' mit semmi sem pótolhatna ki.”⁶³ Másutt már magának a képzőművészetnek („Mesterség”-nek) a szeretetét is megemlíti, egyúttal a művészi alkotások hatását összefüggésbe hozva a halhatatlansággal: „[...] magamat és barátimat azért is festetem, mert a' Mesterséget szeretem. Ferenczy, Heinrich, Richter és Simó nekem halhatatlanságot adtak.”⁶⁴

Ferenczy és Kazinczy találkozása

Kazinczy műveltségével, képzőművészeti tárgyú olvasottságával, valamint széles ismeretségi körével, folyamatosan meg-megújuló levélbarátságaival és e tekintetben egyedülálló ambíciójával egy személyben is annyit tesz, tud tenni a lassan meginduló hazai képzőművészet fellendítéséért, mint senki az ő korában; „[...] hogy magyarországi művészetről beszélhetünk [...] az Kazinczy érdeme”⁶⁵ – szögezi le Csatskai Endre *Kazinczy és a képzőművészetek* című könyvében.

Ferenczy István fellépése az európai szintű magyar szobrászat megszületését jelentette. Több barátjának is beszámol a szobrászról; Guzmics Izidornak például ezt írja: „már Rómában fényt vona a' magyar névre. Canóva barátságára méltóztatá, 's mestere Thornwaldsen megjövendölé nagyságát. Graphidiona, mellyet Rómából küldé Budára az ötlet pártfogoló 's pénzzel segélő Nádornak, a' Múzeumban állítatott fel. A' kezdő Művész a' Művészség kezdetét adá a' szerelmes leányban [...] Dolgozója Budán, két házzal feljebb mint

⁵⁹ Vö. Kazinczy Guzmics Izidorhoz, 1829. máj. 27. KazLev XXII, 424, 427. A teljes levél szövegét Kazinczy Pestről készült útirajzként szerette volna közölni a Muzarionban.

⁶⁰ L. Toldy Ferenc Kazinczyhoz, 1829. júl. 18. KazLev, XXI, 80., Kazinczy Bártfay Lászlóhoz, 1829. júl. 24. KazLev, XXI, 81.

⁶¹ Vö. pl. Kazinczy Ponori Thewrewk Józsefhez, 1828. máj. 31. KazLev, XX, 515.

⁶² Kazinczy Gyulay Lajoshoz, 1817. jan. 13. KazLev, XV, 23.

⁶³ Kazinczy Szemere Pálhoz, 1830. nov. 3. KazLev, XXII, 440.

⁶⁴ Kazinczy Guzmics Izidorhoz, 1829. máj. 27. KazLev, XXII, 429.

⁶⁵ CSATKAI 1925, 17.

a' katonai kenyérsütő, melly hajdan a' Mátyás' istállója volt, tele van gipsz és három vagy négy márvány büsztökkel; ilyen a' Cardinális Primás Rudnayé. Ürményi József és Gróf Brunszvik József Ország-Bírájaié, Marczibán Úré 's Asszonyé, Generalis Gróf Bekerszé, Gróf Sándor Móriczé, Kulcsár Istváné."⁶⁶ Az író és a szobrász ekkor még csak levelekből ismeri egymást. 1823-ban Ferenczy hálásan veszi kézhez Kazinczy *Ferenczy Graphidionára* című epigrammáját, amelynek utolsó sorai így hangzanak: „Szóllj, ki vezette karod'? ki sugallta kebledbe hogy azt merd? / Néked ez elhevülést eggy kegyes Isten adá. / »Ámor nyújtja segélyt, 's munkám' kedvelni taníta; / 'S a' leczkét eggyütt vette Ferenczy velem.«”⁶⁷ A következő évben, bár Ferenczy hazlátogat szüleihez Rimaszombatba, nem sikerül kettejük tervbe vett találkozása, a szobrász helyett a következő sajnálkozó sorok érkeznek Széphalomra: „Öreg reményem 's mindenem! A mostoha Sors még most is vélünk annyira kegyetlen, hogy a rég ohajtót öszve jövőst meszszelteit: de más részről meg kedvesebb véggel kecsegtet, midőn talán én többé nem Romai hanem Magyar Lakos lehetek, és így minden tudományos Hazafiakkal, de kiváltképpen te veled egy Barátságot és Nestori tapasztalataidból kedves Gyümölcsöt szerezhettek, 's egy mostani bűnk felejtésére, vig Innepet innepelünk”⁶⁸. Ferenczy tehát hazatelepül Rómából: műtermet keres és talál Budán, a várhegy oldalában.

Kettejük első találkozására négy év múltán, 1828. február 22-én kerül sor, Fáy András pesti házában. Kazinczy még ekkor is beteg: lázasan, tüdőgyulladással érkezett a fővárosba, ám a körülötte pezsgő literári élet miatt csak kevés időt tölt ágyban. Az író naplójegyzeteiben így írja le Ferenczy István megpillantását: „[1828. február] 22. Fáy Andrásnál ebéd. Ott hagyom Ragályi Tamást, 's szaladok a' Ferenczy István ölelésére, ki az elsőbb szoba' kemenczéje mellett beszélle nem tudom kivel. Ezt a' díszét nemzetünknek itt látom először.”⁶⁹ A szobrásszal való személyes megismerkedésre tehát, akárcsak a pesti írókkal való találkozásokra, társaságban kerül sor. Minthogy Ferenczy Fáy András közeli barátja, a későbbiekben is sok időt töltenek el együtt Fáy belvárosi házában és ferencvárosi kertjében. Ekkor már, ahogyan az Kazinczy barátaihoz írott leveleiből tudható, javában készül Kazinczy mellszobra.⁷⁰ Még nincs márványba faragva, ahogyan azt az író Dessewffynek hírül adta, éppen ellenkezőleg: Ferenczy, most, hogy Kazinczy jelen van, végre elvégezheti a szükséges korrigálásokat a hús-vér modell után. Az agyag nyárra készül el, olvashatjuk Kazinczy pesti naplójegyzeteiben: „[1828. június] 17. Ferenczy az én büsztömet sárban.” Egy hét múlva pedig ezt jegyzi be: „[1828. június] 25. Ferenczy elvégzé büsztömet.”⁷¹

Voltaire szobrának megkoszorúzása – Kazinczy szobrának megkoszorúzása

A panteonizáció eszméje kifejlődésének és gyakorlati megvalósulásának hosszú folyamatában, ha nem is döntő, de nyilvánvaló szerepet játszik Kazinczynak az általa szerkesztett Orpheusban 1790-ben közzé tett egyik fordítása. Ekkor, úgynevezett érzékeny korszakában a közelmúlt s jelen francia és német irodalmának egyszersmind az európai

⁶⁶ Kazinczy Guzmics Izidorhoz, 1829. máj. 27. KazLev, XXII, 427.

⁶⁷ Kazinczy Ferenczy Istvánhoz, 1823. jan. 17. KazLev, XVIII, 235.

⁶⁸ Ferenczy István Kazinczyhoz, 1824. nov. 5. KazLev, XIX, 229.

⁶⁹ *Pesti Útam*, KAZINCZY 2009, 330.

⁷⁰ „Ferenczy, fejemet carrári Márványból faragta, három vagy négy rajzolások, és a' Döbrenteinél függő képem után.” (Kazinczy Dessewffy Józsefhez, 1827. dec. 13. XX, 421.) A márvány majd jóval később készül el, ebben az időben még az agyag mintázása folyik. Vö. *Pesti Útam*, KAZINCZY 2009, 336.

⁷¹ *Pesti Útam*, KAZINCZY 2009, 336.

felvilágosodásnak kiemelkedő személyiségei jelentették számára a követendő mintát. Ennek jegyében tette közzé Kristof Zabuesnig 1779-ben napvilágot látott szemelvényes Voltaire-életrajzának néhány részletét is. Köztük azt is, amely Voltaire Párizsba való diadalmas visszatérésének (huszonnyolc esztendeig volt kitiltva Párizsból!), egyszersmind megdicsőülésének egyik epizódját mutatja be: „[1778] Mart. 30dikán midőn új darabját Irenejét hatodszor játszották, és Irenét nyomban Nanine követte, a' Theatrumban Voltaire is jelen vólt. Alig tudta magát keresztül fűrni azon a' tömött Népen, a' melly oda leg-inkább az ő látása kedvéért gyűlt; 's midőn a' lozsiba bé-ért Brizard színjászó hozzája ment, 's egy koronát akart fel-tenni fejére. Voltaire le-kapta azt, 's hát a' nagy betsülettel meg akartok-é (kérdé) őlni? Képzeltetetlen kedvességgel játszattatott-el a' darab. 'S alig vala vége, midőn a' kárpit hirtelen fel-rántatott, 's Voltairnak faragott képe a' színen állott. A' sok színjászó körül-vette azt, 's úgy koronáztatott-meg a' Nép örvendező sikoltozásai közt.”⁷² Természetes, hogy a nagy író megdicsőítésének fentebb vázolt jelenete nem került el Kazinczy figyelmét, amikor Zabuesnig könyvéből a fordításra kiemelendő szemelvényeket válogatta. Látnia kellett, hogy Franciaországban a Voltaire-t ünneplők sokasága már maga a közönség: olvasók és színházba járók tömege. 1790-ben, amikor Kazinczy Voltaire Skizzei megjelentek, egyfelől teljességgel beláthatatlan volt, hogy idehaza mikor arathat majd magyar nyelven író, költő, színpadi szerző ilyen nyilvánvalóan hatalmas, zajos közönségsikert, másfelől az is aligha vagy nehezen volt elképzelhető, hogy egy magyar író és róla készült szobrát tömegek éljenzése között koronázzanak-koszorúzzanak meg.

Két év híján negyven év telt el, s Kazinczyt is, szobrát is megkoszorúzták – egyidejűleg. Nem olvasóinak zajos tömege előtt és nem is színpadon (ahogyan Voltaire-hez hasonlóan színpadon ünnepelték például a németek Goethét nyolcvanadik születésnapján⁷³), hanem Fáyéknál, családias, baráti körben. A koszorúzás eseményét apró mozaikokból építhetjük fel. Kazinczy utal a szobor megérkezésére, ha annak megkoszorúzását nem is említi: „[1828. június] 30. Fáyánál vacsora. Ferenczy oda hozatá büsztömet.”⁷⁴

Sok év távlatából a vendéglátó házigazda Fáy András is beszámol a történetekről, de időpontját tévesen 1830-ra teszi: „1830-nak egyik napján, írói és művészi társaság, vidám vacsoránál gyűlt nálam össze; köztök Kazinczy Ferencz és Ferenczy István, a művész. Ez utóbbi amannak kedvelt barátja, el-elvonódott a társaságtól, rejtélyesen járt-kelt, suttogott, s csak az asztal végével jöttünk rejtélyessége titkára. Egyszerre felszökik ültéből Ferenczy, s ezen szavakkal üdvözlőlvén Kazinczyt: „Barátom! Rómában laktomban úgy tapasztalám, hogy az írói vagy művészi osztályokban kitűnő érdemek meg szoktak koszorúzni. Engedje meg ismeretes szerénységed, hogy mi is hasonlót tegyünk veled! – hirtelen, mielőtt az öreg

⁷² Kazinczy, *Skizzek a' Voltaire életéből*, ORPHEUS, 2001, 214. Kristof Zabuesnig művének címe: *Historische und Kritische Nachrichten von dem Leben und den Schriften des Herrn von Voltaire und anderer Neuphilosophen unsere Zeiten*, Augsburg, 1779. Vö. még ORPHEUS, 2001, 498–499.

⁷³ Toldy Ferenc több ízben jelen volt 1829 nyarának végén a nyolcvan éves Goethe ünneplésén Németországban, így például egy Faust-előadáson Dresdában, illetve a weimari Goethe ünnepen is. Vö. Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1929. szept. 5., BAJZA–TOLDY 1969, 469. Európai körútja során Toldy otthonában is meglátogatta a Kazinczy által végtelenül tisztelt Goethét. A látogatásról levélben számolt be Kazinczynak, aki fokozott érdeklődéssel vette a híreket, részben azért is, mivel a Toldy által összeállított és Goethének is eljuttatott német nyelvű *Handbuch*-ban az ő munkái is szerepeltek. Vö. Toldy Ferenc Kazinczyhoz, 1829. dec. 8. KazLev, XXI, 158., Kazinczy Toldy Ferenchez, 1829. dec. 31. KazLev, XXI, 186.

⁷⁴ *Pesi Útam*, KAZINCZY 2009, 336.

eszmélhetne, fejére övedzé zöld koszorúját, melyet, – más zöld lomb nem találtatván közelben, a vármegye háza udvarának közepén állott szomorúfűz gallyából fona össze. A meglepett irodalmi hősnék köny szökék szemébe, s kedves zavarában sorba ölele bennünket.”⁷⁵ Nyilvánvalóan hibás a Fáy által megadott 1830-as dátum, hiszen Kazinczy ebben az évben egyáltalán nem fordult meg Pesten. Egy másik beszámolójában Fáy azt állítja, hogy a megkoszorúzáskor a mellszobor is jelen volt. (Valószínűtlen, hogy Ferenczy büsztjét kétszer, netán többször átvitték volna Fáyékhoz.) A szobor szereplése egybevág Kazinczy naplójegyzeteivel, tehát. Fáy és Kazinczy szövegei az eseménytörténetet illetően hitelesítik egymást. Az est időpontjának tekintetében azonban nyilvánvalóan Kazinczy egykorú feljegyzéseire kell bízni magunkat.

A másik Fáy visszaemlékezés, amelynek főszereplője ezúttal Ferenczy István, így egészíti ki a történeteket: „Kegelettel tisztelte ő [ti. Ferenczy] minden jelesét a hazának. Ő volt az, ki egy nálam gyűlt kis baráti körben, barátját Kazinczy Ferenczet, egy szomorúfűzgallyból font koszorúval tán először koszorúzta meg, előbb az ősznek homlokára, majd annak mellszobrára tűzvén fel a koszorút. Ily biztos kis baráti körökben megnyíltak Ferenczynél a kebel kincsei s meghitt barátait meglepte annak gazdagsága.”⁷⁶

Miért nem jegyezte fel, vagy írta meg barátainak az író, hogy őt és a róla frissen készült szobrot barátai megkoszorúzták? Rejtély. Elképzelhető, hogy azért nem, mert koszorúját nem borostyánból vagy babérból fonták, hanem szomorúfűzből. A fűz a gyász, a halál jelképe. Ha valakinek a számára ez jelentőséggel bírhatott, az mindenekelőtt a szimbólumok (és allegóriák) iránt érzékeny Kazinczy lehetett. Másfelől az est vidám hangulatban és nem túl nagy körben zajlott, lehetséges tehát az is, hogy a jelenet nem volt eléggé emelkedett és ünnepélyes ahhoz, hogy Kazinczy említésre méltónak ítélje. Ezen felül bizonyos, hogy az agyagról ekkor még legfeljebb gipszöntvény készülhetett – ha készült egyáltalán – mivel öt nap alatt (Ferenczy június 25-én végzett az agyag megmunkálásával, az est pedig június 30-án volt) aligha lett volna idő a márvány kifaragására. Kétségtelen, hogy büszkeségre a carrarai márvány anyagból mintázott alkotás adhatott volna igazi okot az író számára. Barátai már a nemes anyagból készült büsztől vettek hírt, így talán érthető, hogy végül elmaradtak az esetlegesen nekik szánt levélbeszámolók a (vagy agyag, vagy gipsz) mellszobor megkoszorúzásáról.

Ferenczy István Kazinczy márvány szobra végülis a széphalmi mester születésének századik évfordulójára rendezett grandiózus, kultikussá nőtt 1859-es ünnepségeken jut majd központi szerephez,⁷⁷ pulpituson, oltárként, örökzöld gallyakkal feldíszítve áll a Nemzeti Múzeum dísztermében, hirdelve, hogy modellje, Kazinczy, bekerült a Pantheonba.

⁷⁵ FÁY 2000, 268–269. Fáy emlékezése 1853-ból származik.

⁷⁶ FÁY 2000, 63. Vö. KIRÁLY 2010, 126–127. Fáynak ez az emlékezése 1860-ból való.

⁷⁷ A Nemzeti Múzeumbeli centenáriumi ünnepségek másik emblematis látványeleme, amely valóságos kultuszképpé vált, egy nagyméretű, kifejezetten a századik évfordulóra megrendelt festmény, amelyet a művész, Orlai Petrich Soma, Toldy Ferenc hangsúlyos intenciói nyomán készített. A mű *Kazinczy és Kisfaludy első találkozására* címen vált ismertté, s témája egy Pesten, 1828. február 19-én ténylegesen lezajlott irodalmi látogatás egy elképzelt (?) pillanata, azaz annak re/konstrukciója: Kazinczy és Kisfaludy Károly író társaik gyűrűjében kezdet fognak. A valós eseményről Kazinczy mindössze ennyit jegyez fel naplójában: „[1828. február 19.] Szemerének születési napja, mint feleségemé. Bártfayné adá Szemerének a' vacsorát. Itt látom először Kisfaludy Károlyt, itt először Bajzát. – Helmezi is ott.” (Pesti Út, KAZINCZY 2009, 330.) A festményhez Toldy képmagyarázatot fűzött, melynek esszenciája máig tovább hagyományozódott. Ennek értelmében az ábrázolás a klasszicista és a romantikus írónemzedék ún. szimbolikus őrsváltását volt hivatott bemutatni. A témával kapcsolatban Vö. FÁBRI 1987, 511–512., KESERŐ 1994, 39–41., KERÉNYI 2003, 469., DÁVIDHÁZI 2004., 293., SZILÁGYI 2007/a, 58–63., KOVÁCS 2009, 151., RÉVÉSZ 2010.

Bibliográfiai rövidítésjegyzék

- BAJZA–TOLDY 1969 = BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 9).
- BELTING 2003 = Hans Belting, *Kép–antropológia, Képtudományi vázlatok*, ford. Kelemen Pál, Bp., Kijárat Kiadó, 2003 (Spatium 2.)
- CSATKAI 1925 = CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek* [1925], Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1983.
- CSETRI 1990 = CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika).
- DÁVIDHÁZI 2004 = DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika).
- E.CSORBA–KOVÁCS 2006 = E. CSORBA–KOVÁCS 2006 == *Halotti maszk – Élőmaszk*, szerk. E. CSORBA Csilla, KOVÁCS Ida, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006.
- FÁY 2000 = FÁY András, *Részletek Fáy András emlékirataiból* = HÁSZ-FEHÉR 2000, 237–328.
- FÁBRI 1987 = FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete, Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1987.
- GYAPAY 2009 = GYAPAY László, *A műalkotások megítélésének szempontjai Kazinczynál* = Kovács 2009, 15–24.
- KAZINCZY 1928 = KAZINCZY Ferenc, *Árnyékrajzolatok, Rajzolta Kazinczy Ferenc maga kezével*, Bp., Könyvbarátok Szövetsége, 1928.
- KAZINCZY 1987 = KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, összegyűjt., szerk., előszó, jegyz., SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1987 (Nemzet és Emlékezet).
- KAZINCZY 2009 = KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei: 1. Osztály: Eredeti Művek).
- KazLev = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., 1890–1991; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., 1927; XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960.
- KERÉNYI 2003 = KERÉNYI Ferenc, *Az elmaradt irodalmi nemzedékváltások tanulságaiból*, Holmi, 2003/4, 469–477.

- KESERŐ 1994 = KESERŐ Katalin, *A kultusz köztes helye Kazinczy magyarországi kultuszának tükrében* = KALLA, 1994, 35–45.
- KIRÁLY 2010 = KIRÁLY Erzsébet, *Silány originál vagy mesteri kópia? Kazinczy és a művészi utánpótlás elve* = DEBRECZENI–GÖNCZY 2010, 121–134.
- KOVÁCS 2009 = *A Szép és a Jó: Kazinczy és a művészetek*, szerk. KOVÁCS Ida, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009 [Kiállítási katalógus].
- MERÉNYI 2000 = MERÉNYI Annamária, *A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében* = TAKÁTS 2000, 57–72.
- ORPHEUS 2001 = *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.
- OZOUF 1986 = Mona OZOUF, *Le Panthéon: L'École normale des morts* = NORA 1984–1992, II (La nation), 139–166.
- PORKOLÁB 2005 = PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül”: *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, [Bp.], Anonymus Kiadó, 2005. (Belépő).
- RÉVÉSZ 2010 = RÉVÉSZ Emese, *A „Játékba hozott kép”: Kazinczy képi reprezentációja az 1859-es emlékévkben*, <http://www.btm.hu/varmuzeum/kiadvany/tbm/35/04/revesz.pdf>
- RÓZSA 1957 = RÓZSA György, *Kazinczy Ferenc a művészetben*, Művészettörténeti Értesítő, 1957/2–3, 174–192.
- SZALAI 1990 = SZALAI Anna, *Pályakezdő évek Pest-Budán: Horvát István és íróbarátai 1800–1815*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.
- SZILÁGYI 2007/a = SZILÁGYI Márton, *Összeköt vagy elválaszt? A generáció mint irodalomtörténeti magyarázóelv*, Híd, 2007/9, 53–64.

Könyvekről

Book

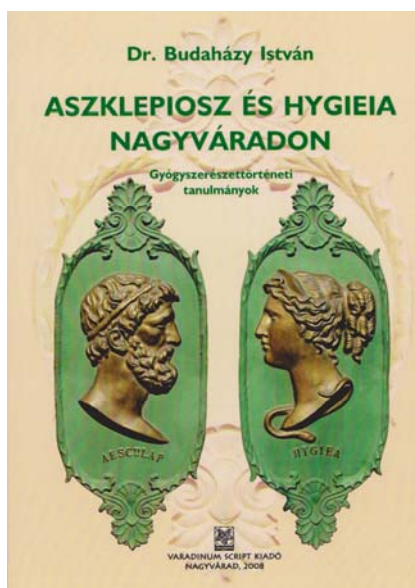
Tartalomjegyzék:

1. Dr. Budaházy István: Aszklepiosz és Hygieia Nagyváradon.
2. Vekerdi László: Magyar világ, Tudós világ. Tudománytörténészek és művelődéstörténészek gyűrűjében.
3. Cito pede labitur aetas. Tanulmányok Kapronczay Károly 70. születésnapjára.
4. Nagy Péter Tibor: A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867-1945. neveléstudomány-történeti tanulmányok.
5. Id. CSapody István (1856-1912) nyelvészeti tevékenysége. Kapronczay Katalin cikke.

1. Dr. Budaházy István

Aszklepiosz és Hygieia Nagyváradon. Varadinum Script Kiadó. Nagyvárad. 2008. 282. p.
ISBN 978-973-88784-1-9

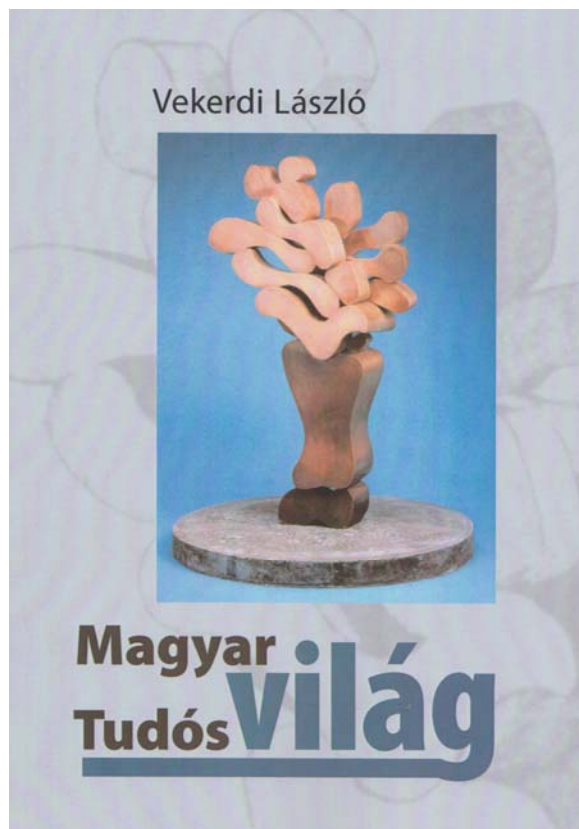
Nagyvárad gyógszerészetének adatai megtalálhatók a XV. Századtól a XX. századig, a tulajdonosok és ott dolgozó gyógszerészek munkássága, élettörténete, közéleti tevékenységeik, a tárgyi emlékeken kívül, eddig még fel nem tárt adatokkal, szakma – és életmód leíró történetében.

2. Vekerdi László

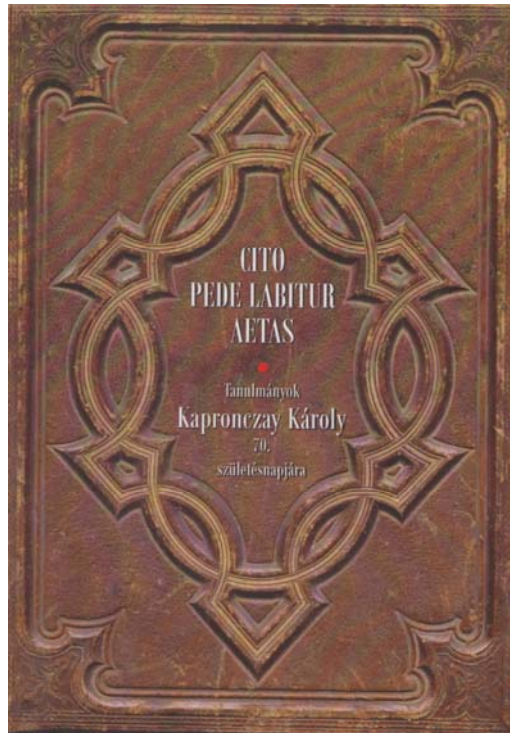
Magyar világ, Tudós világ. Tudománytörténészek és művelődéstörténészek gyűrűjében. Sajtó alá rendezte Gazda István. MATI. Budapest, 2011. 418 p. ISBN 978-963-9276-93-2.

Vekerdi Lászlónak azokból a magyar vonatkozású tudománytörténeti és művelődéstörténeti írásait olvashatjuk, amelyek nem jelentek meg tanulmányköteteiben a szerző kívánságfa szerint: „gyűjtessenek össze kötetekbe szétszórt esszéi, megemlékezései, recenziói, elemző tanulmányai – témakörök szerint csoportosításban”.

3. Cito pede labitur aetas. Tanulmányok Kapronczay Károly 70. születésnapjára. (szerk: Forrai J, Gazda I. Kapronczay K, Magyar L.A, Schultheisz E, Sótornyai P, Varga B, Vizi E.Sz.) Budapest, Semmelweis Kiadó. 2011. 247. ISBN 978 963 331 188 2

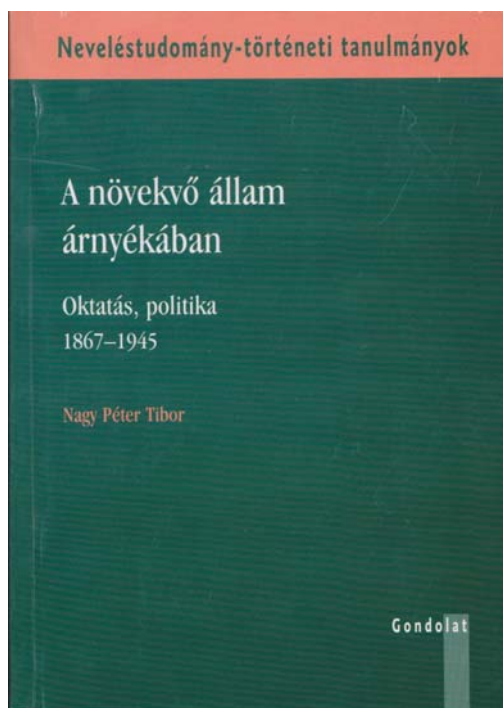

4. Nagy Péter Tibor:

A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867-1945. neveléstudomány-történeti tanulmányok. Gondolat Kiadó. Budapest. 2011. 494. p. ISBN 978-963-693-326-5

A szerző átfogóan vizsgálja az állami befolyás expanzióját az oktatásban, amely három szinten indukálta a konfliktusokat: az oktatásra irányuló társadalmi keresletszabályozásban, az iskolaügyet hagyományosan fenntartó egyházakkal szemben, a szűkebben vett oktatási rendszer szereplőivel szemben.

5. Id. CSapody István (1856-1912) nyelvészeti tevékenysége. Kapronczay Katalin cikke.

A XIX. századi nagy orvos egyéniségek csaknem valamennyien hozzájárultak szakterületük nyelvének magyarrá tételéhez. Néhányan olyan értő módon művelték a nyelvészetet, hogy a magyar nyelvtörténet jelesei között tartja őket számon az utókor. A Csapody szemész-dinasztia legkorábban élt tagja, idősebb Csapody István is méltán nyerte el kortársai elismerését, természetesen kimagasló szemészeti munkássága mellett.

A Sopron megyei Horpácson született a család kilencedik gyermekeként. A soproni gimnázium elvégzése után a pesti egyetem orvosi karán folytatta tanulmányait, 1880-ban kapta meg orvosdoktori oklevelét. Ifjú orvosként a nagy tekintélyű Schulek-klinikára került, ahol hamarosan tanársegéd (1880-1894 között) és a professzor közvetlen munkatársa lett. 1887-ben megszerezte az iskolaorvosi és egészségtan-tanári képesítést is. 1890-től a szemészet magántanára, 1895-től egyetemi nyilvános rendkívüli tanár lett. 1891-től a bölcsészettudományi karon az iskola-egészségtan megbízott előadója. Ebben az időben már a budapesti poliklinika szemész főorvosa, a Ferenc József Kereskedelmi Kórház szemorvosa és a MÁV szemészeti tanácsadója, szülőhelye megbecsüléseként Sopron megyei tiszteletbeli tiszti-főorvossá választották.

Rendkívül sokoldalú érdeklődése és aktív tevékenysége a nyelvészeti, matematikai, csillagászati és botanikai kutatások területére is kiterjedt. Rajztehetségét a szemészeti dolgozataihoz és feljegyzéseikhez mellékelt anatómiai illusztrációi őrzik.

Legfontosabb kutatásai során a retinaleválás, a szivárványhártya glaukómás sorvadása, a sympathiás szemgyulladás okainak vonatkozásában kiváló eredményeket ért el. Nevéhez fűződik az ún. Csapody-féle kanál megalkotása, amelyet a jégárpa operálásánál használnak ma is. Gyakorlati munkája során a színérzés vizsgálatával, a szaruhártya érhálózatával, a látóhártya leválásával, a szem különféle sérüléseivel, a szemfenéki problémák értágítóval történő terápiájával foglalkozott és ért el sikereket. Új látásélességi mértékegységet kívánt bevezetni *katoptria* elnevezéssel, a látás élességének jelölését analógiába hozva a fénytörés mérésének jelölésével, a dioptriával.

Egészségnevelőként kapcsolódott a Fodor József által megindított *Egészség* c. folyóirathoz, amelyet 1890-1899 között szerkesztőként irányított. Az egészségügyi felvilágosítással kapcsolatos elgondolásait nem csak a lap tartalmi alakításában valósította meg, de sok írásával is gazdagította azt.

Fodor József hamarosan felismerte Csapody egészségnevelői értékeit, amelyet a folyóirat szerkesztésén túl is szeretett volna kiaknázni, ezért igyekezett őt mind jobban aktivizálni az Országos Közegészségügyi Egyesületben. Csapody - Fodor javaslatára - 1890-1899 között az Egyesület főtitkára, majd másodelnöke lett. 1882-től tagja volt a Budapesti Királyi Orvosegyesületnek, amely a szakmai továbbképzés, a tudományos eszmecsere fontos fóruma volt. Nem véletlen, hogy a Királyi Magyar Természettudományi Társulatba is belépett, az élettani szakosztály egyik alapítója, majd választmányi tag lett. A Természettudományi Társulat létrejöttének és működésének egyik legfontosabb célkitűzése ugyanis a tudományok színvonalas népszerűsítése, az orvoslás vonatkozásában az egészségnevelés volt. A Természettudományi Társulat által a laikus nagyközönség részére szervezett előadás-sorozatokban is szívesen részt vett Csapody, továbbá népszerűsítő közleményeket írt a társulat lapjában, a Természettudományi Közönyben. Egészségnevelőként, népszerű felvilágosító munkák szerzőjeként fontos eszköze volt a nyelv, itt is hasznosítani tudta nyelvművelői tehetségét.

Munkásságának igen fontos területe a nyelvészeti, nyelvművelői, nyelvújítói tevékenység. Számos idegen nyelv ismeretének birtokában értő módon kapcsolódott be mindenek előtt az orvosi nyelv magyar terminológiájának alakításába. Természetesen elsődlegesen a szemészetet gazdagította új kifejezésekkel, szóalkotásai közé tartoztak: *áthajló*

redő, fehér hályog, felemás fénytörés, félcsíptető (a monokli helyett), *félszeműség, kétszabású fénytörés* (astigmia), *közellátóság, közlető* (szimpátiás), *szemgyulladás, lencsehijas szem, pillák beférkőzése* (inversio ciliorum), *pillák ferdülése* (trichiasis), *szárnyas hályog* (pterygium), *szemhunyató izom, szín-nemlátás, szűnyoglátás, többsorú pillák* (distichiasis), *szemtágulás, nyitvamaradás* (lagophthalmus), *törpeszem* (mikrophtalmus), *vendégszem* stb. 1899-ben írta meg az *Útmutató a szemészetben* c. művét, amely az első magyar nyelvű szemészeti tankönyv.

Szerteágazó nyelvészeti tevékenysége során a háttérben mindig érezhető hivatásának, a szemorvoslásnak hatása. A *Magyar Nyelv* és a *Nyelvőr* című folyóiratokat nem csupán érdeklődéssel forgatta már gimnazista kora óta, de szakírói munkássága több évtizede során mintegy 200 nyelvészeti témájú közleményt jelentetett meg e lapok hasábjain. A *Magyar Nyelv* „Szó és szólásmagyarázatok” valamint a „Levélszekrényünk” rovatában általában féloldali terjedelemben olvashatjuk etimológiai fejtegetéseit. Természetesen számos orvoslással kapcsolatos kifejezést is magyarázott (pl. az elfajzás, vagy a hagymáz kifejezéseket).

Munkatársa volt a *Nyelvtörténeti Szótárnak*, az *Akadémiai Nagyszótárnak*. Manninger Vilmos és Bakay Lajos 1907-ben jelentette meg Budapesten az *Onomatologia medica, orvosi neves könyv* című munkát, amelynek munkálataiba bevonták Csapodyt is. Manninger nyilatkozata szerint: „Csapody segítségével nélkül meg sem jelenhetett volna, az egészet átdolgozta, a szemészeti kifejezések általában Csapody szavainak, tőle jóváhagyottaknak tekinthetők.” Az ő tanácsaival, segítségével került kiadásra Jendrassik Ernő: *Nyelvészeti tanácsadó. Orvostudományi írók használatára*. (kiadja a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat) c. műve is (Gyoma, Kner, 1908.). Megbízást kapott a *Botanika szótár* szerkesztőitől is, hogy alkossa meg a színskálában lévő színek magyar nevét. A feladat nagy és sokrétű volt, alapos előtanulmányokat igényelt. Csapody lelkiismeretessége a botanikára és a közkézen forgó, legismertebb többnyelvű botanikai szótár feldolgozására terjedt ki (SACCARDO, Pier Andrea: *Chromotaxia, seu nomenclator colorum polyglottus addidis speciminibus coloratis*. Patavii, 1894.). „Tulajdonképpen az lett a föladatom, hogy az abban összefoglalt latin, görög, olasz, francia, angol, német nevekhez odaillő magyar nevet találjak, melyek egyrészt Saccardo-t pótolják ki hetedik nyelvül a miénkkel, másrészt a botanikai szótárba fölvéve egységessé tennék az elnevezések használatát.” – fogalmazta meg Csapody. A sziszifuszinak tűnő munka gyakorlati menetéről a *Természettudományi Közöny* hasábjain (1898. 352. sz. füzete) számolt be. Felhasználta a szemészeti diagnosztikában alkalmazott

Holmgren-féle színérzék vizsgálat tapasztalatait, vagyis a 246 féle színárnyalatú pamutmotringot egy kör alakú táblára helyezte fel és így alakította ki a fokozatos átmeneteket mutató teljes színskálát. Ezután már „egyszerű” volt a feladat, a helyes magyar nevek megtalálása. „*A színek magyar neveit a népies és az irodalmi magyar nyelvből szedtem össze: alkalmazásukban pedig a színlátás szemorvosi vizsgálatában gyakorolt színérzékelem vezérelt. E közben szigorúan ragaszkodtam a helyes magyarság követelményeihez.*” – írta. A munka lenyűgöző, elég, ha példaként csak a piros és vörös gyűjtőszíneket nézzük, amelyeken belül húsz árnyalat magyar nevét hozta létre Csapody.

1906-ban átnézte Simonyi Zsigmond: *Középiskolai műszótárának egészségügyi és orvosi műszavait*.

A Természettudományi Társulat könyvkiadójánál jelent meg 1898-ban Philipp Tissié: *Az elfáradás és a testgyakorlás* c. könyvének magyar fordítása, amely a sportolás élettani, egészségtani hatásai mellett annak káros következményeit is taglalja. A könyv magyar nyelvű kiadása több szempontból is újdonság, ugyanakkor a fordítás is „testreszabott” feladat volt Csapody számára, aki korábban már több írásában foglalkozott a turistaság, a sportolás egészségtanával, de a szöveg magyar nyelvre való áttétele során rá várt e szakterület magyar terminológiájának létrehozása. Maga a testgyakorlás kifejezés is Csapody alkotása. A sort folytatva – Csapody magyarázata szerint, aki zömmel a francia szavakat adta meg a szótárszerű felsorolásban -: a *versenyezés*, *versengés*, *versenyfutás*, *versenyárs*, továbbá a *futtatás*, *futtató*, *elfáradás* vagy *fáradtság*, *izom ernyedés* (a zsongtalanság helyett), a *feszülékenység* (a verőerek tonicitása), *teljes erejű érverés* és *ereje fogyott érverés*, *farzsába* (ischias), *ideg-gócok*, *hang ejtető izmok* (muscles phonetiques), *önként tett mozgás* – *tétetett mozgás* (aktív és passzív mozgás), *keltett mozgás* (reflex mozgás), *sugallás* (suggestion), *önsugallás* (autosuggestion), *igézés* (hypnotisme), *igézet* (hipnózis), *igézetbe ejt* (hipnotizál), *visszahatás* (reaktion), *csüggedt* (deprimált), stb. A témához tartoznak a tréfás *vasparipás lovag* (kerékpárokozó) illetve a *lábító*, ami nem más, mint a pedál. Ugyanennek a könyvnek az előszavában – mivel idegen nyelvből fordított szövegről van szó - az idegen személynevek magyar nyelvi közegben való használatáról elmélkedik. „... *a személynevek írása módjára nézve az a véleményem, hogy minden embernek, a ki az irodalomban, művészetben vagy a tudományban nevet szerzett, olyan tulajdona még a keresztneve is, hogy nem szabad lefordítani, de ha magyar szövegbe belekerül, alkalmazkodnia kell a magyar szórendhez, tehát Tissié Philipp... de nem Tissié Fülöp, valamint hogy Arany János se legyen Jean Arany,*

hanem János Arany a francziában.” Ne feledjük, ez a Verne Gyula, Tolsztoj Leó, Shakespeare Vilmos stb. magyarított nevek korszaka a könyvkiadásban, közbeszédben.

A *Budapesti Hírlap* számára harminc évig dolgozott: egészségügyi, művelődéstörténeti témájú, szépirodalmi ihletésű tárcákat írt, nyelvhelyességi kérdésekben fogalmazta meg véleményét. Heltai Jenő erről így nyilatkozott: *„a Budapesti Hírlapnál nagy tekintélye volt, félték tőle, mert a magyar nyelvben nem alkudott.”* Simonyi Zsigmond ugyanerről a területről ezt mondta: *„Közhasznú működésének másik tere a Budapesti Hírlap volt, hol elmemozdító cikkei állandóan éber figyelemmel kísérték a nyelvművelés, nyelvfejlődés minden mozzanatát. Cikkei értékes okmányok irodalmi és köznyelvünk legújabb fejlődésében.”*

Nyelvészeti jártasságát és biztosságát annak köszönhette, hogy évtizedekig gyűjtött, elemzett, ezért értékelték tevékenységét még a hivatásos nyelvészek is szakszerűségnek, és nem csupán alkalmi amatőrködésnek. A magyar orvosi szakkifejezéseken kívül gyűjtötte a tájszavakat, foglalkozott a hangzóilleszkedéssel, a gyermekek sajátos nyelvével. A Szarvas Gábor féle új ortológus táborhoz tartozott, amelynek jellemzője, hogy *„nem akar önkénykedni a nyelven, hanem meg akarja ismerni természetét, sajátosságait.”*

Szarvas Gábor úgy jellemezte már 28 éves korában, mint *„egyedüli colléga, ki ügyünket – az orvosi nyelv ügyét - meglátogatja.”* Tóth Béla - a *Magyar ritkaságok, A magyar anekdotakincs* stb. szerzője – egyik Csapodyhoz írott levelében olvassuk: *„Csodállak, mint a magyar orvostudomány nemzeti reformátorát ... és háládatosan ismerem el: mennyit tanultam tőled magyarság dolgában én, a belletrista is.”*

Csapody tervezte, hogy elkészíti a magyar orvosi nyelv szótárát. Még klinikusi évei alatt kezdte el az anyaggyűjtést, elsődlegesen régi magyar nyelvű orvosi műveket dolgozott fel. Több ezer címszó anyaga maradt meg kéziratban, amelyet nem sikerült befejezni és közreadni.

Idősebb Csapody István nyelvészeti munkásságát halála után Szily Kálmán a Nyelvtudományi Társaság ülésén ekképpen értékelte: *„az orvosi műnyelv művelése körül maradandó érdemeket szerzett magának”*

Szívtrombózis, Tihany. Szabó Lőrinc infarktusélménye

Cardiac Stroke, Tihany. Lőrinc Szabó's experience of heart attack

Dr. Felszeghi Sára PhD

sarafelszeghi@gmail.com

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

We can follow the various stages of cardiac stroke in Lőrinc Szabó's poem, which records the poet's heroic struggle with this condition. He starts out to take meticulous notes of his illness until he runs out of strength. When he finds himself too weak for this he asks his friend, Gyula Illyés to note down his sensations. The poem offers not only the detailed medical description of the illness, but renders his experience in a dramatic representation in the language of poetry.

Keywords: Cardiac stroke, heroic struggle, medical description, dramatic representation.

Kulcsszavak: Szívtrombózis, hősies küzdelem, orvostudományi leírás, költői eszközök.

Szabó Lőrincnek kétszer volt infarktusa: az első 1951. október 10-én, a második 1954. december 30-án. A **Szívtrombózis, Tihany** című versét az első infarktusa ihlette.

Ha követjük a költő életét, nyilvánvalóvá válnak azok a tényezők, melyek a költő infarktuszát előidézték. Szabó Lőrinc köztudottan erős dohányos, rengeteget dolgozik a határidők szorításában, állandó stressznek kitéve.

Életének egyik legnagyobb traumáját 1950. februárjában éli meg, 11-ről 12-re virradó éjjel meghal Vékesné Korzáti Erzsébet, a költő szerelme, aki, noha hivatalosan nem volt a felesége, de Szabó Lőrinc együttlévük 25 éve alatt, annak tekintette.

Ezt a szerelmet a költő egyik versében így fogalmazza meg: „*Utamon a halál felé vészfék szerelmed; melletted mindig jó vagyok, azért szeretlek.*” (Szabó, 2003:96). Erzsike temetésén úgy érzi Szabó Lőrinc, hogy őt magát is eltemették szerelmével együtt.

...Óh, micsoda vad- zord
magány fagy rám!...Ami végső utad volt,
engem is elvitt: mindenből kikapcsolt.

A jó hatalom (Szabó, 2000)

A megrázkódtatást, valójában soha nem heveri ki, de családja és barátai segítségével újból talpra áll, bár mint azt Bernáth Aurélné, dr. Pártos Alicetól tudjuk „...*nem ragaszkodik túlságosan az élethez.*”

„Amit nem bír el a lélek, átteszi a testre.” - tartja a keleti bölcsesség, s valóban ettől kezdve megsokasodnak a panaszai, betegségei. Erről maga a költő így vall: „*Öreg vagyok már; most, a minap a szememben pattant meg egy ér, de a nagy piros folt tíz nap alatt felszívódott. Ez csak úgy jött magától, éjjel, alvás közben, ez a jel.*” (Szabó, 1973: Badacsonyörs, 1950. augusztus 26. Kardos Lászlónak írt levele) Bernáth Aurélnéknak írt levelében ugyanerről referál: „*Az ominózus szemvérzés, bevérzés, érrepedés, vagy mi, amit jól ismer, Alice, megisméltódott, egy napra rá, hogy idekerültem! Még pedig sokkal erősebben, mint amilyen a Kláráé volt, vagy az én elsőm; és szintén a bal szememben. Minden további nélkül felszívódott azonban az előírásos nyolc-tíz napra... Mindenesetre szorgalmasan szedem a vérnyomás csökkentő orvosságokat, mint Őrsön tettem, már attól az idegesítő sós-édes kotyvaléktól sem borzongok, amivel Tompa barátom időnkint ellát.*” (Szabó, 2003:59)

Az 1951-es évet a feszített munka jellemzi. A jegyre kapott élelmiszer, a pénztelenség fokozott munkatempót igényel. Fordításokat vállal, és újabbakat kér, hogy mint írja: „Klárának legyen pénz cukorra is.”

Ezt a helyzetet családi problémák is súlyosbítják. A mindennapi viták, veszekedések, szemrehányások az állandó stressz forrásai. Szenved, gyötrődik, felvetődik benne, hogy elválík, de a felelősség, az elkötelezettség győz.

Dr. Tompa Kálmán az 1951. január 3-ai *Igazolásban* így fogalmaz: „*2 éve gyógykezelem: labilis vérnyomás 150 - 210-ig... Egyszer a tüdőben súlyosan vérköpiés egy hétig Haynal Klinikára kellett szállítanom... stenocardiális rohamok...*”

Közérzete, teherbírása egyre rosszabb, mint írja 1951.március 13-i levelében feleségének Balatonfüredről: „Már ennyi kis séta is – körülbelül két kilométer – elfárasztott...”(Szabó, 1993:189) Elkeseredetten állapítja meg: „... rájöttem, hogy nem lehet az ember eléggé pesszimista, ha meg akarja közelíteni a valóságot, mert az mindig még szörnyűbb (betegségemre gondolok)” (Szabó, 1993:203).

Az intő jelek mellett sem csökkenti a munkairamát, tovább dolgozik, és ismételt rosszulletek jelentkeznek, amiről április 25-én, Budapesten Klárának ír Ózdra és a következőket adja hírül: „Borotválkozás közben émelyegni kezdtem, forgott velem a világ, csúnyán és gyorsan, a legszédítőbb és hánytatóbb tengeribetegség sem lehet különb. Öt percig tartott, aztán elmúlt.” (Szabó, 1993:229). Ez többször is ismétlődik. Erről a rosszulletéről 1951. áprilisában Dr. Tompának is beszámol:

„Dr. Tompának üzenet:

Rosszulétem, vagy ájulás esetére híradás:

½ 9 körül:

Borotválkozás közben, minden előjel nélkül, forogni kezdett velem a világ, előbb lassan, aztán szédítő gyorsan, úgy emlékszem, csak balról jobbra, tehát óramutató-irányban. Támaszkodás nélkül csakhamar nem bírtam megállni a lábamon. A forgás egyre gyorsabb lett, növekvő hányási inger lépett fel. Szívem kicsit elszorult, gyomrom lebegni kezdett. Bevászorogtam a díványra, a forgás és hányási inger tovább tartott, fokozódott, majd egyszerre megszűnt. (Újabban csak keveset cigarettáztam.)”

Ez a „roham” (ahogy a költő nevezi), súlyosabb formában jelentkezik 11órákor, de míg az előbbi 3-4 percig, addig ez csak másfél percig tart.

Majd fél 12-kor ez a feljegyzés áll:

„Dr. Tompa visszahívott. Referálásom közben, ültemben, forgás kezdődött, megállt. Hányási inger. Telefon után erősen szédültem megint, hányanom kellett, az megnyugtatót. Szódabikarbónát vettem be utasítására. Tompa dr. újra hívott: bevétetett két papaverint és két belloidot. Feküdjek egy órát, esetleg tegyek borogatást a homlokomra (Nem érek rá...) Jobban vagyok; de a lány szerint nagyon sápadt és sárga. Be kell mennem az Írószövetségbe: utána Tompához megyek... Gyomrom körül nyomásra semmi fájdalom. Gyenge vagyok; roham alatt kivert a verejték, most kissé fázom” (Kabdebó, 1980:331)

Nagyon kimerült, fáradt, de nem pihen, pedig már dolgozni is alig tud „Szörnyen renyhe vagyok, semmit sem tudtam még dolgozni... hetek (vagy hónapok?) óta tartó derék- és

mell-fájásaim iszonyúan erősödtek, szerdán kulminálódtak, tegnap eltűntek.” (Szabó, 1993:233) – vallja meg egy levelében Klárának. Ezekről a rosszullétekről orvosi dokumentum nem áll rendelkezésünkre.

1951 júliusában a Balatonhoz készül, azt reméli, hogy állapota javulni fog, mert: „*Szívnyavalyáim tartanak, de lehet, hogy a fájdalmak reumatikus természetűek, az alkacil nagyon segít elnyomásukban... A szívnyavalya tehát sokat bánt, mindig más és másféle szorongásokat okoz, s néha, mint most, szünetel.*” (Szabó, 1973:509) írja július 29-én Dr. Baumgartner Sándornak.

Sajnos panaszai nem múlnak, és 1951. október 10-én infarktust kap Szabó Lőrinc, amelyet lábon hord ki Illyés Gyuláéknál vendégeskedve. Az infarktusának lezajlását végigkövethetjük, mert erről a költő részletes naplójegyzéket készít, öt - tíz percenként ír:

„1 óra 6 perc. - Nagyon fáj az, amit szívgörcsnek szoktam nevezni. 6 perccel ezelőtt vettem be egy nitromint tablettát, mert nem bírtam már tovább, úgy látszik, ez sem használ. De már előbb is keményen szenvedtem. Ezért 12 órakor elszopogattam egy nitrosant; azt hiszem, ez a gyengébb nitroglicerines orvosságom, ezért kezdtem ezzel. Egy teljes órán át azonban semmi enyhülést nem hozott: a fojtó, összeroppantó fájdalom csak nőtt, folyton oltottam és gyújtottam a lámpát, hánykolódtam, izzadtam, s így került sor a második mai tablettára, a nitromintre. Nagyon bíztam benne. De hát ez sem segít.

1 óra 18. - A fájdalom valami rengeteg húrú áramláshoz hasonlít, amely a gyomor fölött kezdődik, és szorító-szaggató kínból áll; nyalábos, kétarasnyi vagy épp félméteres szaggatások tömegéből, mely a nyakon keskenyedve összefolyik, felmegy a tarkóba és talán – az erősen lüktető halántékomban végződik. De a vállakon át lekanyarodik a karomba is; mégpedig mind a kettőbe!

1 óra 25. - ...azért írok, mert nyomot akarok hagyni erről az éjszakáról. ... Úgy rémlik, mintha az egész nap folyamán magas lett volna a vérnyomásom. – Most a szívre megy rá a görcs!? - ...

1 óra 35. - Szúrás, sajgás, hasogatás, a szív a központ. Igen éles a fájdalom a két felső karban, a bicepszben: hogy lehet ez? Néha, mintha nedvesednék az orrüreg... Jaj, jaj – a fájás nő, egyre nő, átlyukasztja a hátamat... vagy a tüdő fáj? – Tüdőgörcs: van ilyen?

1 óra 40. - még egy fél nitromint. Múló hányási ingerek. Szörnyű szív- és karfájás. – Hja, igaz: ma este negyed 10-től vagyok egyedül, alig olvastam az ágyban, rögtön aludni szerettem volna; éjfélig mégis csak egyetlen negyedórát, ha aludtam! ... 12 körül jött aztán ez a fájdalom, ahogy leírtam.

2 óra. - Megint gyűjtöttem, húszpercnyi sötét után. Semmi enyhülés. Üvölteni szeretnék. Megmérem a pulzusomat: 62-64 lehet; vagy kevesebb.

2 óra 5 perc. - Újabb fél nitromint.

2 óra 25. - Semmi hatás. A fájdalom úgy nőtt, hogy kínomban és félelmemben ma is (mint csütörtökön) lehívtam Gyulát az emeletről. Most az ő feljegyzései következnek egy darabig: azt írta, amit látott, vagy amit tőlem hallott.” (Kabdebó, 1980:335)

Illyés Gyula 2²⁵ - 4³⁰-ig írja, amit lát illetve, amit Szabó Lőrinc diktál: „3 órakor két alcacyl-tabletta, mert hátha ízületi fájdalom mégis; fél 4-ig semmi enyhülés.

Fél 4-kor: ½ nitromint.

3 óra 40-kor az egész test felszínén gyorsan támadt hőérzet, a fájdalom tompulása, nagy bágyadság, álmoság kezdete. „Fáj még”; de most már el fogok aludni, érzem. Magasra felraktuk a párnát. Az alcacyl után enyhe hányinger.

3 óra 45. - „Elmúlnak tekinthető”; „csak annyi, amennyi 12-kor volt. Kis nyilallás, lüktetések. Az egész idő alatt a nagy, mély lélegzetvételek fájdalmasabbak voltak, mint a kurták”.

4 óra 30. - Gy. Visszament az emeletre, én rögtön oltottam. Csak fátyolszerű, enyhe fájdalom maradt, az addigi „tömör” kín helyén, el lehet felejtezni róla. Oltottam s elaludtam. Ekkor azonban 4 óra 30-kor csöndben felébredtem: a fájdalom a „régi”, vagyis legutóbbi féle volt. Bevettem a fél nitromintet, lejegyeztem ezt a pár sort, s most majd igyekszem újra aludni. Írás közben érzem: a jobb felső karom nagyon fáj, vissza-visszatérő nyilallásokkal. Megint oltok.

5 óra 35 perc. - A gyötrő fájdalmak majdnem teljes erővel visszajöttek, s tartottak már egy teljes órája. Teljesen kimerült vagyok és hidegen kétségbeesett. Több nitrót nem merek bevenni orvos nélkül. (Vásárhelyiné Zsóka azt mondta, hogy az ura akár 5-öt is bevesz!) Nagyon gyötrődöm 1. a fájdalmak, 2. a hazamenetel gondja, 3. az elvesztett élet, 4. az esetleges gutaütés félelme --- szóval effélék miatt.

Később: - Várom a reggelt. Semmi enyhülés.” (Kabdebó, 1980:335)

Végül reggel 6 körül elalszik és negyed 9-kor ébred („Kibírható, enyhe fájdalom egész nap érződött még, aztán elhalt, és hetekig nem jelentkezett. Ui. persze, mert azóta sem dohányoztam, már hat hete”). Erről feleségének levélben ír: „Bizonyára örömhír lesz, hogy a dohányzást csütörtök hajnaltól kezdve abbahagytam, minden eddiginél sokkal – mondjuk százszor – hevesebb szívgörccsöm vagy mim volt. Ez nagyon megijesztett, lesújtott. Körülbelül eltemethetem magamat (A görcs egy óráig tartott, s csak egy második nitromint szüntette meg)” (Szabó, 1993:243).

A *Szívtrombózis, Tihany* (Szabó, 2000:220) című versében erről így ír:

Este tíztől fojtogatott – dobált
a szív körül vonagló kín – nyaláb,
este tíztől félhalál – ágyamon
az acélkígyókemény fájdalom:
átbújt a tarkón s a két karba, le,
majd újra fel, a sarkcsillag fele,
s onnan csüngetett, egy szál idegen,
az ürbe, mázsás jajt, a félelem.

A vers körülményeiről a *Vers és valóság* című írásában így vélekedik a költő:
„Anginás rohamok már nagyon-nagyon régen jelentkeztek; ekkor is egy nagyobb rohamra gyanakodtam, annál inkább, mert másnap felkeltem, és csak éppen, magamtól, óvatosabban éltem, pl. nem cigarettáztam. Viszont másnap délután áthajóztunk Földvárra, én vonaton átmentem Erzsike volt háziasszonyához és barátnőjéhez Szárszóra, sőt onnan gyalog tettem meg a sínek mentén az utat, vissza Földvárig. A roham leírása költői okokból csupán igen kis részben követi az észlelteket és feljegyzéseket.” (Szabó, 2001:273) Ugyancsak a *Vers és valóság*ban írja: *„Közben az óriási izgalmak 1951 őszén Tihanyban szívtrombózist idéztek elő [...] melyet lábon húztam ki, és csak két hónap múlva vittem Dr. Haynal Imre elé.”* (Szabó, 2001:515)

Az infarktus leírását nem tartja teljesnek a költő, pedig ennél tömörebben a betegség lényegét kevesen fogalmazták meg!

Dr. Tompa Kálmán, a költő barátja és kezelőorvosa, később így emlékezett vissza a történésekre: *„Első szívtrombózis Tihanyban, Illyés Gyuláéknál érte, éjszaka a hegyoldali villában, orvos nélkül... Állati módon kínlódott. Azt hitte, hogy ez csak egy igen erős angina pectoris érgörcs roham. De verejtékezve, halálsejtelmében is minden érzéslényét lediktálta Illyés Gyulának. Minden pillanatban meghalhatott volna, és mégis külön tudta választani a fájdalmában vonagló testét a mindenben élményt kereső, önmagáról is mindent megfigyelő szelleméről. Már másnap hihetetlen akaraterővel fölkel, és gyalog ment be a Balatonfüredi Szívkórházba. Ott és akkor, az egész friss szívtrombózist az ottani EKG nem mutatta ki, és látva magatartását, értesülve, hogy gyalog jött be Tihanyból Füredre és a szívhallgatozási lelete sem erősítette meg éjszakai súlyos szenvedését – csak anginás*

rohamnak tartották, és tanácsokkal ellátva útnak eresztették. Szabó Lőrinc szédelegve, de boldogan mindjárt áthajózott kedvenc Földvárára, programszerű találkozásra, s csak késő este tért vissza az aggódó Illyés Gyulához. A lezajlott szívtrombózist pedig csak néhány hét múlva Budapesten... Haynal professzor állapította meg kétségtelenül.” (Kabdebó, 1980)

Valóban, az első orvosi dokumentum erről az 1951. december 3-a és 5-e között kelt Kórházi Zárójelentés a II. Belgyógyászati Osztályról, ahol a diagnózis: *St. p. thrombosin cardiae* [Szívtrombózis utáni állapot]. EKG: Myocardialis laesio (Dr. Létay), RR: 160/110 Hgmm, szemészet: szemfenéken kóros nem látható, -5, 5; -4,0 (Dr. Györffy).

Itt a gyógyszeres terápia mellett „huzamos időn át igen kíméletes, pihenő életmód”-ot javasolnak. „Testi megerőltetéstől, huzamosabb szellemi munkától és lelki izgalmtól tartózkodnia kell. Igen kívánatos volna legalább 6 heti üdültetése.” (Kabdebó, 1980)

BUDAPESTI TUDOMÁNYEGYETEMI KLINIKÁK

Szám: 42/1952/2. n.

Igazolvány

arról, hogy Szabó Lőrinc ..... nevű, 50 éves ..... miskolci ..... születésű,
..... 1. sz. ..... (egyetemi) ..... Dr. II. Volkman u. 8. .... lakos, 19 ..... 52. évi ..... dec. hó ..... 3. -tól,
19 ..... 51. évi ..... dec. .... hó ..... 5. ....-ig a ..... II. sz. Bel- ..... klinikán
mint ..... beteg st. p. thrombosin art. coronariae cordis ..... kó-ismével gyógykezelés alatt .....
Egészségének helyreállításához ..... heti ..... pihenőre ..... van szüksége.
Baja nem ragályos, iskolát látogathat.
A kb. három hónappal ezelőtt lezajlott coronaria thrombosisra való tekintettel a beteg huzamos időn át kíméletes életmódra szorul. Testi megerőltetéstől, huzamosabb szellemi munkától és lelki izgalmtól tartózkodnia kell. Igen kívánatos volna legalább hat heti üdültetése.
.....
Budapest, 19 ..... 52. évi ..... január ..... hó ..... 28. n.
.....
21. sz. minta. 160 000 pld. — 52465. — E. Ny. NV.
.....
egyetemi tanársegéd

Az infarktusról és a Haynal klinikára történő beutalásáról Dr. Baumgartner Sándornak is beszámol: „Tihanyban éltem Gyulával kettesben egymásra vigyázva, ahogy tudunk, én az ő gyomorkinjaira, ő az én angináimra (vagy mimre); ... hanem később a szívem szörnyen kínozni kezdett; ijedtemben abbahagytam a dohányzást, ez segített, azt hiszem, mert azóta nem volt „rohamom”. Közben elintézték, hogy befeküdjem itthon a Haynal klinikára, s mivel amúgy is hidegre fordult az idő, november elején nagy Klárával együtt Füredről végleg

hazajöttünk, s most itt dolgozom, s csakugyan készülök a klinikára. Csak „nem érek rá”!”
(Szabó, 1973)

Ugyanerről ír Kodolányi Jánosnak: *„És hát bizonyos szörnyű októberi Tihanyi szívgörcs tapasztalatok is hajtottak Pest felé. Igazán azt hittem, nem húzom tovább. Pedig lehet, hogy nem is angina a nyavalyám, hanem valami bordaközi reuma: igen nehéz vagy öt ilyen táji betegségnek a tüneteit megkülönböztetni. Most aztán, hétfőn, vár ölelő karjaival a Haynal klinika, kivizsgáláson leszek, alighanem három napig.”* (Szabó, 1973)

Hogy valóban három napig tartó kivizsgáláson volt, azt az alábbi Igazolvány is bizonyítja:

BUDAPESTI TUDOMÁNYEGYETEMI KLINIKÁK

Szám: 42/1952/2.

Igazolvány

arról, hogy Szabó Lőrinc ..... nevű, 50 éves ..... miskolci ..... születésű,
..... irm. ..... jegyzőkönyvi szám ..... Dr. II. Volkmann u. 8. ..... lakos, 19 ..... 52 vi ..... dec. hó ..... 3. -tól,
19 ..... 51 évi ..... dec. ..... hó ..... 5. -ig a ..... II. sz. Bel- ..... klinikán
mint ~~xx~~ ^{fekvő} beteg st.p. thrombosis art. coronariae cordis ..... kóismével gyógykezelés alatt ~~4000~~ ⁴⁰⁰⁰ állott.
Egészségének helyreállításához ..... heti ..... pihenésre ..... utókezelésre ..... van szüksége.
Baja nem ragályos, iskolát látogathat.
A kb. három hónappal ezelőtt lezajlott coronaria thrombosisra való tekintettel a beteg huzamos időn át kíméletes életmódra szorul. Testi megerőltetéstől, huzamosabb szellemi munkától és lelki izgalmaiktól tartózkodnia kell. Igen kíváncsi volna legalább hat heti tudültetésre.
.....
.....
Budapest, 19 52 évi ..... január ..... hó ..... 28. n.
.....
.....
21. sz. minta. 160 000 pld. — 52405. — E. Ny. NV. .... egyetemi tanársegéd

1952. január 9-én Dr. Baumgartner Sándornak is beszámol a fenti vizsgálatokról: *„Egészségem egyébként közepes. Haynal megvizsgált; úgy látja, hogy a szív kompenzálta a sérülést. De nagyon vigyáznom kell, mondta; s majdnem örvöngött, hallva, mennyi mesteremberi munkát végzek a házban s a ház körül nap nap után. És gyalázkodó levelet írt Kisklárának, hogy – ígérete és fogadalma ellenére! – „nem vigyáz” rám eléggé! Mintha vigyázhatna! ... Igen fáradékony vagyok, rosszkedvű sokszor, és fázékonyabb, mint valaha.”* (Szabó, 1973)

1952. január 26-án a Budapesti Tudományegyetem Klinikák Igazolványt állít ki „kb. három hónappal ezelőtt lezajlott coronaria trombózisra való tekintettel a beteg huzamosabb időn át...” kíméletes életmódot folytasson.

1952. március 1-jén Galyatetőre kap beutalót, innen ír a százhuszas szobából Dr. Baumgartner Sándornak és említi, hogy „a szívemmel folyton vannak bajok itt is. Néha dolgozom valamit, most épp Burns-versek voltak soron... Csak több egészség lenne, és több jókedv. Kérek megfelelő receptet, doktor!...” (Szabó, 1973: 1952. március 1. Galyatető) Még humora sem hagyja el!

1952. március 9-én control EKG készül. Ezt a vizsgálatot még megismétlik VII. hó 2-án, VII. hó 20-án valamint augusztus 5-én, mindegyik „rég első fali infarktus képét mutatva”.

megyei tanács **Ezt a leletet** rendelőintézet
ismerteti vizsgálatkor
hozza magával 34156

Kezelőorvos (belső osztály): 37458

A beteg { neve: F. kora 52
foglalkozása: *tanár*
lakása: *Lőrinc*

Elektrokardio graphiás
skopálás **lelet**

R-R: *0.08* sec. P-Q (átvezetési idő): *0.22* sec.
Q-S: *0.08* sec. Q-T (elektr. systole): *0.08* sec.
P hullámok: *pr. P2-3 hosszabb*
Q hullámok:
R (*1* mm) > R2 > R: *3* B = *neg.*
S (*1* mm) > S2 > S: *3* S = *pr.*
T hullámok: I. elv.: *neg. diph.*
II. elv.: *pr.*
III. elv.: *pr.*
ST szakasz: I. elv.: *infarctus* a nulla vonal *alatt*
II. elv.: a nulla vonal *kon.*
III. elv.: a nulla vonal *felül*
Megjegyzés: *Cheszkovskij-ritmus mitrális kamrai ingerület vezetésénél.*

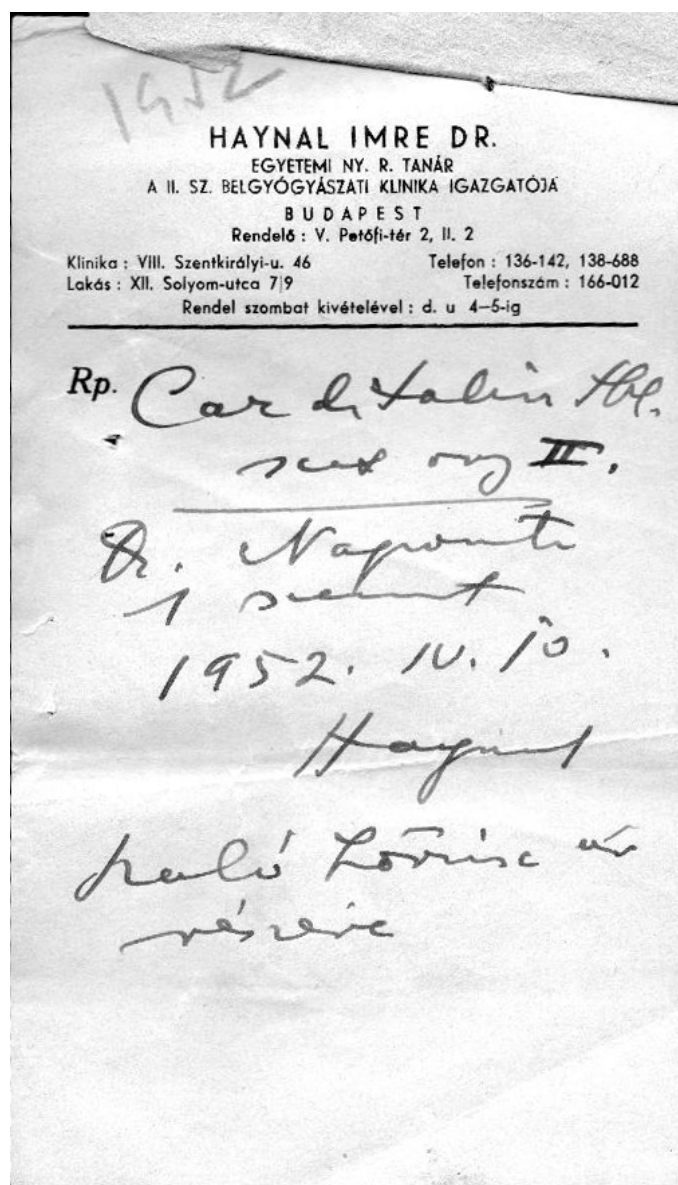
EKG vélemény: *65* -s frekvenciájú **sinus-rhythmus.**
Normális ingerképzés és ingerület vezetés.
A szív elektromos tengelye *balra*
myocardium-læsio *ut* jel *látható a görbén.*

BUDAPEST FŐV. **III. SEKG.** 1952 JUL - 2

3510 SZ. (Ekg. leletkönyv.) — Nyomtatványok V. 2349/52. — Budapesti Szilica Nyomda 2022 (M).

A pihenésen túl, gyógyszeres terápiában is részesül a költő, a gyógyszerek közül az egyik a *Carditalin*, amelyet Haynal professzor írt fel az alábbi vényre:

1952. április 10-én Dr. Haynal Imre Carditalin 1 x 1-et javasol [digoxin készítmény].

1952. júniusában a Gellértben fekszik körülbelül 4 hétig. Erről a lehetőségről 1952. május 18-án Baloghné Bozóky Máriának így ír: „*Lehet, hogy rövidesen valami szanatóriumszerű helyre kerülök. Gyógyulásom: a pihenés! Vidék jobb volna, de még jobb ékg-m nem lesz, Haynal tanácsára nem hagyom el Pestet. Szerinte újesztendőig nem szabad dolgoznom, semmit sem. És még járni sem! (Ami persze lehetetlenség.)*” (Kabdebó, 1980).

Július 8-án már a Gellértből ír ismét levelet Baloghné Bozóky Máriának: „Szóval nekem kifelé áll a szekerem rúdja a „szanatórium”-ból. Ez a Gellért volt. De nem rendes beteg voltam és vagyok, hanem ún. szállodai. Vagyis saját ráfizetéssel kis udvari szobában egymagam laktam és lakom itt (még pár napig): másképp nem tudtam volna dolgozni, sőt egyáltalán nem jöttem volna ide.” (Kabdebó, 1980)- Ekkor készíti Szilvász Margit olajfestményét a költőről.

A fentiek egyben érdekes orvostörténeti információt is adnak a kor akkori kezelési módszereiről.

A nyári szokásos balatoni tartózkodására - tekintettel egészségi állapotára - Dr. Tompa Kálmánnal megy. Ezt az időt főleg pihenéssel, olvasással tölti, így elég erősnek érzi magát, hogy ősztől komolyabb munkához fogjon (La Fontaine fordítás, Hardy-korrektúra, Goldoni-vígjátékok).

Mint ahogy az első infarktusát, úgy az 1954-ben bekövetkezett második infarktusát is lábon hordta ki, s bár mindkét esetben időben fordul orvoshoz, betegségét csak később diagnosztizálják.

Nagy lelkierejét és önfegyelmét jelzi, hogy infarktusát követő reggel gyalog megy Tihanyból Füredre a Szívkórházba, majd ahogy írja: „... másnap délután áthajóztunk földvára, én vonaton átmentem Erzsike volt háziasszonyához és barátnőjéhez Szárszóra, sőt onnan gyalog tettem meg a sínek mentén az utat vissza Földvárig....”(Szabó, 2001:273)

A betegségek, a szenvedés élete részévé váltak, s bár méltánytalanságnak érezte a sorstól, hogy vele ilyesmi előfordulhat, méltósággal viselte azt. Minden átvészelt betegség után lelkiekben meggazdagodva került ki, a szenvedésből, betegségből is maradandót tudott alkotni.

Nagyfokú érzékenysége és az a rendkívüli tulajdonsága, hogy a legnagyobb szenvedéseken is felül tudott emelkedni, aprólékos önmegfigyelő-képességgel párosulva, lehetővé tette, hogy az orvostudományi leírás tárgyyszerűségéhez mérhető, de képi megjelenítő erejét költői eszközökkel drámaivá fokozó tapasztalatai érdekes orvostörténeti adalékkal szolgáljanak, és ugyanakkor gazdagítsa irodalomunkat.

Irodalom

Felszeghi, 2005

FELSZEGHI Sára: „Álommá zsongul a tücsökgzene” Szabó Lőrinc betegségei. Szabó Lőrinc Füzetek 7., sorozat szerk.: Kabdebó Lóránt, Szabó Lőrinc Kutatóhely sorozata, Miskolci Egyetem, 2005. Miskolc.

Felszeghi, 2008

FELSZEGHI Sára: *Kór-képek*. Napkút Kiad., 2008. Budapest.

Kabdebó, 1980

KABDEBÓ Lóránt: *Az összegezés ideje 1945-1957*, Szépirodalmi Kiad., 1980. Budapest.

Szabó, 1973

SZABÓ Lőrinc: *Napló, levelek, cikkek*, Szépirodalmi Kiad., 1973. Budapest.

Szabó, 1993

Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1945-1957), Magvető Kiad. 1993. Budapest.

Szabó, 2000

SZABÓ Lőrinc, *Összes versei*, II. köt. , Osiris Kiad., 2000. Budapest.

Szabó, 2001

SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság, bizalmas adatok és megjegyzések*, Osiris Kiad., 2001. Budapest.

Szabó, 2003

Szabó Lőrinc Füzetek 4., „A megélt költemény” Szabó Lőrinc levelezése Bernáth Auréllal és családjával 1933- 1957. sorozat szerk.: KABDEBÓ Lóránt, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Horányi Károly, Szabó Lőrinc Kutatóhely sorozata, Miskolci Egyetem, 2003. Miskolc

---

Őseink lehetséges defektusa: Tritanopia

Tritanopia: a possible defect of our ancestors

George Forrai, MD., PhD

forrai.gyorgy@chello.hu

Initially submitted December 20, 2010; accepted for publication

---

Abstract:

Colours are very rarely mentioned in the Bible; especially, the occurrence of the colour *blue* is remarkably lacking, not only there, but in the *Iliad* and *Odyssey* of Homer, as well. The perception of the blue colour is inherited as an autosomal recessive way; we suppose that the cause of the absence of mentioning of the blue colour might be the often presence of blue-blindness as a consequence of the high occurrence of consanguineous marriages in the ancient world.

Keywords: Autosomal recessive trait, colour blindness, tritanopia

Kulcsszavak: Autoszomális recesszív jelleg, színvaktság, kékvakság

---

Observations and scientific explanation

Yigal Yannai (1) dealt in his study with the different colours mentioned in the Scriptures. He emphasized that there were colours extremely rarely alluded to in the Bible for characterizing physical features of people or objects. He quoted *Mrs Roni Pines* (2), who, surveying the Scriptures, found no more than about 30 Hebrew words for the indications of various colours; but, if increasing the severity of her criterions, no more than 5 or 6 names for colours remained left and untouched.

Two highly interesting further notes have emerged from the study of Yannai. The first one is that the designation of *the blue colour is neither occurring in the Bible nor in the Iliad and Odyssey of Homer*; the second one is the citation of the supposition of *B. Landsberger* (3): according to him it might be possible that *our forefathers were partially colour blind, namely, suffering from a blue- colour- blindness, also called tritanopia*.

Colour blindness in theory and praxis

It happened about 200 years ago when *John Dalton*, the famous physicist and chemist (1766-1844) was invited to hunting by the royal court and wore a green jacket instead of a red one. Consequently, he was thought to be an „enfant terrible” and a „saboteur” of the regulation of the etiquette. The truth was that he was merely colour blind. By the way, he might have been

informed of the earlier (1794) published theorem of *M.V. Lomonosov* about „the trichromatic basis of colour sensitivity”. The expression of *daltonism* in the French and Spanish scientific literature reminds us of the anomaly of the scientist.

Since the work of *J.H. Purkyně* (1787-1869) it has become obvious that the defect of the cones of the retinal layer were responsible for the colour blindness. The frequency of red and green blindness is 4% among males and 0, 5% among females. The number of people concerned of this type of colour blindness is 40 000 in Hungary, 200 millions in the world. Contrary to the rather early results in favour of the elucidation of the trait, it has been a good many time until the theoretical observations were put into practice, e.g. it can be taken for granted that the railway accidents in the years 1875 in Lagerlund (Sweden) and 1918 in Dresden (Germany), both were consequences of red and green blindness of the engine-men. It is well-known for today that the mood of inheritance of the red and green blindness is sex-linked, mediated by the X-chromosomes.

The heredity of tritanopia

The anomaly was first described by *König* (1897). It is most probably inherited as *an autosomal recessive trait, with a rare frequency of 1:12 000 in the European population*. If we suppose that many of our ancestors (Jews, Greeks, etc.) were suffering from tritanopia and confront it with the small frequency of it nowadays, we might propose a new idea: respecting that it is acknowledged that consanguinous marriages were common forms of mating of our forefathers, autosomal recessive traits might have also been very often among them. Two heterozygotes for blue blindness, if marrying, could give more frequently birth to a homozygous sick offspring than the average population. These homozygotic blue blinds might have had a selective disadvantage, a mindered genetic fitness than other members of the ancient populations. It may explain the relative rarity of tritanopia in our days.

References

1. YANNAI, Y.: Colors as diagnostic tools in the Scriptures. *Koroth* 8: 106-111. 1982.
2. PINES, R.: *Encyclopedia Mikra'it* (Hebr.) VI.:663-672. 1971.
3. KÖNIG: cit. by Witkowski, Regine – Prokop, O.: *Genetik erblicher Syndrome und Missbildungen*. Akademie Verlag, Berlin, 1974.
4. LANDSBERGER, B.: cit. Yannai, Y. (1)